6348

No. १२१ ग-१

Title हरिविनिश्चयटीका व्याख्यामधुकोशः

Author विजयरक्षितः

Extent ४३८ पत्र Age सं. १९८६

Subject आयुर्वेदः

१२९

सं. मधुकैटभ

ॐ श्रीगणेशाय नमः गुरवे नमः शशिकृपि
रहरार्द्धव्यक्तपात्रतार्द्धदेहोदिशात्ववनवनामः
पद्मनाभः श्रियंवः त्रिदशसरिद्दीप्तद्योत
जावारिमध्यप्रभाभिर्व्यक्तवन्ता—रिजं यस्याने
जे १ भट्टारनैनाटगदासरघुणचंद्रश्रीकृपा
शिवकृतेप्सरसि नत्वये: ईशानकाशिविभूवी।
रस्कीरवैद्धैमेत्रयमाधवमैवेलिखिनंविबिल
२ नत्रा—— पिविलोकयमनमव्ययन्नः सद्भि
र्विधेयहृदोवाविविमासमाधिः मत्यैरसद्विवि।
दुरेविहितैकनामग्रंथ्योलिदोलविरहस्यवि
रंतनेऽपिवि नकुंथ्यतनुभ्योव्याख्याकुसम
रस—— माकृष्य भ्रमरेणेवमयायंव्याख्या।
मधुकोषमारचः ४ उपपुत्रकामिहाकुलंकंति
हांनमाधवेनाक्त मप्यव्याख्याप्रसंगेनमया
प

ग्रंथार्थमित्यर्थः अप्यवानियोगस्याज्ञा· ने
2 नश्यात्मनः सविनयत्वमुक्तंभवतीत्यर्थः
मातातंत्रेत्यादि एतस्यंयपात्यभवातितन
यस्मात्तकोरोगंप्रयोजनमित्युक्तं फलंचा
स्यचिकित्सेतिमंतव्यं नडुक्तं रोगमोदौ
परीक्षेततत्तोनंतरमौषधं ततः कर्मभिषक्कु
पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत ननुनानामुनी
नांवचनैरेवरोगज्ञानंभविष्यतिकिमनेन
तदुपजीविनाग्रंथेनेत्यपनस्याह अल्पमेध
सामिति अल्पबुद्धिनामिति· महाबुद्धयो
हिविस्तरतुराधिगमनानंत्रा ध्ययनंनामात
अल्पबुद्धयइति महाधियामप्यनायासादित्ता
शेषसंहितानांरोगज्ञाना यमायमेकत्रावि
ष्यतीत्याह व्याधिर्ज्ञानस्यपंचज्ञानोपाया

तेः तेषामुत्पत्तौ त्वकारणमभगवान्येस्य त्रैलोक्यनि
२ चिसासावस्थानेस त्यान्ग्रहे सेकानराकर्त्तविंस्वैर्य
3 र्त्यं — त्वनाञ्चत्रपपर्वामोक्ष अत्पत्तिर्मङ्गःस्वाति
वृत्तिलक्षणा: भोगपन्नायंत्रधानकारणंसक एतेन
लक्षणयो· हेलक्षकर्तोत्स्वाबाप्ति — — —
— त्रि — पुरुषार्थाभावात् अतएवत्रैलोक्यस्य
शरणायदीनारन्तंचोन्कजगान्तिष्यालिकारण
त्वेनपौनरुक्त्यजोगाछब्दोत्पत्तिमत्वामेवा
भिधानत्वात् तत्रतुत्रैलोक्यशब्दोभुवनत्रयवृत्ति
केनलसमूहवाची लोकशब्दस्यजनभुवनयो
रभिधायकत्वात् त्रैलोक्यमितिस्वार्थिकः
ष्यञ्त्रिकालदर्शितपर्यक्ता हरादिपर्यायान्परि
त्यज्याशिवानिर्देशेनग्रन्थस्यतद्ध्येतॄणां
चसकलकल्याणाभिलषणाशिवपदनिवक्षा

वानशिवकारित्वेनैव महेश्वरस्याशिष्याभि-
धानमिति अभिधेयसंबंधप्रयोजनोपदेश
मंतरेणप्रेक्षावतांनप्रवृत्तिस्यादत आह
मिधानाय ग्रन्थादिरूपमाह नानेत्यादि
रोगाणांविशेषेणवातादिसाध्यासाध्य
त्वादि लक्षणानिश्चयोज्ञानंयस्य रोगविनिश्च
योग्रन्थोनिबध्यतेविधीयतेअस्माभिरिति
विशेषः तस्यविशेषणं सोपद्रवेत्यादि
सहउपद्रवादिभिर्वर्तन्तैः सत्र पाएतेना
स्यविशेषेणसहताउपद्रवादिस्थानिहतानादि
गत्वरूपमभिधेयमुक्तंभवति एतच्चाति
रिक्तेनाभिधेयाभावात् तस्याउपद्रवादि-
भिरभिधेयैः सहवाच्यवाचकलक्षणः सं
बंधोप्यभिहितः तत्रउपद्रवोरोगारंभकज

न्योन्यो विकारः उन्नकं वरके व्याघेनुप।
५ स्त्रियायोव्याधिर्भवनन्तरकालजः मूळक
मविरोधिविसउपद्रवउच्यते नियतमरण
ख्यापकलिंगमरिष्टम् निदानंरोगो-
कहेतुः लिंगरोगारख्यापकहेतुः तेनलिंग
नेद्रूयंतेव्याधयो येनेतेनिवृत्पत्त्यापूर्वरू
पूरूपोपशयसंप्राप्तयोभिधीयंते यद्यपिनि
दा= धानमपिव्याधिविशेषवोधयितितथाकुत्र
चित्तिहितत्वेनकारणाद्वैविध्यप्रतिपादना
र्थंतस्यपृथगाभिधानम् एवंचोपद्रवादीनो
विलक्षाभिधानंयथावसंरकेनिव्यते न
नुरोगनिदानादिवाच्यमानिस्पृष्टमपाविनासर्वत
स्यनाज्ञानविषयंतत्वाच्यंतदुपदेशेयेद्वा
वतांप्रष्टतिनित्यतन्त्राह नानामुनीनांव

रायं

वैनैरिति एतेन ग्रंथस्य समासमास्यं प्रवक्तृत्वं गतत्व
९ मुक्तं मुनिर्हितयोद्यानयोगाद्दिवारात्रैकादि
कानिखिलद्यानशालीपुरुषाशय उच्यते
नन्वेवंभूतः कस्यचिदृप्योन्यो व्यासेनैवे
व व्यवहारासिद्धेः कृतकरणत्वेन निःप्रयोजन
त्वास्यस्यादित्यतस्माह: इदानीमितिभिस्मा
भिरखप्राधान्येन नानामुनिवचनैरखविघो
निर्बंधः क्रियते ससमासतन्त्रि संक्षेपतः
एतेनान्यत्र ग्रंथानामतिविस्तरत्वेनाप्रस्तुत्व
गतादोषः परिहृतीभवति ननु कृतेपि ग्रंथे
अनुपादेयत्वत्पुरुषप्रणीतत्वेन न कश्चिद्वि
कप्रवर्त्तिष्यति ग्रंथस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यत आ
ह सद्भिः कृतानि योगादिति • तिष्योगानियो
जनं अस्याकमुपकराय ग्रंथः क्रियतामिति

तदपिलिख्यते ५ अथप्रतीसर्व्वार्थ्वेद --
--विघ्नध्वंसकृद्भिर्माधवकरोविकारत्निकाहे
त्वादिनत्यवृश्नसेनरूकाचिविजसकजनो
गजिष्णुष्यावि वर्त्तिनग्रंथसंदर्भनिश्चानन्तरं
हव्यहव्ययोर्हैतुपरमात्माचारपरंपरापरि--
--सूदेवताप्रणामंप्रारेभेभीत ग्रंथाद्यंतेन्द
राणांमपिविघ्नेश्वरमहेश्वरप्रणामानुवादस्या
त्वादपिसर्व्वविघ्नोपरमो भवतीत्यभिप्रायेण
ग्रंथादौनिबद्धवान् प्रणाम्यज--पत्तिस्थि
तिसंहारकारणं स्वर्गापवर्गयोद्वकत्रैलो
काशरणाशीवं ६ अत्रप्रशब्दोभक्तमानिश
यख्यापकः निबंधक्रियापेक्षयाप्रणाम
स्यसर्व्वकालभावित्वात्क्त्वाप्रत्ययः जग
च्छब्देनोत्पत्तिमतः पृथिव्यादयोऽभिमीयं

भवंतितांश्चाह निदानमित्यादि एतेपंचव्यस्ता:
८ प्रत्याधिबोधका: नचसमस्तपदेकृतकार
रणत्वंवाच्यं प्रमाणांतरसंभवस्यापिदृष्ट
8 त्वात् नहिदीपोह्यनुमानेनप्राप्तिनोवाह्नि:
सएवप्रत्यक्षागमाभ्यांनोपलभ्यते नवा
निदानादीनिप्रत्येकंवानियमेनैवमालोच्ययेषु
पुरकेनैवमालोच्यप्राप्तिपादितमिति बु
धमिहोदाहरति· किंचएकेनप्राप्तिपादि
तेव्याधौवपरंरूपमभिधानव्याभिचारप्रयो
जनत्वात् नयाहि यदिनिदानोच्यते न
दाकपूर्वरूपविवर्जितंलभ्येत उक्तंप्रपु
नैसर्गिक:क्रियायोगानिदानपरिवर्जित
मिति किंचयथास्कन्दपुराणेवायुभिरोगा: ३
मात्रिकाभ्यंतरानात्मदृष्टिकंसीयते नतु

गुल्म

प्यास्तुर्वैद्यनिदानेनानियतरोगाव्यवसायः
६ ज्वरमोहादीनामेककारणत्वात् यदाह चरकः
एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि व्या
१ धेरेकस्य बहवो बहूनां बहवस्तथा अपि
च कदाचित्स्यात् संतानिदानं वापि व्या-
धिप्रकृतिनिदानं कृतो दोषसंचयोपि व्या
धिं कुर्यात् तस्मान्निदानात्केवलाद्व्या
धिज्ञानं भवतीति पूर्वरूपरूपादीनाम्
पादानमिति वाच्यश्च असौ पूर्वरू
पाभिधानेन प्रोक्तः क्रियाविशेषेण तं संग
च्छेतेति उक्तं चरके ज्वरस्य पूर्वरूपे लघ्वशन
मपतर्पणं संप्रोक्तं तथा लघुनोप चानि
कज्वरपूर्वरूपे घृतपानमिति तथाप्रसा
ध्यत्वं नोपलभ्यंते उक्तं चरके तस्यवाह

र्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया
यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः अ
10 न्यस्यापि रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरं विश
न्त्यनेकत्वेन मरणं ध्रुवमिति तथा रक्तपि
त्तप्रमेहयोर्विशेषो नोपलभ्यते तदुक्तं चर
के हारिद्रवर्णं रुधिरं वा मूत्रं विना प्रमेहस्य
हि पूर्वरूपैः यो मूत्रयेत्तं न वदेत् प्रमेहं रक्त
स्य पित्तस्य हि तत्प्रकोपः इति श्वासनिरू
पाभिधाने व्याधिरेव विशेषेण स्वरू
पमेव न परिच्छिद्यते किंच साध्यासाध्य
त्वं न साध्येन तथा ऽसाध्यलक्षणोचा
कानेकत्वं पूर्वरूपाणि रूपाण्यप्यसातिष
स्यैव नैवकल्पनादुपाग्रहूष्यानदोषप्रकृति
भवेत् कष्टसाध्यत्वेतरोनैवारकः नामि

मित्र

पूर्वरूपाणां रूपाणां मध्यमेव लामित्यादि
२२ तथ्यासर्वसंहृतलक्षणाः सन्निपातज्वरोसा
ध्यइति असाध्युपलक्षयाभिधानेसंकीर्णल
क्षणोवाव्याधौविशेषबोधोनस्यात् तदुक्तं
चरके गूढलिंगंव्याधिमुपशयानुपशयाभ्यांपरी
क्षेतेति असत्यांचप्राप्तौपूर्वरूपादिप्रतिन
ययापिव्याधेश्चिकित्सोपयोगितोशपरा
विकल्पनादेरप्रतीतेश्चिकित्साविशेषो
नस्यात् तस्मात्पंचापिनिदानादयोवक्त
व्याः पंचविधमप्येतद्व्याधुत्पत्तिलक्षितहेतु
भूतंनिदानशब्देनोच्यते यदाहसुश्रुतः
हेतुलक्षणानिर्देशान्निदानानीतितथैव
निदानशब्दनिरुक्तिर्निर्दिश्यतेव्याधिरनेने
तिनिदानं दिशीः पृषोदरादिनारूपसिद्धि

रितिगदाधरः निश्चित्यदीयतेप्रतिपाद्य
१२ 12 तेव्याधिरनेनेतिनिदानमितिजेज्जटः भ
हारकहरिश्चंद्रेणापितंत्रयुक्त्यादिविवर
णप्रस्तावेएवमेवनिरुक्तिरीरितानिदानशब्दो
निश्चये तथाचवररुचेरुपसर्गसूत्रम् नि
र्निश्चयनिषेधयोरिति लोकेपिश्रूयते
निदानंकरिष्यामीत्युक्ते निश्चयंकरिष्या
मीतिप्रतीयते निदानमितिकरणेल्युट्
नेनव्याधिनिश्चयकरणंनिदानमिति
निदानादिपंचकसामान्यलक्षणं निदा
नशब्दोयं निदानविशेषेजातेप्यवर्तते
यथान्तरणशब्दस्तरणविशेषेव्याज्ञा
नेप्यवर्तते यद्भट्टारकहरिश्चंद्रेणानि
दानस्थानेयोगैःस्कुलभवानितानिदा

ननाहनीतिव्यासप्रयोगमुपपन्नस्यानिबंधा
र्य्योनिदानशब्दो व्याख्यातः निदीयतेनिब
ध्यतेऽज्वरादिसंबंधोव्याधिरनेनेतिकृत्वा
तन्निदानस्यानरूपग्रं व्याभिप्रायेणहेत्वा
दिसंबद्धं व्याधिप्रतिपादयंति एषांनिदा
नादीनांसमानांसमानजातिपदव्याकर्त्तका
रणारूपानिदानस्यलक्षणमाह निमित्तेत्या
दिनापर्य्यायैरित्यनेन एतैःशब्दैर्य्योप्यभि
धीयतेतन्निदानं यथाबुद्धिकृतपलक्षितान
त्रयपदकृत्पन्नपर्य्यन्तरमिति ननुकिमिति
ग्रैदेकैकवानायः एकार्थ्याभिधायिनां
शब्दानामपितत्रानामप्रयोगः द्वितीय
श्लोकस्यव्यभिचारः निमित्तस्यशकुनादे
श्चापतत्स्यस्थानेप्रत्ययपदस्यलक्षणोऽत्यान

स्यउद्भमवमलोकमार्गयोरप्रदर्शनात् नैवमश
कुनादीनांनिमित्तादिभिःसर्वैरनभिधानात्
अतएवाह पर्य्यायैरिति नह्येषांतेपर्य्या
याःयतःक्रमेणानेकार्थवाचकाः शब्दाःपरस्प
रंपर्य्यायाउच्यन्ते तस्मान्निमित्तादिशब्दैःप
र्यायेणाभिधीयमानत्वान्निदानत्वएषांच
पर्य्यायकल्पनंव्यवहारार्थं इहसंप्राप्तेल शाखे=२
लतां इतिकर्त्तव्यताको रोगोत्पादको हेतु हे॰ २
र्निदानंयन्मतेदोषेतिकर्त्तव्यतारूपासंप्रा
प्तिरुच्यते नन्वेवंसंप्राप्तिनिदानसाधर्म्यमति
कर्त्तव्यताकरणिपदार्थस्यदोषेतिकर्त्तव्य
तारूपायाइतिकर्त्तव्यतान्तराभावात् य॰
न्मतेव्याधिजन्मसंप्राप्तिः तन्मतेव्याधु
त्पत्तिहेतुर्निदानमितिलक्षणम् उभयत्रा

14

15

व्युत्पत्तिपर्यंतलक्षितोहेतुः सर्वतद्रूपादिष्ववच्छेदा
यसचैषहेतुरनेकधा तत्रचतुर्विधः यथो
क्तं कल्पनीयाध्यायेहरिश्चंद्रः सन्निकृष्ट
विप्रकृष्टव्यभिचारिप्राधानिकभेदाद्भव
ति सन्निकृष्टोयथा नक्तंदिनर्तुभुक्तांशा
दोषप्रकोपस्यहेतवः तत्रैववातादिकमपेक्षंते
विप्रकृष्टोयथा हेमंतेनिचितः श्लेष्मावसं
तेकफरोगकृत् किंचसन्निकृष्टोज्वरस्या
कृतादिसेव विप्रकृष्टोव्येरुद्रकोपः व्यभिचा
रीयथा यदुर्बलत्वाद्व्याधिकरणासमर्थः
यदाचरकः दोषबलीयांसोयदानानुब
ध्नंतिनतदावश्यविकाराभिनिर्वृत्तिर्भव
तीति प्राधानिकोयथा विषादिः वि
धौवा असात्म्येंद्रियार्थसंयोगप्रज्ञापरा

रोगपरिणामभेदात् तत्रासात्म्येंद्रियार्थ
२६ संयोगोऽयोगातियोगमिथ्यायोगयुक्तात्
परसात्म्यः प्रज्ञापराधोमिथ्याज्ञानादिः
18 परिणामः अयोगादियुक्तःकालस्त्वभा
वात्सीपित्तादयः अधर्मस्य च रोगहेतोस्त्वे
सैर्वाग्निर्भाव इति भट्टारहरिचंद्रः तस्याका
लत्वं परिणामस्य दुःखकारित्वात् चक्र
स्तु प्रज्ञापराधेनस्यान्तर्भावमाह मिथ्या
ज्ञानकृतप्राणवधादिजन्मनो धर्मस्य प्रज्ञा
पराधएवमूलं बलाबलत्वमत्र चनानिरू
प्यते रोगकारणत्वेनाधर्मस्यासिद्धि
त्वादिति दोषधात्वाद्युभयभेदाख्यसन्नि
धः दोषहेतवो यथा चयप्रकोपोपशम
निमित्तानि यथार्त्तूत्पन्नामधुरादयः क्वा

धिहेतुबोधकयामऽद्भुतलक्षणांपांडुरोगस्य यद्य
१७ 17 पित्तदपिदोषप्रकोपयत्येव यदुक्तंचरके
करवायामानुत्तापित्तमूत्रवर्चामकारका
फाभिति तथापितत्त्वदोषैः पांडुएवारभ्य
ते तत्वन्याविकारइतिव्याधितो उभय
हेतुर्यथावातरक्तोहस्त्यश्वोक्ते गंडूतथ्वे
त्यादि तत्रयद्यपिदोषप्रकोपपूर्वकमेव
व्याधेजननं तथापिदोषवगच्छत्यो
वपित्तस्यकारणाभूतदोषनिवृत्तौएवका
र्यस्यव्याधेर्निवृत्तिरिति यतः प्रतीति
यतशास्त्रिकानिभेषजद्रव्याणि कथ्यमा णि=
न्यथाश्लेष्मिकाणिमिथोश्लेष्मातकं वंशान्
तमजलपत्रसिसलवणपाषाणवाल्मीकौ
रापिष्पा उत्पादकीयकल्पा हेमंतिमधुरर

सः कफस्य पंकजकोशयस्था तस्यैव कफ
वयस्यवयं जकोवसंतेसूर्य्यतापहनिमा
ठावकहरिचंद्रः अभिव्यक्तिकारकोहत्य
र्वः बाह्याभ्यंतरभेदाद्द्विविधा तत्रबाह्
आलरीचारकातर्पादया एतदभिप्रा
येणतीसछीचार्यः त्पायामोदकनर्व
शस्तनग्रपनाङ्गमादृपाङ्गागरारकेयानांच
विधास्वादतिष्ठवः शैत्यादितिवासनः
हृदत्तोभकायायतिककाउकेरेभिः
प्रकोपंक्रमेतत्पूर्वीरिघरागमेपारिरात्रिचा
वेपराङ्कापिव कवद्रमोष्टविदारितीदए
लवराक्रोधोपवासादपल्लीसंपर्कतिला
सतिदधिस्नाहकारवालपदिभिः भंके
जीर्य्यतिभोजनेचप्रारद्दिग्गीवाहातिप्रा

णिनामस्याद्रैचलत्याऊर्द्रात्रसमयोपित्त
१९ प्रकोपोभवेत ग्रुक्रमात्तुरत्सागतोहितिग्धतु
ग्योक्तभत्तात्तद्ववदधिर्त्वानिद्राहर्वसा
र्पिःप्रक्षेः मत्तिपवनकालेश्लेष्मणाः
स्यप्रकोपः प्रभवातीत्द्विवसादेश्वकमा
द्रेवतेत्ते ऋाभ्यंतरायस्या देवाहृक्या
श्च त्रिदोषोपित्तापित्तःप्राकृताद्भिन्नो
ट्लेकाया प्राकृतोयस्या वसंतेश्लेष्मा
प्रावृट्पितं वैकृतिस्तयस्या वसंतोपि
तेवाग्रुहीशरदिकोपापुर्वी ऋास्यमयो
जवत्स्वसाभ्यत्वादि षडत्रांचरके प्रा
कृतःस्तुखसाध्यस्तुवसंतशरज्ज्वरास्यादि
ग्ज्वरवाध्याबंधमेदासवापिथा भनवध्यप
थानं मजुवंघोऽप्रधानं धरस्वारकः

नो

स्वतंत्रोव्यक्तलिंगोयथोक्तसमुत्थानोपश
२० योभवत्यनुबंध्यः तद्विपरीतलक्षणोनुबंध
इति अस्यप्रयोजनंसंसर्गव्याधौ अनुबं
ध्यविशेषेणचिकित्साऽनुबंधाविरोधे
न यदुक्तं तंत्रेऽपद्रवस्यप्रायःप्रधानप्र
शमनमुपद्रवोनुबंधः प्रकृतिविकृतिर्य
था वातप्रकृतेर्वातजः कष्टसाध्योनतु दो
वाति कफपित्तप्रकृतेस्तु सुखसाध्यः य
दाह सुखसाध्यलक्षणे चरकः नवकल्प
गुणाद्यानुद्दोषःप्रकृतिर्भवेदिति अ
प्रायापक्रवीर्यव्या यदास्वस्थानास्थित
मेवदोषंस्वाशयादाकृष्यवायुःस्थानांत
रंगमयति तदास्वस्थानस्थमपि सविकारं
जनयति यदाहचरकः प्रकृतिस्थं यदा

पित्तं मारुतः श्लेष्मणः तयो स्थानादादा
२२ यगात्रिषु यत्र यत्र विसर्पति वदतोदक्ष
दाक्षकान्तन्त्रनवास्थितः गात्रदेशेभेव
तस्यश्रमादौर्बल्यमेवच श्रस्यश्रयेज्जातं
21 वातस्यैवाविगुणस्यस्य स्थानानयनं का
यन्त्कापित्तह्रासनं पैत्येनापित्तस्यस्था
नाकुषंनाविदंति त्रैष्णाहोपलंभेनपित्त
वृद्धिं मन्यमानः पित्तह्रासयंतेः पित्तन्त
पलंदरांरोगांतरमेवात्याद्यंतमात्र
मविपातयंतीतिभट्टारहरिश्चंद्रः अन्ये
त्वाकुभ्भजकादिभिर्नेत्र सर्वदेहगस्यापि
नेयदास्वाश्रयाद्धासः पित्तमेवयवेन्नरमाति
लेनप्रापितं नदातद्वयवान्नरस्यपित्तमा
गक्रकापित्तसंबंधेनाधिकमेवजातं ततो

वक्लिलद्दोषोर्हूयंदुसिद्धेदुसांतरं अन्यथा
२२ दाहएवनस्यात् नहिस्वामाषायस्योदोषो
विकारजनयतीति हरिचंद्रस्यत्वयमभि
प्रायः यद्यप्येवंतथापिचिकित्साभेदा
22 र्थंक्लिप्तयथातिरिक्तस्यानागतरगा
रूपोदुष्टिविशेषोवश्यमेवेष्टव्यः अ
न्यथावद्धपित्तमिति मन्वणविरेचनंह
सनंवाकार्यं नचबलवत्तयोग्यं किंतु
स्वस्थानानयनं पथ्योक्तंचरकेण न
यः स्यातंच वृद्धिक्षयविलयात्रिविधागा
तिः ऊर्ध्वाधश्चतिर्य्यक्विलयात्त्रिवि
काराद्विविधाचपरीक्षोक्षारवानुमर्षो
स्पियसंपयः तत्रस्थानामिति सत्व तत्र
तयादिलितरांयथा दोषाः प्रकृतांस्त्वं

लिंगं दर्शयन्ति यस्यावलं ह्रीराज्ञाहतिस्तं
२३ लिंगं समाः स्वकर्म्मकुर्वन्तरति स्वलिंगमि
27 त्युक्तापितस्यवायोः तुल्यादयो धर्म्माः क
र्म्माणि च श्वासमुल्लादीनि यदाहुचरकः
पाण्संवादीकृदत्तलेनः आध्मानसं
भरोत्तुत्स्फुटवाविमध्यनदोभकंपप्रता
नः कण्ठध्वंसावसादोऽत्र मूकाविलपनं
भ्रंसघ्वलप्रभेदाः पारुष्यकर्णनादौ
विषयपरिगतिर्भ्रंशहाक्षिभ्रमोहाविस्वं
देहवानिग्लनमशायनताडनंपीडनं
भ्रामोनाभौ विषादश्रमपरिसदतंजृंभ
नंरोमहर्षाविक्षेपादोपशोषमलपाल
त्विरभा छेदन बंधनव वर्गाऽस्यावाल
तावातडापिवमहजीस्वापाविस्रीपसंगाः

विद्यात्कर्म्माण्यमूणि प्रकुपितमरुतः
२६ स्यात्कषायो रसश्च विस्फोटाम्लकधूम
काः प्रलपनस्वेददाहातिमूर्च्छनं दौर्गंध्य
25 दरक्तांगसदो विसरणपाकौऽरतिस्तृ
मो ढुष्मान्तृप्तितमः प्रवेशाद्दहनकटु
तिक्तारसा वर्णः पांडुविवर्जितः कापि
ततानिकर्म्माणिपित्तस्यैवं स्थिरत्वंगु
रुत्वात्सैमित्यकाठिन्यामलाधिक्यं
स्नेहः प्रबुपलेपः शैत्यं कंडूः प्रसेकः
चिरकार्य्यत्वशोफो निद्राधिकं रसौ
पटुस्वादु वर्णः श्वेतोलसताकर्म्माणि
कफस्यजानीयात् द्विदोषलिंगः सं
सर्गः सांनिपातस्त्रिरलिंगकः लिंगज्ञा
नप्रयोजनं च चिकित्साभेदार्थं यदा॥

पनस्तु तः क्षीरणा वर्द्धयितव्याः समाः पाव
२५ यितव्याः शुक्रूर्द्धदिक्तातिर्य्यग्या ऊर्द्ध्वगं र
क्तपित्तमित्यादि अस्य प्रयोजनं रक्त
पित्तस्योर्द्ध्वगस्याविरेकता प्रयोगस्य
25 वचनं यदुक्तमप्राप्तिमार्गं च हरणां रक्त रक्तः
पित्ते विधीयते इति यत्तु गतिभेदात्तामि
तः सविरेकः पित्तहराणामिति वचनाद्
योगो विरेके प्रयुज्यते न त्वेवमेवापास्य
ति ज्वरादिषु तिर्य्यग्दोषप्रयोज्यानां चिकि
त्सितानामिति वचनं वक्ष्यादोषाः कदाचि
त्कोष्ठं कदाचिच्छाखाः कदाचिन्मर्म्मा
स्थिसंधीनाश्रित्य कुर्वन्ति मर्म्मास्थिसं
धिकृतगाने: कृष्णसाध्यत्वेनाद्यनन्ता
देवत्वेनाभिहिता कोष्ठमाश्रयादि

धात्वारक्तादयो धातवः शक्तिवर्द्धकौ हृतौ वसं
२६ ज्ञा कोष्ठाद्यभिधानप्रयोजनं यथोक्तं श्रा
माश्रयगतवायोः कफे पक्वाशयाश्रिते
26 रूक्षस्वेदौ हितः श्वेदस्नेहरूक्षवल्लिप्यैव
तथ्या संततं रसरक्तस्या लोहितं शुः पिपी
तापित्तः इत्यादि तथ्यानाग्निकर्मोपद
स्थं पतापुमनर्मर्मज्वरोभुचेत्यादि एतेच
दोषाः सामत्वनिरामत्वामपि ज्ञातव्याः
यदुक्तं ऊष्मणाल्पबलत्वेन धातुमाद्य
मपाचितं दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रा
चक्षते आमेन तेन संयुक्ता दोषा दूष्या
श्च दूषिताः सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रो
गास्तदुद्भवाः स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरव
निलमूढताः आलस्यापक्तिनिष्ठीव

२७ मलभेदात्तु विज्ञक्रमाः लिंगं मलानां तु सामा
27 नांनिरामाणां विपर्य्ययः वायुः सामो वि
बंधाग्निसादस्तंभांत्रकूजनैः वेदनाशोथ्या
निस्तोदैः क्रमशोंगानि पीडयेत् विचरे
युगपच्चापि ग्रह्णाति कुपितोभ्यर्थं स्ने
हाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघसूर्योदये निशि
निरामो विशदो रूक्षो निर्विबंधोल्पवे
दनः विपरीतगुणैः शांतिं निरामो याति
विशेषतः दुर्गंधं हरितं श्यावं पिच्छमम्लं
स्थिरं गुरु अम्लिकाकंठहृद्दाहकरं सामं
विनिर्दिशेत् आताम्रं पीतमत्युष्णं र
सकटुकमास्थिरं पक्वं विगंधि विज्ञेयं
रुचिपक्तिबलप्रदं सस्नेहमच्छीलीन्दनं च
ध्वमम्लं सरं कटु विपरीतगुणोद्रव्यैःपि

तमाश्च प्रशाम्यति आविलत्वं तंतुलत्वा
२८ नः कंडूः श्लेष्मोत्तिष्ठति सामो वलासो तुर्गं
धस्तन्तूद्गारोऽरुचिव्यात्मकः केनपा
निपिंडकत्वोऽपुर्निसारोगंधएव च पक्कः
स एव विज्ञेयः छेदवानवक्लेदःपिच्छिलत्व
अस्य प्रयोजनं सामे पाचनानि निरामे श
मनानि एते च दोषाः परस्परसंबंधा
त्तात्सम्यादिभेदेन द्विधा त्रिधा भवंति
तद्वत्तारान्निर्वित्तत्त्वात्फत्तेर्न लिखं
ते सोष्मतो दोषा विकला व्यापेयुर्व्या
नीति उक्ता दोषद्वयोः संग्रहश्लोकौ च
तारोव्यभिचारहृत्वेतिकट्वाधान्निकत्वा
तत्तेसात्म्योद्दीपकार्थं कृपरिणामिन्या
ता परां धाराद्विधा तु दोषे मध्यकारणा

दपित्तप्यादौर्बल्यंजकोत्पादकोवाह्याभ्यंत
२९ र भेदत्तोपिकाप्यितरहेतोः प्रमेहरुकामी
दोषस्यचप्राकृतवैकृताभ्यांभेदोक्तं
धातुपिचानुबंधात् तथ्याप्रकृत्यप्रेक्ष
नियोगात्तथाश्रायाकर्षवशात्कृतोप्र
निदाननमिति पूर्वरूपादीनांनिदानां
तरीयकत्वात्तदनंतरंप्राग्रूपमाह प्राग्
रूपंयेनेत्यादि द्विविधंप्राग्रूपंभवति सा
मान्यंविशिष्टंच तत्रसामान्यंयेनदो
षदूष्यसंमूर्छनावस्थाजनितेनमनाकिंच
रदिव्याधिमात्रंप्रतीयते नतुवातादिजनि
तत्वादिविशेषः यथा श्रमोरतिर्विवर्णत्वा
मित्यादि यथागुरुवाकाबालप्रवेयादिसा
मान्याभिप्रायेणैवतंत्रांतरं व्याधेर्जाति

तो:

उभयत्र च पूर्वरूपेण लक्ष्यते भावः किमा-
३ त्मकत्वं च लक्ष्यते तत नहि तथाहि परा
शरः पूर्वरूपनामधेयेन भाविव्याधिविशे
षो लक्ष्यते न तद्दोषविशेष इति विशिष्टं
30 यथा उरःक्षतादौ लिंगान्यवबाधनादिजा-
न्यव्यक्तानि मङ्क्ताकत्रैव अव्यक्तं लक्ष्-
णं तस्य पूर्वरूपमिति सूचनामिति तथाह
सुश्रुतः सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्य-
र्थं समीरणात् पित्तान्नयनयोर्दाहः क-
फादन्नारुचिरेष्विति हारीतेनाप्युक्तं
इति पूर्वरूपमष्टानां ज्वराणां सामान्यतो
विशेषतस्तु जृम्भांगमर्दभूयिष्ठं हृदयो
द्वेगि वातजमित्यादि ननु व्यक्तपर्यंतं व्य-
क्तत्वं तत्र जृम्भादिरूपत्वं प्रसज्येत ॥

धत्ति तदेवव्यक्तानांयानंरूपमित्य-
३२ भिधीयते उच्यते श्रमाद्युपहतरोगव्या-
प्तिरित्तज्वरमात्रंवोधयंति नतुवातजला-
दिविशेषमित्यत्र तेषामव्यक्तत्वं तथा
पित्तादिज्वरव्यतिरिक्तभाविष्यद्वातज्व-
रमात्रंजंभादयोवोधयंति नतुवातस्व-
रूपसीतघातदायवेणधारणादिजन्य
त्वरूपविशेषंवोधयंति इत्यतोव्यक्तत्वा
त्स्वरवोधकत्वादव्यक्तत्वमेवकंमादी
नामितिजेजुटवापप्यवंद्रमाधवकरकीर्त्ति
कुंडादयोव्याचक्षते अन्येत्वाहुः प्रा-
भूताव्यक्तपूर्वरूपसहचारिमस्यवव्य
क्तस्यापिजंभादेः पूर्वरूपव्यपदेशः
यथाभामराशीः षड्विंयोगषंतीमेव

31

रूप

मादिनच व्यक्तित्वेन रूपाद्भेदः नियमेन

३२ 32 पूर्वरूपयोर्भाविवर्त्तमानव्याधिबोधक-

त्वादिति तत्र विशिष्टं प्राग्रूपं रूपावस्था

यामनुवर्त्तत एव तस्यैवाभिव्यक्तस्य रूप

त्वात् न च दोषदूष्यसंमूर्छनावस्थायां निय

तगुरुकायवालस्यप्रसेकादिकमनुवर्त्तते

निमित्तान यद्यनुवर्त्तेत तदा सर्वज्वरा

णामसाध्यत्वं प्रसज्येत एतदभिप्राया

णां पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यति

मात्रया यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वर

पुरःसर इति चरकवचनमित्याहुः तदेवं

द्विविधं पूर्वरूपं व्याख्याय तत्सामान्यपू

र्वरूपमाह प्राग्रूपं लक्ष्यते येन उत्पित्सु

रामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः २

त्ति येनामादिनाऽनुत्पित्सुः सामाग्री
३३ साकल्यादनुत्पादेच्छुः आमयो रोगः दोष
विशेषेणानवगता दिजन्यासाधारणवेप
21 षादिनाऽनधिष्ठितोऽसंबद्धो लक्ष्यते ज्ञा
यते॰ तत्प्राग्रूपमिति विशिष्टप्राग्रूप
लक्षणमाह लिंगमव्यक्तमल्पत्वाद्व्या
धीनांतद्यथायथमिति प्राग्रूपामि
त्यनेन सह संबंधः लिंगं लक्षणं अव्य
क्तमनभिव्यक्तं अत्र हेतुरल्पत्वात्
अणुत्वात् नत्वावरणादियोगात्। व्य
क्तमित्यर्थः यथायथं यस्य व्याधेर्यद्रू
पं तद्देवाव्यक्तं तस्य पूर्वरूपमिति अन्ये
तु पूर्वरूपलक्षणमाहुः स्थानसंश्रयि
णो दोषा भाविव्याधिप्रबोधकं कुर्याक

यत्ना:

वंतिपल्लिंगं पूर्वरूपं तदुच्यते तत्रातिप्र
२४ सङ्ग यज्ञ्यैतत्पूर्वरूपस्य रूपाकेशानिय
मेनतीर्दं दृष्ट्रजनस्याव्यापकत्वात् यस्
34 त्वरकः पादिभिरगागद्रूपाकेशारागीरूपा
नापन्नताकिंच प्रायोन्नयानेकोशानांचा
तिवकृनमिति नचतत्दपिदोषजदोषा
नां गांगद्रागादिभिरसंबंधात् प्रोसंवकृस्या
वकारणाभावस्यादृष्टत्वात् परंपरयाऽ
संबंधकल्पनयातिप्रसंगात्सर्वं सर्वस्य
कारणं स्यात् एतद्दोषपरिजिहीर्षयैव
परमकुशलेनवाग्भटेनाऽदृष्टजदोषज
पूर्वरूपोपसंग्रहकं येनेतिपदंनिवकृमि
तिमित्वानदीयपूर्वरूपं दृष्टमेवमाध
वकोणविलिखितवान् संदीपनतुल्य

वा

स्तांभाविव्याधिबोधकमेवलिंगंपूर्वरूपं एव
३५ 35 कारेणानिदानोपशययोः संप्राप्तेश्चदोषे
तिकर्त्तव्यतारूपायाव्यवच्छेदः तेषांतुउ
त्पन्नीयानामुत्पन्नाऽनुत्पन्नव्याधिबोध
कत्वात् तथाहि निदानंमृद्भक्षणंरूपं
पांडुरोगमनुपशयरूपंचवर्त्तमानविशि
ष्टव्याधिबोधयति उपशयोपिपूर्वरूपा
वस्थायांप्रयुक्तोभाविविशिष्टव्याधिरूपोव
स्थायांप्रयुक्तोवर्त्तमानविशिष्टव्याधिंग
मयति संप्राप्तिश्चपूर्वरूपस्यमध्याह्नादे
उत्पत्तिप्रकोपाभ्यांभविष्यद्विशिष्टव्या
धिरूपंचमध्याह्नकोपादिनावर्त्तमानवि
शिष्टव्याधिंबोधयतीत्येषामनुत्पन्नव्या
धिबोधकत्वं नन्वयदापूर्वरूपंविशाव

धारणं न तु पूर्वमपि कर्त्तमानव्याधिबो
36 धकं यथोक्तं रक्तपित्तप्रमेहरूपसंदेहे
चरकेण हरिद्रवर्णं रुधिरं समूत्रं विनाप्र
मेहरूपकपूर्वरूपैरित्यादि ग्रन्थोच्यते
किं व्याधिजनकः पूर्वपूर्वरूपं गृहीतं
न वा आद्ये भाविव्याधिबोधकमेवादि
तीये समरोगानुत्पत्तिरेव न स्यात् तदभा
वाभावात् अप्योच्यते पूर्वरूपं तापी[illegible] दीना
मलाघवादिरूपं स्वरूपेणानुभूतमेवाकि
न्धमेहलिंगतियानभानेमानं [illegible]
व्याघोन[illegible]प्रमेहविशेषमवधारय
ति नैव पूर्वरूपस्मरणं [illegible]हिकारणं तत्
पूर्वरूपं रूपावस्थायां पूर्वरूपस्य त्याग
नत्वस्मरणेनप्रमाणाभिमानिपर्यन्त[illegible]

किंतु स्मरणसंस्कारातं स्वप्नं व्याधिविशेष
२७ बोधकं ननु केवलं स्मरणान्न हि यथा
संस्कारोपस्थापित स्मरणसंस्कारान्तव
तुः प्रत्यभिज्ञायांशानुवस्था विशिष्टस्व
37 [illegible] बोधकं सोयं घट इति एवं स्मरणव
दोन्नोपदेशोपि वाच्वं तस्य च लिंगपदेन
व्युदासः भाविपदेन स्वरूपस्य लिंगपदेन
च व्युदासस्य बहुज्ञानादिः साधारण
त्वेन लिंगत्वात् असाधारणं हि लिंगं भ
वति एवं च स्वरूपमविद्यमानस्यापि
व्याधेर्लिंगं भवत्येव यथा विशिष्टमेघो
दयो वृष्टेरिति स्वरूपमाह तदेवेत्यादि त
देव स्वस्वरूपव्यंजकानामेकं तत्रा ननु व्या
तत्वं स्वस्वरूपस्य किं [illegible] [illegible] न एकदेशेन

वा भावे सर्वज्ञत्वादेरसाध्यत्वं स्यात् यदु
२८ क्तं पूर्वरूपाणि सर्वाणीत्यादि द्वितीये
जन्माद्यस्य समीरस्तोपि कान्वयवतो दाहर
त्वादेरपि रूपत्वप्रसंगः नैवमनभ्युपग
मात् नक्कलस्य नाप्येकदेशस्याकेत
३८ त्वानिष्कारित्नैकत्वानेकत्वाविशेषस्य
पूर्वरूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलिंग
त्वयव्याप्तासाधपरामर्शादिविशेषविरहेण
धूममात्रस्य वह्निबोधकत्वं एवं व्येव
स्थितेय सा सर्वस्यापि व्यक्तिकस्तस्यानसा
ध्यत्वं अन्यथाऽसाध्यत्वं नजन्मादि
रूपत्वप्रसंगस्तस्य प्रागेवव्यञ्जकत्वात्
अव्यक्तसत्त्वयऽक्कलनायां तत्स्वरूपा
भिधानत्वानुपपादात् अपरप्रभत्ताव

काल्लिंगसहचारित्वेनपूर्वरूपरूपयोरस
३९ मानकालत्वेनस्वरूपत्वायोगादिति ई
श्वरसेनत्वात् व्याधेस्वरूपयक्ष्यतेन
रूपमिति ननुविकल्पासहत्वात् तथा
हिस्वरूपमिति किंस्वरूपंस्वरूपमहोस्वि. स्व
स्वीयंरूपंस्वरूपंस्वीयमपि धर्म्मःकार्य्य
वा न नावत् स्वरूपस्वात्मानिक्रियावि
रोधात् रूपंहिव्याधिप्रतिहानपतिनि
मित्तमेकंनक्षेत्र व्याधिस्वरूपंवएव तं भा
हिव्याधिस्वभावाद्वैव्याधिस्वभावः
प्रतीयते इतिस्वात्मानिक्रियाविरोध
इति नापिधर्म्मधर्म्मिकोटिककल्पत्वन्ते
स्वविरामूत्रनेत्रत्वादेरपीरूपत्वानुप
पत्तेः नहिकूलकनखविरामूत्रने

४०
40

त्वा दिकमर्शो धर्मः अंतनिष्ठत्वात्
धर्मायाश्च धर्मिनिष्ठत्वात् अन्या
यातिप्रसंगात् नापिकार्य्यंउपद्रवा
देयपितद्रूपत्वप्रसंगात् तदपिकुष्ठता
ध्यासाध्यत्वाद्यापिलिंगमितिचेन्न
नैवंअसाध्यत्वादेरेवेन लिंगत्वकृता
येलक्ष्यस्वमेवहानमत्वात् भेदलोपा
न्नाच्च सोपद्रवारिष्टनिदानालिंग श-
तितत्उपद्रवोत्वव्याधेः कार्य्याकिंतु
व्याध्यारंभकदोषस्या यदुक्तंसुश्रुते
सतत्मूलमूलाएवोपद्रवसंज्ञाइतिव्या
वर्तते यः तन्मूलमूलयस्यस
तन्मूलमूलइतिमेवं अपचारेणमूल
भूतदोषोपहृहराणलक्ष्णवलक्षव्याधेरे

पद्रवंकरोतीतितेन तन्मूलत्वयुक्तवान्
४१ अतएवाहचरकः कश्चिद्धिरोगोरोगस्यहे
41 तुर्भूत्वाप्रशाम्यतीत्यादि सर्वमेवैतद्व
रूपशब्दवाच्यं कविकिंचिदिति तथाप्र
तिनव्यभिचारइतिकेचित् तदपिव्यव
स्थामात्रेणतनुलक्षणा एकस्यसकालरू
पसंग्राहकस्य धर्मस्याभावात् उपद्रवस्य
चव्याधिस्वरूपोपपत्तेश्चेति तस्मादुप
पन्नव्याधिबोधकमेवालिंगरूपमिति
लक्षणम् उपपन्नपदं पूर्वरूपव्यवछेदा
य एवकारोपिनिदानसंप्राप्त्युपशयाव्या
व्यवछित्त्यर्थं तेषामुत्पन्नानुत्पन्नव्या
धिबोधकत्वात् तद्वदर्शितमेवालिंग
पदेनचन्द्ररादेर्वृदासः यत्तमेवव्याधिज

म॰को॰ ४२

५२

न्महरूपासंप्राप्तित्तदालिंगपदेनव्यवच्छेदः
नहिसाव्याधिज्ञानेलिंगं किंतुकारणा
मात्रं शास्त्रेव्यवहारार्थंचानिदानवत् रू
पपर्यायानाह संस्थानमित्यादि ननुरू
पेणव्याधिर्ज्ञायते नचरूपव्यतिरेकेणा
न्योव्याधिरूपालभ्यते यतोमिलिताश्च
रूप्यादयएवज्वरः कासश्वासकादयश्चास्य
पारायेवयक्ष्मा उच्यते नव्याविधदोष
दूष्यसंमूर्छनप्रभवोज्वरादिरूपोव्याधि
स्तत्कार्यांस्त्वरुच्यादयः किंवाश्वस्तत्वा
दयएवप्रत्येकंशोरूपाणितत्समुदायो
व्याधिः यतःसमुदायिभ्योऽन्यएवसमु
दायइति यथारवादिरत्तद्रूपंवनोमीति
मन्येतरोहोःशिलाशिलापत्रेस्यशरीर
ः

म॰को॰ मिलितवत॰ अस्त्यपिभेदे विवक्षयात्त
४२ मर्थयन्ते नैयायिकास्तत्रापिभेदमुत्पा
दयन्तीति॰ तुल्यविकारेदुःखमेवेति वच
43 कवचनात् दुःख स्यात्मगुणस्यैकत्वा
मतत्वव्याधिव्याधिसमुदायत्व नैवंदुःख
यन्तीति दुःखमिति ब्रूयत्यादुःखैनो।
इति वैद्यव्यवस्था व्याधिस्वीकारात् अत
व्याद्यय लक्षणरूपेरागविकार एव यदान्य
प्रतिपादकासाल्लिंगान्येवोच्यन्ते यदाह
चरकः ज्ञानार्थयानिचोक्तानिव्याधी
नां लिंगसंग्रहे व्याधयस्तेनदान्येतानि
यानीषानिनामयापत्निस्वरूपलक्षणं
उपशयमाह हेत्विवित्यादि॰ हेतुर्वाह्यो
भ्यंतरश्च आधिज्वरादिः नयोर्हेतुरोग

योर्व्यस्तसमस्तयोर्विपर्यया विपरीताः
४४ 44 एतयोरेव समस्तव्यस्तयो र्विपर्ययस्तत्कार्य
कारिणो विपरीतसमानधर्मिणोऽपि प्रभ-
भावाद्रोगप्रशमकारिणः एवंविधाय
औषधान्नविहाराणामुपयोगमा
चरणं सुखावहं सुखकरमुपशयं विद्या
त् उपशयस्तु जानीयात् व्याधेस्तस्य
पर्यायमाह सहसात्म्यमिति स्मृतमिति
चरकेणोक्तं सात्म्यपर्यायो ह्युपशय इति
हि शब्दः पादपूरणो सुखावहमिति सु
खं रोगानिवृत्तिलक्षणं यच्चाव्युपदिशन्ति
लोके भारायासाभिभूतसुखिनः सहमानोऽस्मि
इति न तु सुखमावहन्ति सम्यक्प्रत्या
त्यागानुबन्धेन करोतीति सुखावह

म-को॰ एतेन सदाहन्त्वप्राणवज्ज्वरेणः शीतजलपानं
४५ न दाव्यसुखकारीति विनोपशायइतितात्त्व
यार्थः अन्नौषधान्नविहाराणामित्युप
लक्षणं तेन देशकालावपि बोधव्यौ अ
एवं द्रव्यागमहेत्वव्याध्यादिकविपरी
त अभिधाय एतौ देशकालौ व्याख्याता
वित्युपाख्यानं॰ मदात्कलेनोपाह सुखा
नुबन्धो यो हेतुर्व्याध्यादिविपरीततः देशा
दिकश्चोपशायो हेयो नुपशायोपव्या
तं लेपनकुलहरणं अवधादिज्ञानितः
उ॰ सुखानुबन्धसुपशाय इति भावः दृना दि
जनितसुखनिवृत्त्यर्थं औषधादिपदं अ
नुबन्धशब्दश्चापथ्यजनितपदात्सुख
व्यवच्छेदार्थः एतदप्युदाहरणोपदर्शो

मधुको॰ नपरं नतल्लक्षणं औषधादीनां हेतो-
७६ विपरीतादीनां परस्परव्यभिचारेणल
क्षणत्वायोगात् तस्मात्सम्यग्व्या-
46 धिजदुःखोपशमहेतुरुपशयः सा-
त्म्यमुपशय इति वा लक्षणं औषधा
दिजनितः सुखानुबंध उपशय इति वा
लक्षणं चरके आहाराचारादेशकाल
सेवनादीनां दृष्टादृष्टभूतानामौषधा
भिधानात् एतेषामुदाहरणानि त
त्र हेतुविपरीतानि औषधं यथा श्री
तज्वरे शुण्ठ्या धृतस्य भेषजं यदुक्तं चर
के शीतेनोत्पन्नानां रोगाणां — — ति
विपर्ययः येनशीतस्नानादोषा सेया
मुष्णंहि भेषजमिति अन्नयथा श्लेष्म-

म.को.
४७
47

त्रिजेरसौदनं विहारोयपथ्या दिवास्वप्नो
त्यैकफे रात्रौजागरणमिति अन्यव्याधि
विपरीतानि औषधयपथ्यान्यतीसारेलं
घनं पाठादि तथ्याशिरोवाविधूलिनी
खदिरः कुष्ठहरिद्राप्रमेहरमिति नैवोदा
यमपदे तत्प्रभावात् वाप्यचंद्रस्त्वाह
ज्वरादिव्याधिहरंयद्रव्यंतदपिदोषप्रा
त्यनीकं दोषप्रत्यनीकस्यायंभेदः
यद्दोषप्रत्यनीकंतद्भावप्रययंकंव्याधि
हर यथावमनलंघनेकफहरे तत्कफ
गुल्मंहरतः उक्तंहि कफेलंघनसाध्ये
तुकार्तोज्वरगुल्मयोः मत्स्याहिदंष्ट्रका
लादेलंघनंनसमंमतमिति तथान्न
वामयेत्तामिरिकंत्रिगुलिकामिति यत्तु

म॰ को॰ व्याधिहरं तद्द्रव्यं दोषहरं तद्व्याधिशमनं
४८ तदारम्भकदोषं च शमयतीति अन्यथा स
रोगो जित एव न स्यात् कारणस्य तद्द्रव्यस्या
48 नु न व्याप्तिसंगतमित्यन्ये यतो दोषस्तत्र
समवायी निमित्तं वा न च समवायि निमि-
त्ताभाव प्रयुक्तोपि यथा कपालमालासं
योगस्यासमवायिकारणस्य विनाशाद
पि घटनाशः तथा रोगोपि सम्प्राप्तिसंयोग लक्षण
स्य विनाशादपि घटनाशः दोषस्तु स्वतः
क्रियान्तरेणावानिवर्त्तितेयदि व्याधिप्र
त्यनीकमनद्रव्यं दोषान्निवर्त्तयतीति स्वीकृ
क्रियते तदा उभयप्रत्यनीकादुपेडुर
वायः स्यादिति ननु यदि निमित्तकार
णा दोषास्तत्कथं तदारब्धा विकारः एवम

म॰ को॰ नादिनादोषहरणं विधीयते नहिदंडा
४८ कुलाद्युच्छेदः उच्यते यत्रयावान्निमित्त
कारणस्यापिकार्यनात्रानिर्गमेककारणो
५१ च्छेदादपिकार्यनाशः यथावाग्निनैवती
शादपिदीपनाशः तथाभूतामस्रदोषा
शांति मन्त्रयथा अन्नीसारत्रंभनमस्तू
हिः विहारोयथा उद्दावर्त्तेप्रवाहन्तं मे
त्रोवधी धारणा वल्गुपहारानियमप्राय
श्चित्तहोमगतत्त्वहस्थूवाद्यो व्याधिवि
परीतानविहाराशतिवाप्य चंद्रः अथहेतु
व्याधिविपरीतानि औषधं यथा वात
शोथेदशमूलंवानलंसर्द्धशोष्यहवं च
पञ्चर बाद्धिरेचनपानंगसनीयपाटल
त्यादयावद्दशमानिशोष्यहरणानि

म.को. अन्नं यथा वातकफग्रहण्यां तक्रं शी
५. तवातार्त्ये ज्वरे पेया सा तूष्णवीर्य्यत्वात्का
लं हन्ति प्रभावात् ज्वरं च यदुक्तं चरके ज्व
रघ्नो ज्वरसात्म्यत्वादिति सुश्रुतोपि ज्व
रे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा हितेति वि
हारो यथा स्निग्धदिवास्वप्नजातायां त
न्द्रायां रूक्षं तन्द्राविपरीतं जागरणमिति
अथ हेतुविपरीतार्थकारि औषधं
यथा पित्तप्रधाने व्रणशोथे पित्तकर
उष्ण उपनाहः अन्नं यथा पच्यमाने व्रण
शोथे अन्नं विदाहि विहारो यथा वातो
न्मादे त्रासनं अथ व्याधिविपरीतार्थ
कारीणि औषधं यथा छर्द्यां वम
नकारकं मदनफलादि अन्नं यथा

मंधुके: क्षतीसारेविरेचनंक्षीरं विलरोयथा अ
५१ ग्निदग्धेउष्णगर्वादिलेपः विषेवाविषं
अत्ययथा मद्यपानोत्थेमदात्ययेमद
८१ कारकंमद्यं विलारोयथा व्यायामजाति
तसमूढवाते जलप्रतरणरूपोव्यायामः।
क्व = इति ननुछर्द्याम्प्लेष्मज्या वातशमानायो
पयायां यदिवमनंनाक्रियतेतदाचिरानु
वर्तीदोषोरोगानुछेदोवास्यात् नत्ता।
प्रवमनंप्रयुक्तं दोषप्रत्यनीकोभवभ
वति पडुक्तं भस्मुते छर्दिष्वकृदोवाल
र्हहितं हितमुच्यते एवमग्निप्लुष्टे क्रिप
यारक्तस्याविलयेनस्थानांतरगमनात्क्रु
प्रत्यनीकमेवात्ययथा रक्तंरक्तापित्तं
पाकमाहरेभत पडुक्तं भस्मुते आ[illegible]तो

म॰को॰ कोयितं रत्नं स्पर्शं जनोः प्रधावति नेत्त
५२ लैनैव वेगेनाधितमस्याप्युदीर्यते इत्या
दि प्रीतानि कियत्वातन्त्र निषिद्धा रुक्मस्य
52 स्यानुच्छित्वात् यदाहुस्स्मृतेः प्रकृत्या
प्युदकं प्रीतं रत्नं कांदृयत्पापितं प्रयोगितं
तस्मात्तत्त्वयाति स्पृष्ट्वा बलप्रीतं को
श्राजस्यति पं चकेति रत्नं कांदृयात स्थालीकरोति स्वा
जंगमाविषेडाक्रिग स्वरूपे मोलीविषम
धोग स्वरूपं हेकाविपरीतमेव यदुक्तं चा
रके विषाविष वृक्षता पक्षभाव प्रभाव
नामिति तथ्या विकल्पा श्रेयोपि कुले भगति
भेदत्यत उक्तं मत्स्यभाव प्रभावितामि
ति तथ्या मध्यन्नातमद्दतत्ये यत्न घातदापि
मातुलुंगे तु वादि उक्तं स्मृतादिविहि

प्रभावितामिति

म·कौ· तांश्चस्वांतरसंयुक्तमन्यदेव श्राप्यवाम
५२ हात्ययेत्तत्तमाग्नीकादिजानितोल्लिप्सये
52 क्रिकादिमेयंप्रयुज्यमानंहेतुविपरीतत्वे
व यद्योक्तंस्वप्रकोते यथानरैरोपहतस्यक
स्यचिद्वेत्प्रसादस्ततएवनान्यतः एवं
तथामयहतस्यदेहेनोभवेत्प्रसादस्त
तएवनान्यतः इति तत्समजातीयाभि
प्रायेण यद्योक्तंभेजलप्रतरणांतत्रा
पिजलस्यशैत्येनबहिरागच्छन्देहोष्मा
कुंभकारपचनान्यथैवतन्नापीडितोमेद
स्तूष्माणोविलापयति व्यायामश्चलो
शोषयति ततस्तुनिरावरणोवायुःस्व
मार्गमितिपत्तोभवतीतिमिहिलप्रतिपत्ती
कर्तयैव अनेनत्यायेनसर्वमेततहर्षंका

म-को- रिपत्यासंभवंहेतुप्रत्यनीकादावेवांतर्भव
५७ तीति उच्यते यद्यप्येवंतथाप्यंतर्भावेनवै
57 धर्म्यप्रतिपादनार्थमाचार्यैः पृथग्द
र्शितम् तथाचचरकेप्युक्तं उपशयो हे
तुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थका
रिणामौषधान्नविहाराणां सुखानुबं
धइति वैधर्म्यंचहेतुसमानकर्मकत्वे
पिरोगकामकत्वमिति विपरीतोनुप
शयइत्यौषधादीनांदुःखकृदुप
योगोनुपशयइत्यर्थः तात्पर्यमाह
व्याधिसात्म्यमितिस्मृत इति व्याधि
ग्रहणेनदोषोपिबोध्यः ननूपश
यः तर्हिकिंव्याधिविशेषंबोधयति
नबोधयतिचेत् निदानेनतदुपन्यासोव्यर्थः

म॰ को॰ प्रतिपादयन्ति चेत् विज्ञानं रोगाणां पंचधा
५५ स्मृतमिति व्याहन्यते तस्य चरकस्याप्यन्ते:
नैवप्रतिपादयत्येव यदाह चरकः सूत्रलिंगं
व्याधिंउपशयानुपशयाभ्यां परीक्षतेति
किं तन्निदानेनास्यान्तर्भावः दोषस्य रोगा
स्यचावर्द्धकत्वात् रसउपशायलक्षणं संप्रा
प्तिमाह यथेत्यादि नानादोषाणां दुष्टिः विषादि
प्रकृतौ विकृतौ वा अनुबंधरूपा वा एक
शो वा समस्तो वा रोगादिभिः सर्वैर्भावै
रत्ययैर्वा एवमादिदृष्टि दुष्टेन दोषेणा वा
मामयस्य रोगस्यानिर्वृत्ति तत्पत्तिः सासं
प्राप्तिरुच्यते यथान्यत्र विसर्पेणेति
अनेकधा दोषाणां विसर्पणां प्रति ऊर्ध्व
घातिर्य्यगादिभेदेन तथा विसर्पता

55

म.को. संप्राप्तिपर्य्यायमाह शास्त्रेव्यवहारार्थंल
प६ क्षणार्थंच जात्यादिशब्दैर्य्यौ यौविषी
यते सासंप्राप्तिरिति जातेराकृतिरिति
५८ जन्मापि ज्ञानकारणं अज्ञानस्यज्ञाना
भावात् इत्यादि भट्टहरिश्चंद्रः एत
न्मतदूषणं नहिमिदानादिकनुबोधकत्वे
न तद्व्युत्पत्त्ये आलोकचक्षुरादेरिव ए
वं संप्राप्तिश्चिकित्सायामनुपयोगात् ना
वश्यमिति नियमः ज्ञानमेवाविज्ञायते स्मा
ज्ञानस्यपश्चाद्यैर्निदानपूर्वरूपाभ्यांबुद्ध
रादर्शनादिनाज्ञायमानत्वात् अथ
जातमिति जन्मावच्छिन्नमुच्यते दृष्ट
तदिंकंच भविष्यज्जन्मावच्छिन्नमेवापस्मा
रकारणं त्वयापि जन्मनास्ति तत्कथमापन्न

म.को. एवं नाजन्मवदा लोकवद्धरादेरपिवाच्य
५७ त्वापत्तेः निराधिविहानाभावात्‌ तस्माद्दो
षेतिकर्त्तव्यलोप लादित्तोव्याधिजन्मसंप्रा
57 प्तिर्नलिकेवलं जन्मेतिमहृम्पकारिस्यक्त्रा
भिप्रायः वाग्भट्टेनापियथ्यावडुक्तेन्त्वा
द्विवज्जादिविशिष्टमेवव्याधिजन्मसंप्रा
प्तिरुक्ताः तथ्यावसन्निक्रियाविशेषेव
भवति यथ्याज्वरे आमाशयदूषणामि
हत्वनादिवांधिलघुहपाचनस्वेदादिका
रणमिति संप्राप्तिश्चविशेषयत्यपिदोषा
णामवापारत्वेनदोषग्रहणेनैवप्राप्य
ते तथ्याचिकित्साविशेषोप्यमेवप्रयु
क्तयते यथ्याह्वापकावाविशेषेपिपूर्व
रूपमेवरूपान्तप्र्यामिति दोषेनिकर्त्तव्यो

म·को· पलादितंत्रकाधिजन्मसंप्राप्तिरित्येवता
५८ त्तासामितिनिरस्य औपाधिकभेदमाह
संख्येत्यादिनातासामिवानहत्त्वंतेन ग्र
58 न्थप्रधान्योपादानात् अप्राधान्यंच
तत्प्राप्तियोगिनःप्रादुर्भावकाशएवचावि
कारोत्त्वात्तैरुपपान्नत्राभ्यामितिवक्ष्य
तिएवंवलोपिव्याख्येयं संख्यादिकमेव
विवृणोति यथेत्यादि अष्टौ ज्वराइतिसा
ख्याविवरणं अस्तवत्वाताद्दिकालाभेदात्
एकजादिदुजास्त्रयः पचापिद्वद्वैर्दोषैः स ५
निपातात्सूत्रयोदशः पञ्चकं षट्केरादि
लो तैरोकोलैर्षट्चहीनमध्याधिकैर्भव
द सप्तमकोपविकारासैसन्निपातात्त्रयो
दशेति तथा पत्राग्निदोषजनत्वमामा

म.को.
५८
59

स्यात्सांनिपातिकएकत्वेनगण्यन्तेः
एवंकामशोकाद्यनेककारणजोपा
गंतुज्वरसामान्यादिकत्वेनानिर्दिष्टः
इत्यष्टौज्वरा इति विकल्पाविरुद्धत्वेनेति
दोषारम्भाभिघातादिसमवेतानांपरस्पर
संबन्धानां नैवद्वंद्वजसांनिपातयोरग्रह
णं यथा प्राक्कल्पनेति अंशांशबला
नादिगतरोदुपायादनेकपित्तादिभि
धर्माभ्यामेवं नवापुनः संसर्गज
त्पितः क्रमुक्तेषु दोषानुवायनश्यति ए
वंविधक्रदोषोनिदानवैपरीत्याद्भवति
त्वचाप्यावातस्यरौक्ष्यशैत्यलाघववैशा
द्यादिगुणस्यएवंगुणाकषायानिलः
कलायवक्रसंभवैर्भावंवर्द्धकः रात्रसी

घ

म·को त्पलाश्चवस्तंडुलीयकः रौद्राशैत्याम्या
६० कांदेषु रौद्रोरसःसिद्धः तस्यापित्तस्य
सद्यैर्भावैर्वर्द्धकः कटुर्वोरसोमधंवा
60 हिंगुकट्फलानीदारुत्वदीप्यकस्तीक्ष्णा
ष्णत्वाभ्यां मोचकतिलाः तस्याप्य
म्लाः सद्यैर्भावैर्वर्द्धकोमधुरोरसोमा
त्रिकवपयः स्नेहगौरवमाधुर्यैराजा
दनफलं कोसरः शैत्यगौरवाभ्यां पो
त्यलदीपिरिणाफलानिम्रपरुषकादा
ह्राणप्रकारजैत्तुरोटगदाधरव्याख्या
विशेषाश्चाकितत्वात्तेर्नलिखिताः प्रा
धान्यं विद्दरशोति सा तत्रपरत्तन्त्राख्या
म्मिति अनुबंधस्थानुवधभावेनेत्यर्थः
अत्रापिदोषानासमवेतानामित्यनुवर्त

म॰को॰ तीयं चाप्रधानंचेविशेषः गम्यमानंता
६१ तोपदर्शितं तेनस्वातन्त्र्यात्प्राधान्यंपार
तन्त्र्यादप्राधान्यमिति सिद्धान्ति वस्तुविद
61 शामिति हेतिरयमद्रिः हेतुभूतरूपाणां सा
कल्याद्यावधिद्युलबत्व तेषामवयवैनैकदे
शेनाबलवत्व कालांविदूरगोति भक्तामि
त्यादि तत्करात्रिहिनमाह तस्तवोवत्स
तान्दयः उक्तमाहारः एषामंशोरेकादेशोः
पाधिकालोव्याधिहनिहेतुकालः स्त्रत्र
तुत्वोरंशः कतिपयाहोरात्राः यदाहवा
ग्भटः अतोरश्मादिसमाहाहत्तसाधिरि
तिस्पृत इति संवत्सररूपस्य चकालस्य
तत्कलरूपोंशः अटावयशतिपयहस्य सत्तोः
समुदितस्यवत्र तत्रकारणत्वेनोपकारत्वात्

म॰को॰
६२
62

यथामलं वयस्यादौषं नद्यस्या रात्रेरादौ
श्लेष्मा मध्ये पित्तं शेषे वायुः एवं दिनस्य
वसंते कफस्य शरदि पित्तस्य वर्षासु वा
योः कोपः एवं भुक्तादौ भुक्तमात्रे श्लेष्मणः
मध्ये पच्यमानावस्थायां पित्तस्य सम्यक्
जीर्णे वायोरिति तदुक्तं वाग्भटेनैव ते
व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधो मध्योर्ध्वसंश्रयाः
वयोऽहोरात्रभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः
क्रमात् अत्र ऋतीति क्रमेण वातपित्त
कफाः ननु संप्राप्तिभेदे चरकोणा संख्या
दिवाद्विधिरप्युक्तः यथा षड्विधा व्याधयो
विज्ञातव्याः भेदे त्रिविधं रक्तपित्तमित्या
दि तत्कुतोऽत्र विधिर्नोक्तः उच्यते सं
ख्याग्रहणेनाविधेरवरोधः तस्याश्चाभि

म-कौ- चरित संख्यायोगित्वात् विधिसंख्ययो
६२ श्चायंभेदः विधिः प्रकारः स च भिन्नजा
तीयानामेवैकस्य चिकुर्मान्तरस्यान्वया
द्भवति यथा एकोऽपि तन्त्वादिविशेषैः ऊर्ध्व
गादिः प्रकारो भवति संख्या तु भिन्नत्वमा
त्रेऽपि यथा चत्वारो ब्राह्मणा इति अत्रैव वि
धिः प्रकारः स च भिन्नेष्वनुगतः अतः
संख्यादिभिन्नेष्वप्येकाकारतां धर्मा
नुगतः प्रकारोऽनुपपन्नो यथा चत्वारो
विदिक्षु वनेषु समानधर्माणां परिग्रहो
मेकत्वापत्रादृष्टान्ते तस्य विधिः संख्या
तु भेदमात्रमिति वैयाकरणानुयायि
व्याचक्षते अन्वयवाक्यप्रकारोऽनेन
न्वयोभेदः इति वाक्यप्रबन्धालिखिताः ने

म·को·
६४

64

तुयथापांशुरश्मिविकल्पादिनानिमेषोज्ञायते
तत्प्रत्यासन्नयाविधिरुच्यते संख्या भे
दव्याधेर्दोषभेदेनज्ञायते यतः ज्वरादिकं
स्वरूपतोलक्षणाधिकितसाप्यविशेषेणाभि
ज्ञास्यः कतमोऽयंज्वरइति तत्रयथाप्युत्प
धमानएवासौदोषभेदाद्भिन्नोजातः ततो
ज्ञात्वानुरूपपथ्यौषधादिकंतमोयाम्नियाकुरि
ति संप्राप्तिलक्षणं उक्तं निदानपंचक
मधुसंहरति रतिप्रोक्तानामानि इतिशाब्दः
सम्प्राप्तिनिदानशब्दोऽत्रसामान्यवचनः
अथाभिधेयः तन्निदानैः संक्षेपेणानु
स्वलक्षणोक्तं अधुना व्यासेनाविस्तर
णापदेशेन कथ्यन्ते सकलेना
प्रथमज्वरादिरोगनिदानस्वरूपादुत्थाय

म.को. तैर्विशेषैर्वर्त्तन्त्याद्यस्यार्थः द्विविधं हि रो
६५ गस्य कारणं विप्रकृष्टं सन्निकृष्टं च तत्र।
विप्रकृष्टमाहारादि सन्निकृष्टं वातादि
65 तस्य वातादेः सर्वरोगेष्वव्यभिचारि
कारणत्वमाह सर्वेषामित्यादि यदुक्तं
चरके नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्त।
स्माद्विचक्षणः अनुक्तमपि दोषाणां
लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेदिति आगन्तुव्या
धिष्वप्युत्पन्नो दोषप्रकोपो नास्ति
उत्पत्त्यनन्तरं त्ववश्यंभावी उत्पन्नं
दुःखयोगवत् यदुक्तं चरके आगं
तुर्हि व्यथापूर्वं समुत्पन्नो जघन्यं वातपि
त्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति निदा
नं कारणं मला दोषा मलिनीकरणाच्च

म॰ को॰
६६

66

ननु वातादीनां किमिदं दोषत्वं केचिदाहु
र्नैके किमिदं वातत्वं वा किं दोषत्वं तत्रापि
दोषत्वं वा आद्ये वातस्यैव दोषत्वं स्यात्
ननु वातसापेक्षतयोः कफपित्तयोः
पङ्गुत्वं पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो धा
तवः वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मे
घवत् किन्त्वेवं वातस्यापि न दोषत्वं क
फपित्तयोरिवानिदानसापेक्षस्यैव ल
क्षणत्वात् न स्वात्मकत्वारम्भक
त्वे सति दुष्टिकारणत्वं दोषत्वमिति ल
क्षणं रसरक्तादिविदूषणत्वं विशेष
णं नाहि वातादिषु प्रकृतिषु कश्चित्तेषु
[illegible] कादि प्रकृतिविकृतः उत्तरं वं वातादि
प्रकृति [illegible] दिदूषितं
८

प्र॰ को॰ शुक्रशोणितारम्भकत्वात्तु यदाल्पचरकः
६७ दोषानुशायितासैवाद्देहप्रकृतिरुच्यते
तथ्यावातलाद्य सदातुरलक्षाति श्रूयते
67 नापि प्रकृतिर्लिंदारोगकारिप्रकृतिः सु
तिकरत्वरसाज्जागरूकोनवासियता
चित्तत्याद्युक्तं प्रकृतिरोगयोश्चायंभे
दः प्रकृतिरपथ्यमेवयानात्यंतंवाधा
त तदुक्तं विषजातोयथाकीटोनावि
षेणाविपद्यते मद्वत्प्रकृतानिर्दिष्टलक्षा
तत्वान्नवाधते इति संक्षेपः विस्तरस्तु
सुश्रुतश्लोकवार्तिकेप्रशास्तहस्तलिखि
तारव्येटीकायां च द्रष्टव्यः ननुप्रकृ
त्यारंभकत्वात्सहजदोषत्वं भिन्नवातला
सत्यांविपक्षायावाहुतिमेरोव

ॐ

म·बो· मत्स्वरूपं नोस्यादिति शङ्क्यतामिदमि
६८ वातादेरिव प्रकोपकालानिर्दिशस्या
नाविशेषवरोगाविशेषवल्लिंगाविशेष
चिकित्साविशेषाणाम् अभिधानाद्धत्र
स्यापि दोषत्वं पूर्वं --- कौलेयकाद
घर्मस्वामिदाहादिभिः स्वीकृतत्वदप्य
नेतव्याभिषिक्तैः श्रेयुलानैस्त्वीकृतमा
नत्वान्नहति ननु दोषाणामेकारणाना
ल्लिङ्गानां देहे सदा सम्भवात् सदा रोगोत्पाद
[illegible] संग[illegible] किमाह क्रोपिनां सन्निवि
[illegible] प्रपन्नाः नन्वत्र सकोपः स्यात् वा
[illegible] नाशपूर्वकं प्रसंगा
न कारणं [illegible] किंतादित्याह विविध
[illegible] विविधाहितेति [illegible] मिति विवि

म·को· घस्यनानाविधस्यासात्म्येंद्रियार्थसंयो
६९ गप्रज्ञापराधपरिणामलक्षणस्य सेवनात्
भिति ननु किमेतदेव निदानं उतान्यद
68 प्यस्तीत्यत आह एकमेवनमुत्पन्नस्यापि
निदानार्थकरः इत्यादि अपि शब्दो भि
न्नक्रमः रोगोपि निदानार्थकरोगस्या
प्रत्यापन्नार्थः लिङ्गनैनयोर्थः क्रिय
ते व्याख्यास्यः सरोगो रोगोपीति रोगो
रोगकर इति वाक्यैर्याप्तिनिदानार्थकरस्त
न्त्वकरोति नैनैवगमयति रोगोपिरोगो
अन्यरोगोनिदानार्थकरोपवृहितबलएव
भवतीति अत्रैव चक्षुंसमाह नयष्ट्यापा
दि नाम्नामिति एकोपिनाम ज्वरश्चक्षुः
खमिति दुःखंपीडाकारं अयंचदुःखश

म·को
७·
८०

द्वौलिंगपरिणामेन सर्वेषेवैकज्वरादिषु
प्रयोज्य इतिवाच्य चंद्रः एकस्मात्प्युप
जायन्तेइति अस्तोभ्यरक्त कासात्संजाय
तेक्षयइति उक्तं प्रभृतीनाम्मतिशोकः
तत्रक्षयोरोगस्यहेतुत्वेजायते कस्य
रोगस्येत्याह शोषस्येतिराजयक्ष्मणः
अत्रकेचित्श्रति चंद्रादिभिरन्यथाव्याख्या
वानरंबंति क्षयोरोगस्यहेतुत्वेशोष
अप्युपजायतइति अस्यायमर्थः क्षयो
रोगजयक्ष्मावाउरोक्षतः उक्तं तत्समाहारं
षैलेकक्वनं तस्यहेतुत्वेशोषोघातला
यउपजायइति तच्चरकेसर्वंनिदानेवै
विद्योनसंगृहीत आसात्ययोद्वियाप्यं
संयोगइत्यादिना नन्वस्वरोगस्यापीति

मा·को· दानलक्षणवदाणः स्योक्तः त्रैविध्यं संग्रहं
७१ कर्त्तुं नाविस्तरणाद् अत्रैके समाधिमभि-
दधति त्रिविधं यन्निदानमुक्तं तन्न सर्वव्या
७१ धिविषयं यतो न सर्वे रोगा रोगाज्जाय
न्ते किन्तर्हि काश्चिदेव व्याधिः कुतश्चिद्रो
गादिति चक्रपाणिरेवैतन्निदानं रोगाख्य
मिति अन्ये त्वाहुः रोगोपि रोगस्य नि
दानं भवतु त्रिविधनिदानव्यतिरेकेण
न भवत्येव यतो ज्वरो भावात् असात्म्ये
न्द्रियार्थसंयोगादिभिरुपष्टम्भितबलो नि
भवति ननु नावबद्धोपि पित्तमारभते तस्मा
व्याख्यानादेत्रिविधस्य हेतोः सात्म्या
दपथ्यरूपत्वेति न व्यवहितमेव रोगा रोगान्तर
स्य निदानत्वेनोक्ताः नेत्यकिंशुकपत्रमा

म॰ कौ॰
७२
72

त्रा एव रोगं जनयंति उत्तानंतरस्कालामित्या
ह नेत्रेत्यादि नेत्र्या ध यडपद्दंहुक नेत्वमा
वात् प्राक्कवलाः स्वतंत्राः सत्तो एव रुजा
कारककत्वात् पश्चा नुपद्दं हुक नेत्कलाभाः
व लोनिर्दिष्टव स्यचो ऽर्थः यत्प्रयोजनं
व्याधिजननारम्भं तां कुर्वंति यथाज्व
रे रक्तपित्तमिति तस्यैव रोगजनकव्या
धेर्वैचित्र्यमाह कश्चिदित्यादि एवा
मुक्तप्रकारेण व्याधिपूर्वंकारणव्यामेलि
काः यथाप्रतिश्यायोनानिवर्त्तति का
सप्रयोत्पद्यते कश्चित्तानिवर्त्तते जठरगु
ल्मो भवतः इति हृष्टतमत्वं चैषांव
हुविभक्तधिद्धः स्वजनकत्वात् प्रायो
विलक्षोपक्रमात्मतोति उत्तानिदानपंच

कस्यरोगनिवृत्तिर्लङ्घनात्तिक्त्यादिभिःके
नावस्थंज्ञानव्यतमाह तस्मादित्यादि
उद्भूतावकुविधविकारत्वेनवमहतामू
विनिश्चयेनविद्धनमिति अथवद्यमा
नविकारेषुप्रकृतिसमसमवायाद्धा
नार्थंचरकोक्तावातादिगुणालिख्यंते
रूक्षः शीतोलघुः सूक्ष्मश्चलो विशदः खरः
विपरीतगुणैःद्रव्यैः संप्रशाम्य मारुतः
ति सस्नेहमुष्णंतीक्ष्णंचद्रवमम्लंसरं
कटुः विपरीतगुणैः पित्तंद्रव्यैराशुप्रशम
यान्ति गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थि
रपिच्छिलाः श्लेष्मणः प्रशमंयान्तिविप
रीतगुणैर्गुणाः इति अथसर्वरोगसाधारण्या
त्म्यमंज्वरोवाच्यः प्राधान्यंचशरीर

श्रीको॰ रोगेषु प्रथमो न्यनत्वात् बालकत्वात् देहेंद्रियमनसां पित्वात् जन्मानि घनघोर
७८ वपुरंभ माविकत्वात् स्थावरं जंगमं रूपस
७५ र्वभूतव्यापित्वाच्च नेव मन्ये विकारः य
दुक्तं च रकेण देहेंद्रियमनस्तापी सर्वरो
गाग्रजो बली ज्वरप्रधानो रोगाणां उक्तो
भगवतापरेति तस्य प्राणायत्वस्य
प्रकृत्य मूल बोदृये त्वादिया षड्गवत्कृ
भक्षीणति मन्यावत् एणविशज्जामृतेना
हि किंचि ज्ज्ञान वयवस्थंति उक्त यवालको
पालकः सकलागानामभिनापल्लवा
जिना गवापि स्नेह स्तन प्रमानवानचिया
रोमनः ज्ञावीन जलायाप्या कस्मे
बालत्वानवेत हरिद्रामाहिवीरापकर

प्र॰ को॰ गतोगोमत्गोमुव पतितेषांमाभिघातल
७५ मत्स्योपिंद्रुमकोमतः पदाघातपतंगा
नांब्याडेष्वदवासहित इत्यादि तेष
प्यान्यक्रजलस्य नीलिकाभ्रमेरुपुरो।
दत्तकोटर इत्यादि तस्यप्राग्जन्मनि मा
ह दत्तापमानेत्यादि दत्तापमानेन द
क्षप्रयुक्तपरिभवेन क्रुद्धस्य रुद्रस्यति·
स्वासानलसंभवजन्मा पातितियस्य सत्तप्या नि
श्वासाः क्रोधाग्निभावेन निर्दिष्टः स
न एव लक्ष्मीत्वेन तद्धकोपाग्निवल्लभतस्य
कं क्रोधेन रुद्रस्य ललाटे तृतीयेक्षा
मारुत्वचक्षुः स्पष्टं तत्रोर्ध्वाधो येवा
रागो निर्भिन्नः यदाहचरकः स्पृष्ट्वा
ललाटेचक्षुर्भेदाघातेनलस्यान्ताम वा। त्वरं

म॰ को॰ सांक्रोधाग्नि संतप्तमस्तजनसत्वनाश

७६ नमिति मत्रसत्वनाशनं यत्तनापनं

एवांज्वरोन्मादकथ्यावरकाचिकित्सि

७८ तैसावधेवाश्रोतव्या एतेनैकदकोप

स्याविप्रकृष्टकालानवमुक्त यदि

हेतुनतो ज्वरोन्मादपन्नपानेनदधुनाप

पापचारान्नोत्पद्यतेननिर्भहारकाहरि

चह्रः एतदभिधानस्याचिनोत्त्यानुप

योगित्वेनान्येऽन्यथा व्याचक्षते को

धाद्भवत्यनेतेज्ज्वरस्तस्यप्रकारस्यतेक्रोधो

ग्राग्नोव पञ्चमेचरके क्रोधाग्नितापि

नि तत्रसवज्वरोपिनावरोपनेनोन्नेवा

कार्य्यत्तिमिमिलितानि पञ्चमेवाग्भटे

ऊक्तमापि चाद्दत्ननिर्मितो ज्वरोन्मादकहे

म० को० ७७

आण विना तस्मात्पित्तविरुद्धानित्यजेत्

त्पित्ताधिकेधिकमिति एत एव चरके रस

कद्रुम्ललवणान्यरि त्यज्यकरज्वरेपाव

नत्वेनतिक्तकोरसो निर्दिष्टः यदा लेखनं ६

लिपिलोप्रनः स्वेदनंकालीयवांग्वरु सितिककोरसः पा मशा

कानान्यपिपक्वानांदोषाणांनकरणज्वरे

अन्येत्वाहुः रुद्रसंभवत्वेनदेवतात्मक

त्वात् ज्ञाहित्वमुक्तं यदाहविदेहः ज्वर

समुद्भवानेवांपिसहसैवोपशाम्यतीत्यादि

हारिवंशेपिज्वरास्त्रिपादस्त्रिशिरा षड्

भुजनवलोचनः भस्मप्रहरणः रुद्रः कालांत

कोपमः शांतिमूर्त्तिमानेवोक्तः वरुवि

धमपिज्वरसंतैरेणाह ज्वरोष्टधेत्यादि

अष्टत्वविहरणो एथ्यागौण एत्ससंभा

हारो

तं
मं·को· औषविहितसंग्रहमाह मिथ्येत्यादि आहार
७८ स्य मिथ्यात्वं प्रकृत्यादीनामयोगेऽपयोगे हि
तत्वं विरुद्धत्वेनोपायोऽयोगः यदाल्वर
78 कः तत्रेमान्यष्टावाहारविधिविशेषायत
नानि भवंति प्रकृतिकरणसंयोगरा
शिदेशकालोपयोगसंस्थाउपयोक्त्रष्ट
मानीति अत्र प्रकृतिर्द्रव्याणां स्वाभा
विगुरुलघुत्वादिगुणयोगः यथा मु
द्गशूकरयोः करणं संस्कारः यथा व्रीहिः ९
त्वं लाजा संयोगः संहत्य भावः
यथा क्षीरमत्स्ययोः राशिः ग्राह्यस्य इ
व्यावयवेन समुदायेन च परिमाणं दे
शो द्रव्योत्पत्तिप्रचारादिस्थानं कालो
नित्यगश्चावस्थिकश्च उपसंयोगसंस्था

म० को० उपयोगनियमः यथाजीर्णे एवमुंजीत
७८ उपयोक्तास्वयं निरूपितात्मप्रकृत्या।
द्विकः पुरुष इति विहारस्याभिष्यात्वेन्म
पवलमारंभादि आमशयाश्रयाद्
79 त्यतेनामाश्र यथाभिव्यतिरेकेणादोषा
ज्वरान्नाशंत इति प्रातियादयन्ति आमा
शयस्थानामितत्तनांतरीजंतोरामाशये
निस्सृत्य ज्वरकोरागोक्तः वर्गैर्निरस्यके
शाग्निमभितालितोकोष्ठाग्निरेवदोषाव
हिर्गतऊष्मतया प्रतिभाति कोष्ठाग्निमि
ति धात्वा धाग्निना निरासार्थं ज्वरदा ज्वरका
रिणः रसानुगा रससंबंधाः अवश्यं रसं
दूषयित्वाज्वरोत्पादका इति एवमनुसं
प्राप्तिः शारीराणां [illegible] नांदूनांनेवां

म.को. व्यथापूर्वकत्वं ततो वातानुबंध इति जेज्ज
८. टः अतएवसुश्रुते आगंतुसंप्राप्तिंपृथ्य
८७ गेवपठ्यते यथाश्रमदहनाभिघातेभ्यो
देहिनांकुपितोनिलः पूरयित्वाखिलंदे
हंज्वरमापादयेद्भृशमिति अत्रनामास्य
यगजएववायुः किंतूर्ध्वधामतर्यरसवाहि
स्रोतश्चरः चरकोपि नचाभिघातजोवा
युः प्रायोरक्तंप्रदूषयन् सव्यथाशोथं
वैवर्ण्यंकरोतिसरुजंज्वरं नत्वागंतुज्व
रेपूर्वमोपलभ्यते ऊष्माचपित्तादृतेना
स्तीत्युक्तत्वान्नस्वागंतुरपिशारीरःस्या
न्नैवमुत्तरकालंतदुत्पत्ते यदुक्तं
आगंतुर्हिव्यथापूर्वसंजायतेपश्चान्निजै
र्दोषैरनुबध्यते तथाआगंतुरान्वेमी

म॰ को॰ निजविकारं निजस्तथागंतु भाविप्रद्रष्टु इति
८१ नतु मिथ्याहारेत्यादिलिके च संप्राप्ति रुक्ता
81 एतत्वनियुक्तं यतः संप्राप्तिः संयोगभे
दः संयोगभेदश्च संयोगिभेदनिबंधः
संयोगिनश्च वातादयो नानाविधाः त
त संप्राप्तेश्चापि नानात्वं स्यात् नहि वा
तपित्तयोर्य्य संयोगः स एव कफपित्तयोरि
ति उच्यते॰ अनेकेव संप्राप्तिः किंत्वेतज्ज्ञा
तीयायामामाशयदुष्ट्यादेः सर्वत्रावि
शेषेणाभिधानात् एवमागंतुसंप्रा
प्तिसंयोगाद्वैति ज्वरलक्षणमाह खे
दइत्यादि स्वेदावरोधो धर्म्मानिर्गमः ता
पः शक्तिकर्त्तव्ये संतापग्रहणात् देहेंद्रियमनः
संतापलक्षयति यदुक्तं चरके देहेंद्रियमनः

म॰ को॰ सापीति इंद्रियाणां चैवद्धांग्रंशेयं संन्नाप
८२ लक्षणं नष्यम्चवैचित्र्यविरुक्तिगलानिर्म
न संन्नापलक्षणमिति सर्वांगग्रहणा
8L सर्वांगविगानायुगपादिति सिद्धिमेवल
क्षणं प्रत्येकसंख्याभिचारात् स्वेदावा
रा धौलिक्य सूर्वरूपेन श्यासंन्नापोक्त
स्वेरोगः सर्वांगग्रहणं सर्वांगवातरोगइ
ति नन्वपैत्तिके स्वेदागमसर्वांगनिकोविष
मारम्भविसर्जनात् सर्वांगग्रहणं व्यव
च्छिन्नेश्राव्यापकंलक्षणं अत्रेजेज्जट
कारिकंडूदयः सेमादकुः डात्सगुणप
लैदौषाद्भावेनव्यवस्थेति नत्वसंगत
मित्यत्यैविधानकृत्सर्गोपश्चात्भावो
न लक्ष्यते अव्याप्यानिव्याप्यौलक्षण

म·कौ· दोषात् तस्मात्तथैवदोषाग्निःस्विद्यते अने
८२ नेति बहुत्वान्तस्यविरोधोदोषव्याप्तिः
वायोम्न वातज्वरे यद्यपिसैनारंभाविसर्ग्रयोर्वैष
म्यं तथापि सर्वदेहगज्वरारंभकदोषहू
व्या यांगहृत्तेरगूढतसर्वांगग्रहणास्याविघमा
नत्वेवेतिनव्यभिचारः चरकोक्तज्वरलक्ष
णं ज्वरप्रत्यात्मकंलिंगंसंतापोदेहमा
नसश्चेति ननुशारीरोजायते पूर्वदेहम
नसिमानसश्चिरकेवलनादेहमन
सोरन्योन्यव्यभिचारादलक्षणमितिचे
न्न नरहत्वकालव्याविहितस्याकार्तिक न्यतर
रूपस्यावश्यंभावित्वात् यथ्याप्तिरगादव
कूस्थानिटिद्ध्यलक्षाणि पूर्वरूपमाह श्र
मनस्यादि श्रांतस्वामिव श्रमः स्वरातिम

म॰ को॰ वास्यत्वाविनत्वामिति अरतिः क्रीडाभा
८४ वइति कार्तिकः विवर्णत्वम्लानत्वंगात्र मल
84 त्वमा यदुक्तं स्थाल्वहेतकर्मभिर्दीयात्यास्य इत्या
कालेकृष्णाभ्यागमननामिसप्रिंसवा
अत्यगादिरिति संप्राप्तौष्णकृष्णत्वक्वचनं
तदर्पिजर्त्मभादिवद्विशेषस्पर्वरूपाभिप्राये
णसंप्राप्यवस्थ्यापन्नदोषजन्यत्वात्सर्व
पश्यति वैरस्यमिति विकृतरसता नयंश्च
वोश्रुस्र्यानेत्रत्वं यदुक्तं चरके गौरवेना
यनेसाश्रेइत्यादि आदिशब्दादेवुज्वलन
वेगस्यानिश्रितेच्छुद्रवयोग्रहणी यदुक्तं
ज्वलन हिचरके नपवाच्छमत्तधेयावानिक्रिता
वितिश्रन्येतसैत्यौश्रसावम्पाकुलाति
लोगईयंती आदिशब्देनचक्षयनादिकं

म.को. तमोंधकारस्येव वासविर्त्तीः क्रमप्रहर्षः
८५ प्रीत्यभावः ज्वलनेष्व्याश्रीतेलब्वेश्यीः
तंचेतिवचनंश्रीत्तस्य विशेषेणावोधना
बात र्थं ककारेणौविदेषादिग्रहणमित्याहुः
उत्पत्स्यातीतिनाविष्यत्निज्वरे उत्पत्स्यती
85 तिक्रात्मनेपदानित्यत्वेन नञ्चयद्दिपङ
कारेणात्मनुदात्तेनत्यात्मनेपदेसिद्धे
तदर्थंङि-त्वालान्क्तापितामितिशाहिकोः
पाशधपत्तजात्मुसनीतिपाठिनत्वात्तपद
नताविस्यस्पसंजातस्यसातिमीमादास्त
लभेत्मादिनाहसभावेहूतेष्टुर्ह्वविजसनहप
त्रामिन्नवाकनयापरस्मैपदमितिव्याख्य
के वदापितकणाता यच्यापूर्वस्मरणि
तस्यापिविकारक[illegible]तंध्यानं यद्धुक

म.को. चरके अशीतिर्वातविकाराश्चत्वारिं
८६ शत्पित्तविकाराविंशतिश्श्लैष्मिकाः
८८ तस्यादस्तत्रायोऽथवातविकाराश्चन्दोपा
कल्पत्वनादयः अत्रः प्राधान्यात्प्र
थमं वातज्वरमाह विपर्य्युरित्यादि
एवमन्यत्रापि वातादिक्रमनिर्देशो वेदितः
व्यं विक्रमो वेगइति वेगो ज्वरस्य वृद्धिः प्र
वृत्तिर्वा तस्यैवैषम्यान्नियतकालत्व मा
रम्भे चोपशमे चानियतत्वं एवं विकारस्त
शोणत्राणां जाडिमा रौक्ष्यमपि गात्राणा
मेवेति ण्यधरादये व्याचक्षते तच्चानव
धानात्तव्याख्यानमिति लक्ष्यते एवंस्य
लांमपृष्ठत्वमनन्तमेकेपदत्वेन प्रयुज्यते
यदाहवाग्भटः स्वेदो [illegible] कुपय्य

म॰को॰ छत्वप्योर्ग्रहः भ्रमःप्रलापो वर्मेथाविना
८१ मप्रचानिलेज्वरे चरकोपिनिर्दृनेछत्वप्र
87 विनिग्रहश्चेति पठितं विनिग्रहशब्दस्तत्र
निरोधार्थ एवाचार्यैर्निर्दिष्टः यथावा
तश्लेष्मानिलते तत्रातपानविषमाति
मात्रंक्रियोक्तिर्नैवेति विनिग्रहश्चेति तथां
तवेगज्वरलक्षणेदोषवक्त्रोनिर्विनिग्रह
इति एतेनज्वरमात्रेलक्षणोछत्वस्यपा
वातकफ्प्यमत्रलक्षणत्वामिमितियदाहशाकि मत
नःकार्त्तिककुंडलदपिनिरस्तं छ्या
मंवापुनासवेदनमर्दनपूर्णत्वं गात्रग्रह
शोनाशिरोग्रहणेसिक्तनदभिधानवि
शोषणासिरासिवेदनार्थ एतामिलपा
णित्रायोभावितेनानिर्दिष्टानिष्कृतौ

म॰को॰ न तेनचरकेणान्यान्यपि चरकोक्ता
८८ निबोध्याख्यानितान्येव मञ्जकेशिकायानिस्
खग्रहणापर्यायोकेनप्रदर्श्यन्ते भवंति
विविधवातवेदनाः पादहर्षत्वापिंडि
कोद्वेष्टनंकर्णशूनोवक्कुकवायता
दो॰ह उरसाद्रुत्कंभोविक्षेपः संधिजानुजोः
मुंडकाशोषवर्मिरोगमदानकर्थः प्रमथ
मौ मकरानिममृत्वा दिन्तं लापोषका
४४ मितीति वेगालीदर्शीत्यादि अतीसारः
पित्तस्य सरत्वेन सहवप्रवृत्तिः नवतीसा
सार एवतस्य कफवातोपद्रवनात् निद्रानि
वृत्तं स्वल्पनिद्रात्वं उक्तं हि प्रकृतिनिद्रा
नाशोनिलपित्तादिन्यादि वामः
कितस्य कफस्पन्दनपर्यावजान स्वेदे

म·को·
८९

३४

ग्रमर्भिमनं प्रायेण तामदोषेण स्रोतसां
निरोधात् सर्वज्वरे ष्वघर्मानिरोधः अत्रतु
पित्तस्यैतेद्रूपज्वरप्रभावाद्धासनभवति
प्रलापोत्तं वक्तृभावयरां कटुकताम्कव
तिक्तत्वं चरकेपैत्तिकचत्वारिंशाद्विकारे
शुक्तिकास्यत्वस्यपाठात् अत्रभावाद्व
कार्तिकलक्षणेचिवकेकाह स्वमप्यविर
संवचप्रतिपित्तोविघाताद्वरम्यवक्त्रमिति
वचन दृष्टान्तदुपन्यस्यकटुमुखत्वमपीष्य
ति तत्रतत्रापिसंदेहात्मधुराकोटुस्या
त्कदुतिक्तयोरिति तस्माद्योम्मूक्तरसंव
दुतिक्तवक्त्रः पीनंसरक्तं हरितं वमेत्कम
लहवोपज्वर वक्त्रशोषसापित्तनाय
प्रभवादिपरार्दिरिति सुश्रुतवाक्यनात्क

म॰ को॰ सुखत्वमप्येतद्द्वयमिति मूर्च्छारूपाद्यवि
९॰ ज्ञातं तमःप्रवेशोविस्मृतिरित्याहुः स
दोत्तता यथ्याहृणकोद्भव धत्तूरकभक्ष
१० णादौ भ्रमश्चक्रारूपमस्येवभ्रमबुद्धि
स्तुदर्शनमाहुः अन्येन स्वदेहभ्रमणा
ज्ञानंच नतुभ्रमस्याशीतिवातविका
रगणितस्यत्वनानात्मजत्वात्कफ्यापित्तवि
कारेपावकः उच्यते नरोगोप्येकदोष
जइति वचनात्पैत्तिकेवातानुबंधात्
भ्रमइतिद्वैतज्ञः समाधानमुक्तवान्
अथवादोषद्वयसंमूर्च्छनप्रभावात्का
रणादृष्टस्याधिरूपस्यकार्येउपलंभः
अरूपवानरश्चात्तौसाराद्वाविधारणा
त्वं हरिद्राहरणसंयोगत्तोयथ्यालौकि

म.को. ८१ 91

त्वं यदुक्तं प्रकृतौ रक्तः पित्तानिलाद्भ्रमः इ
ति अत्रापि वातानुगतत्वपित्तजत्वमेवको
क्तं अन्यथा भ्रमस्य वातिकत्वात्त्म
जत्वमेवस्यादिति अपरेतु पित्तहृविने
नैवत्वेनाविपर्य्ययज्ञानं पीतत्वः ध्वांतवद्दृत्वा
दिकं चकारः पूर्ववदनुक्तसमुच्चयार्थः
तद्यथ्यन्तीख्रीकृष्णारक्तकोपाः शीतो
ष्णताकांक्षितिरिति लैमित्त्यमगनामा
दिंगु चिन्नत्वमेवाक्तिमित्तो वेगो मंदो वेगः
आलंस्थंपः प्राक्तस्याप्युत्साहः क
र्मविशालस्यमुच्यते स्त्यानालस्यलक्षणा
माहुः सं भोज्य सवकृता त्याषिलम्भस्येवा
ज्ञानाभिलाषः उत्क्लेदः कंठोपास्थितव
मनत्वमिव अरुचिः सत्यप्यभिलाषेऽभ

म·को· बहाशसाम पर्व्वभित्तिभेदः वकारः पूर्व्ववात
८२ तैनन्तपर्वाङ्गपिडकाः शीतं प्रसेकः छर्दि
तान्द्रिकिहृद्गुरुलेपडश्मा भिला खित्तावाङ्कि
९२ मार्दवमिति टर्षेत्यादि पर्वाणिगभिर्य
न्तशानिपर्वभेदः पर्ववेदनाः एतानीव
लिंगानिविहृतानि विषमसमवायारकृत्वं
वैषांकेवलवातानीकंपैत्तिकज्वरलक्ष
णानोमघ्येकेषांचि त्स्वविषयमेनपाका
त् तदरिक्तलक्षणपाठाच्चवीकृन्वंयपा
त्रवानपैत्तिकेषु चिरेभ्य लघ्वोवद्यमाण
वात्रश्लैष्मिककेस्वेदः सन्तापप्रशनि एवंक
फपैत्तिकौ ^ अन्नवस्पिमभीतदाहो एवं
सान्निपातिकेसामकलुषादिलक्षणवाञ्छी
रोलोटनादि प्रकाशितमसमवायारको
विशेषलक्षणानां कार्त्तिकः

म० को० लत्वात्तज्जादिज्वरलिंगान्येवसमस्तानि
९३ वातिपचानिवाभवन्ति अतएवचिकि
त्सितेश्वरकोविकृतिविषमसमवायार
92 ब्धानांद्वन्द्वसान्निपातज्वराणांलक्षणानि
सातात्पर्येणाविदानस्यानेककवाक्या
द्विज्वरलिंगानिर्देशेन प्रकृतिसमवेता
नांलक्षणमुक्तवान् यदाह निदानेत्रि
विधाप्रोक्तायाप्येषाज्वरप्रकृतिः
संसर्गसान्निपातानांतस्याश्चैवानुकल च
क्षणमिति एवंवक्ष्यमाणद्वन्द्वसान्निपा
तलक्षणं व्याख्येयमिति प्रकृतिसमा
समवायविकृतिविषमसमवायपो
पत्वायमर्थः प्रकृत्याहेतुभूतयासमः
कारणानुरूपः समवायः कार्यकार

म॰को॰
६४

94

साभाव संबंधः प्रकृतिसमवाय॰
कारणानुरूपं कार्यामित्यर्थः यथा।
शुक्लतंतुसमवायारब्धस्य शुक्लत्वं पट
स्य विकृत्याहेतुभूतायां विषयकरणा
नुरूपः समवायो विकृति विषयस
मवायः यथा हरिद्राचूर्णसंयोगजं लौ
हित्यमिति लौहित्यमन्यादि स्वेद
प्रवर्त्तनं स्वेदसमवायसमवायादिकारण
प्रवर्त्तनं विकृतिविषयसमवायार
ब्धादिति वार्त्तिकः पुनश्चैतत्पदाह
रन्ति॰ शिरोग्रहः स्वेदभेदाज्वरस्य
का शालिङ्गकफवातनुयोनि स्वेद
भवः स्वेदोत्पत्तिः मध्यमोनाति
तीक्ष्णानातिमन्दुरिति लिखितादि

म॰ को॰ ८५

भ्रूकम्पता स्मितापिकोल्लासितकं मुखं यत्त

स्यभावो लिङ्गमितिकास्यत्ता तन्द्रा लोचनलक्ष्म्या

त्तिः मोहो मूर्च्छा एतानि लिङ्गानि भावे

95 भाविस्यानीनाम्ण विचरकुल्मावो भूत्वा

त्वि यथ्याल स्यातांभभ्रमतस्वेदः कम्पापि

तप्रवर्तनं दसोत्खाह इत्यादि कृत्वा गू

लंवाक्यादिभिसंवध्यते सत्त्वावेसा पू

१८ रांकलुषाख्याविलक्षणैर्निर्मलत्वं प्रसं

ज्ञचित्तयथयोत्तोलिर्भुग्नो विस्फारितैरह

त्यपदशतिजुष्टः श्रान्तः प्राविष्ट इत्यत्वे

शाविकुञ्चितै रतिचक्रे शत्कैः शत्कारिं

दीर्घान्यादे। परिदग्धादतभवान्कतुत

र्णाखर स्पर्शा स्वरोगोमि काननस

र्वोपत्यांस तथ्या सत्त्वां गतानीः सह

म॰ को॰ यता स्त्रीवनं रक्तपित्तस्य बाधकत्वेन स्वल्पो
९६ ज्झितस्य श्रितस्रोतोऽटनमित स्तनरश्चाल
96 नं ह्लचालनानि गात्राणां दोषपूरणत्वेन
भ्रमतां नित्यं नराणां कोठो भालुकि तंत्रे पाठि
तः तथरूप्या वरही दक्षनकाशः कंडूमा
क्लोतिलोगलककाफापित्तातु लाराकौ
त्साद विनाशः कोठशनिनिगछतेनदो
रिति सूकाल्वमंदस्वच्चनता भ्रवचन।
तावा गुरुकल्पमल्लस्पचा उदरगोरवंषि
नात्पाकश्लेष्मवाराणामिति सामसव
वेन वकाराद्रन्यान्यापिवोक्तवानि
यद्वाहवाग्भटः नहवसीतं मलानिद्रुदि
वाजागरणं निशि सदावानैवबानिद्रा
महान्नवेदोपवानवा गम्नतनोनला

म॰ को॰ स्यादिविक्कते लग्नकर्तिनं एतच्चलदतांत्र
६७ योदग्रालान्निपन्नेषु मध्येस्वमानात्
हृत्पृष्ठे दौर्बल्यं लुप्येत स्वास्यकोनपाठितौ
97 हुलैर्शोकोत्थस्वरगदीनांचवादग्रानां
लद्दरांच्यवोद्भवं नष्याकाश्मीरेच्चरके
पाठः भ्रमः पिपासास्वादाहश्च गौरवं वाशि
रसोन्तिरुक् वातोपित्तोल्वणोविद्याल्लि
गंसंदक फज्वरे शैत्यंकोपोत्तविस्तन्द्रा
पिपासादाहरुक्कुपा वातश्लेष्मोल्वणो
व्याधे लिंगपित्तावरे विड्: छर्दिः शै
त्यं रुक् दीहतृष्णामोहो स्वेदना
मंद्वातैव्याव स्यातिलिंग पित्तकफो
ल्वणे संध्यास्थिषु शिरसः शूलं प्रलापो गौ
रवं भ्रमः वातोल्वणोस्याद्दाहतृष्णमूर्च्छाकं

म॰को॰
९८

98

ठाल्पभुक्तता स्तब्धविराम्रूत्रत्वताद्राहस्वेद
तृड्बलसंज्ञयाः मूर्छ्छचेतित्रिदोषेस्याद्धिं
गपित्तापरीयसि श्वासस्यारुचिहल्लास
स्तृड्वम्यरतिभ्रमैः कफोल्वणं सन्निपा
तनंद्राकाशनवादिशेत् प्रतिश्याछर्द्दि
हल्लस्यंतन्द्रा रुच्यग्निमार्द्दवं हीनवाते।
पित्तमध्येचिन्हं श्लेष्माधिकेमतं हारि
द्रवेत्वमूत्रत्वं दाहलक्ष्मातत्त्विभ्रमः ही
नवातेमध्यकफेलिंगपित्ताधिकेमतं
शिरोरुग्वेपथुश्वास प्रलापछर्द्यरो
चकाः हीनपित्तेमध्यकफेलिंगंवाता
धिकेमतं शीतगौरवतंद्राभ्रप्रलापो।
स्थ्याशिरोर्तिरुक् हीनपित्तेवातेमध्ये
लिंगं श्लेष्माधिकेमतम् पर्वभेदोग्नि

म॰ को॰ ९९

दौर्बल्यं तन्द्रा दाह रुचि भ्रमाः कफही
नेवात्तमध्ये लिंगं पित्ताधिके विदुः श्वा
सकासप्रतिश्याय मुखशोषातिपा
र्श्वरुक् कफहीने पित्तमध्ये लिंगं वा
ताधिके मतम् १२ विकृतानियमोक्ता
स्तितेल विषमसमवायादनेकप्रका
रा भवंति अतः स्पष्टार्थः नाप्यत्रान्या
हशासन्निपातलक्षणं पठितम् नात्यु
ष्णशीतो ल्पसंज्ञो भ्रान्तप्रेक्षी हतप्रभः
खरजिह्वः शुष्ककंठः स्वेदविण्मूत्र
वर्जितः साश्रुनिर्भग्ननयनो भक्तद्वे
षी हतस्वरः पूर्वसान्निपातिकः येन प्रला
पोपद्रवान्वितः क्रमाभिन्यासन्तु प्राहु
र्हतौजसमथापरे सन्निपातज्वरं कृछ्रम

म॰ को॰ साध्यमपरे जगुरिति तथा माधवकि
१० तत्रेऽभ्युल्वणैकोल्बणादिदर्शनमन्यथाप
ठितम् वातपित्ताधिको यस्य सन्निपा
तः प्रकुप्यति तस्य ज्वरांगमर्दतृट्तालु
प्रशोषप्रमीलकाः अराध्मानतंद्रारुचयः
श्वासकासभ्रमश्रमाः पित्तश्लेष्माधि
कोयस्य सान्निपातः प्रकुप्यति अन्तर्दा
हो बहिः शीतत्वं तंद्रा च वर्धते तद्यते
दक्षिणंपार्श्वमुरः शीर्षगलग्रहः नि
ष्ठीवेत्कफपित्तं च कृच्छ्रात्कंठश्च दूयते
विड्भेदश्वासहिक्काश्च वर्धन्ते सप्रमीलि
काः वभ्रुः कफोल्बणोऽनिलात्संनिपा
तादुदाहृतो श्लेष्मानिलाधिकोयस्य
संनिपातः प्रकुप्यति तस्य शीतज्वरो

म. को. निद्रातन्द्राप्रलापाः सर्वसंग्रहाः शिरोगौर
१०१ वमालस्यमन्यास्तंभप्रमीलकाः उदरं द
ह्यते चास्य कटिर्वस्तिश्च दूयते संनिपा-
101 तः स विज्ञेयो मकरीति निरुदाहृताः ३ वा
तोल्बणः संनिपातो यस्य जन्तोः प्रकुप्य
ति तस्य कण्ठग्रहज्वरग्लानिपार्श्वरुग्दाहशि
रोजयाः पिडकोष्ठनदाहउरुसादेव
लक्षयः सरक्तवास्यविरामूत्रमूलनि-
द्राविपर्ययः लिभिद्यतेगुदं चास्य वाति
परिदूयते आयम्यतेभिद्यतेचाहिक्कते
विलपत्यपि मूर्छतिस्फायतेरोगीनिनाम्ना
विस्फुरकश्वसः ४ पित्तोल्वणो यस्य जं
तोः संनिपातः प्रकुप्यति तस्य दाहोऽज्व
रोम्लानिर्वहिरन्तश्च वर्द्धते पक्तिश्च सेव

म. कौ. मानसकुपितौकफमारुतौ ततश्चैतंस्र
१०२ बाधंतेहिक्काश्वासप्रमीलकाः विसूचिका
पर्वभेदःप्रलापोमोरवंक्रमः नाभिपार्श्व
102 रुजार्तस्याछिन्नस्याशुप्रवर्तते छिद्य
मानस्यरक्तंचश्रोत्रोभ्यःसंप्रवर्तते
शूलेनपीड्यमानस्यमुहुःश्वासस्प्रव
र्तते असाध्यसन्निपातोयंप्राणघ्नकारी
निगद्यते नहिजीवत्यहोरात्रमेतेनाभि
द्रुतविग्रहः कफोल्बणाःसन्निपातोयस्य
जंतोःप्रकुप्यति तस्यशीतज्वरस्त्वत्रगौ
रवालस्यतंद्रवः छर्दिमूर्छा तृष्णादाह
कासश्वकहृत्गदाः कीर्त्त्यंमुखमाधुर्य
श्रोत्रवाग्दृष्टिनिग्रहः श्लेष्मणोतिप्र
लापस्यपराप्रकृतिमभिपकु नदीत्तरव

म·को· भ्रान्तिं कुर्यात्सोपद्रवं ज्वरम् निग
१·३ दितेतत्पित्तेन भ्रान्तिवायुः प्रकुप्यति नि-
पातस्य सोन्यधर्मैदोमज्जास्थिर्यावति
त्वग्यात्रस्तान्तिमंकेवा त्रियन्त्रनैकजीव
103 ति मेदोगतसन्निपातः फंफणः समुद्
हः कामाल्लोभात्तु मोहाच्च भयाच्चापि
प्रजायते मध्याहीनाद्विकोद्दोषैः सन्निपा
तोयदा भवेत् तस्य दोषाः स एवोक्ताः
प्रायो दोषबला प्रायाश्रुति तत्र वातादि
यः परस्परं विरुद्धगुणाः विरुद्धगुणाना
नां च सम्भूयैककार्यारम्भकत्वेनोपलभ्य
ते परस्परोपघातात् दहनतुहिनयोरि
व तत्कथं सन्निपातो नपातीति अत्र
समाधानमुक्तं दृढबलेन यथा· विकारै

को॰ रपित्तन्यैत्तैर्गुरौर्भ्रान्तिपरस्परांदोषाः स
९०४ हजसात्म्यात्वाद्धीरंविषमहानिवैति एत
द्वान्येदूषयंतिसहजत्वादित्यनेकान्ति
104 कं यतः सहजामपि धातूनदोषाउपघ्न
न्ति सात्म्यत्वादित्यपिसाधाविशिष्ट
यतः सात्म्यत्वमबाधीकियांनदेवपरस्प
रंदोषाश्च मिहसाध्यं अत्रोच्यते दोषा
नोपघ्नन्ति इतिकोयमङ्गपद्धात्तःसाधते
विकृतेरकारत्वमविनाशकत्वंवा ना
द्यः दोषाणांपरस्परंविकृतिकर्तृत्वान्
को यथा तूंक्तके विशेषयेद्वालिंगतत्सम्
कंतुकंतापिरूपवलः वायवा यदातद
प्रमर्तुपजायतेवक्रभेरम्पितादिवरोचका
गौमिति पथ्येनांवाचष्टे सम्प्रेक्षोदःप को

म॰कौ॰ वनःसामस्त्यपर्यसंवित्तं अभिन्नयोस्तयो श्रो
१०५ दोषमूलं चेत्प्रतिपद्यते प्रावण्यास्यिनीः
प्रमूर्यान्तःस्मृ छमाणालिमिनेनच तद
नस्तमितिनोरूपत्कोपशान्तावचेतनाविति
108 अविनाशक्यत्वाविद्यात्तएव घात्ददोषयोः
परस्परंदोषाणांसद्वेषो छेदप्रतिपाद
कागमाभावात् मरणंप्रसंगाच्चदोषा
णामापिदेहधारकत्वात् तस्मात्सर्वेषां
छेदनिराकरणाभिप्रायेणैव हृदवलक्यनामि
हृद्रूपक्षं ततःकृतोनैकांतिकनानचैवं
सतिविषयस्कंविवादावीतिरव्यापारस्यप्रा
क
णोविनाशत्वात् दोषाःपरस्पराःनवास
द्वाभिनाहृदृशोतोभवन्ति सात्मिक्यादित्य तस्य
स्यायमर्थः सात्म्यत्वेनप्रतीयमानत्वा

म॰ को॰ त दोषाः परस्परं नोपहन्युरिति कस्मादुपघातक
१०६ त्वेन प्रतीयमानत्वात् तथा यथा प्रतीयते तो
106 तत्तथा निर्दिश्यते यथाग्निकार्यो धूमो
ग्निकार्यत्वेनेति कुतः साध्याविशि
ष्टत्वमिति चक्रस्तु सहजसात्म्यत्वाद
देवकमेव हेतुं निराख्यातवान् सहजं स्वात्म्या
विदोषाणां सात्म्यत्वमिति इदं वस्तु हेतुद्वया
त्वरसेनगदासरस्क हेतुद्वारं मुक्तवान् दे
वादेयप्रभावाद्दोषाणां सन्निपातके वि
रुद्धैः स्वगुणैः कथंचिन्नोपहन्यन्ते परस्परमि
ति संक्षेपः तस्य सन्निपातज्वरस्यासाध्यत
रत्वमाह दोषे विवृद्ध इति दोषो मलं पि
तादिश्च जेज्जटस्तु मलमाह विवृद्ध इति व
चनात् नष्टाग्निर्नैमलाख्यं जारगम्यं वा
रा

म·को· उक्तं चरके आग्निज्वररात्राशान्तोति · असाध्य
१०७ कृच्छ्रसाध्याभिधानेन सुखसाध्यो न भवा
107 तीति दर्शितं उक्तं हि चरके सांनिपातोऽदु
श्चिकित्स्य इति · तथा भालुकिः अत्यु
नाल्पयोद्भूव्य सांनिपाताचिकित्सितोरि
ति · सर्वसंसर्गलक्षणा इति · सर्वाणि सर्व
संसृष्टाणि लिंगलीयं सलक्षणानि यस्य स
तथा सांनिपातज्वरोपद्रवमाह सांनिपा
तेत्यादि आगन्तुज्वरमाह अभिघातेत्या
दि अभिघातोल्पहननशस्त्रलोष्टकशि
लगुडादिभिः अभिचारः दियागकृतः श्येना
विपरीतमंत्रैर्लोहस्रुवाधर्वाधादिहोमं कृत्वा
ह अभिषंगः कामादीनां भूतानां च संबंधः
यदुक्तं चरके कामशोकभयक्रोधैरभि

म-को- मतकस्ययोज्वरः सोऽभिषंगज्वरोशेयोय
९-८ एवम्भूतामिषंगजः अभिशापोशालराना
गुरुवृद्धसिद्धानांमनिष्टाभिशापवन्तीनंचागं
108 तुज्वरंयत्याह्सुवेदोपैजानीयात् मदुक्तंका
मशोकभयाद्वायुरित्यादि अयंचदोषसं
बंधःपश्चाज्ज्ञावीनत्वारंभकइतितमाश्चव
सरेनिरुपितं श्यावःश्यामेति श्यावःश्युक्ता
नवृक्षःकम्बोविषम्ः शाकवराङ्कुत्पत्न्ये विष
हतेस्थावरविषंभक्षणादिकृते अती
सारत्वाद्वियस्याशोगतत्वात् आयुधानि
धजकृत्योषधीनां धत्तूराराज्ञपुष्पंम्यागं
धरजसीओजास्त्रिम्पो यदाविलइत्यादिना नि
वृकृसमुत्तपठितिन्दरागपुष्पारव्यंज्वरमन्त्रे
वानमविपतिं कामजइत्यादि आभिन

म॰ को॰ कामिन्यथप्राप्तिनिमित्ते चित्तविभ्रंशोऽभ्र
१॰९ मादिः यदाह वाग्भटः कामाज्ज्ञमोऽरुचिर्दाहो ह्री
निद्राधृतिक्षयस्तृति भयादिति भयात्त्रासोज्व
रे एवं शोकात्कोपादित्यत्र पोर्वोक्तिस्य शोका
त्मलापश्चति संबंधः विशेषानिश्चयवत्तु निदा
नात् निदानमपिलक्षणं भवति प्रलापश्चा
त्र प्रलापकार्यः तस्य वातपित्तकार्यत्वात्
उक्तं च कामशोकभयाद्वायुः कामात्पित्त
मित्यादि यद्येवं तत्कथं क्रोधजे वेपथुस्त
स्य वातकार्यत्वात् उच्यते एकः प्रकोपितो
दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत् इति वचनात्
पित्तकोपे वातजन्य एवात्र वेपथुः क्रुद्धश्च
वेपमानो हि दृश्यते नाहि हेतोऽनुपपन्नं ना
तेन जेज्जटः क्रोधः पित्तमिव वातं च कोप

म·को· यत्तीति युक्तं यदाह विदेहः क्रोधशोकौ
११· स्मृतौ वा नापि तावत्कभवोपक्रमविधि को
पजो ति चकारेणाभिचारोत्थजं समुच्चिनोति
110 यदाह वाग्भटः क्रोधात्कम्पः शिरोरुक् प्र
लापो भयशोकजे इति मानसत्वाविशेषे
पि भयजादीनां पृथगुपादानं हेतुभेदात्
हेतुभेदाभिधानं हेतुप्रत्यनीकचिकित्सा
र्थं अभिचारेत्यादि तच्चाचेति चकारेणा
भिचारजे दाहादिकं समुच्चिनोति यदुक्तं हा
रीतादिना वाग्भटेन तत्राभिचारि
कैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते पूर्वं च तप्यते दे
हस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्त
स्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः इति भूताभिषंगोत्था
दि भूतादेवग्रहादयः उन्मादनिदानेवक्ष्य

म·को·माराः तेषामभिषंगः संबंधः उद्वेगादिरूप

१११ चिन्तना आगंतुज्वरेष्वपि प्रतिनियतदोषा

नुबंधदर्शनार्थमाह कामशोकेत्यादि

अयोपाधिभूताभिषंगात् कुपितभूतप्र

भावात् यज्वरोत्पत्तिदानस्याभिमा

षंगजः पुनर्वातपित्ताभ्यामित्युक्तं तत्रा

पि केवलं न्यायम् इति जेजटः चक्रस्त्वाह

अभिषंगज इत्यनेन कामाद्यभिषंगज इ

त्युच्यते न तु भूताभिषंगजा इति भूतसा

मान्यलक्षण इति यस्य भूतस्य देवग्रहा

देरभिषंगात् ज्वरोत्पत्तिः तस्य प्रलक्षणे

रेवमादिलेन सामान्य सहणं लक्षणं येषां

तेन षोनिब्याख्यातं तजेजुभदेवः दोष

लक्षणानि भूतलक्षणानीव भवंतीत्य

म·को· र्वः अथ विषमज्वरसंप्राप्तिमाह दोषोल्प
११२ इत्यादि अल्पइत्यनेननातिबलत्वात्कालवि
शेषमवाप्यतद्बलोज्वरयति यत्तुबलवान्
सनित्यमेवकरोति आहितासंभूरुति आहि
ताहाराचाराद्विज्ञानितः ज्वरोत्तत्तुष्टस्यसह
112 सानिवृत्तज्वरस्यवाशाहेमध्यमतोपिविष
मज्वरोभवतीतिदर्शयति यदुक्तं चारंभा
द्विषमोयत्तु यस्यापित्तादिर्धातुमन्यतमं
रसरक्तादिकं विषमज्वरं तृतीयादिकं वि
षमज्वरसामान्यलक्षणंचभालुकिनापठि
तं यः स्यादनियताकालाच्छीतोष्णाभ्यां
तथैवच वेगतश्चापिविषमोज्वरः सवि
षमः स्मृतइति संततादिज्वराणांप्राप्तिनि
घातरूपान्याह संततेत्यादिनासं

म॰कौ॰ ततशब्दः संततासोपलक्षणं तेनैतदुक्तं भव
११३ ति रसस्य संततरक्तस्य संततमिति प
दुक्तं चरके रक्तधात्वाश्रयः प्रायोदोषः स
ततकं ज्वरमिति रसग्रहणं चात्र विशेषप
र सर्वज्वरे रसस्यावश्यं दुष्यत्वात् अन्ये
तु सततग्रहणादेव संततौ रसरक्तस्थावि
ति पठंति तेनातिप्युक्तं अत्राहि संतत सत
तशब्दौ संज्ञापरौ नतु सातत्यवचनौ तेन सं
ततशब्देन सततकस्यानभिधानात् कथमे
कशेष इति स एव दोषः अन्ये तु रिति
अन्ये तूक्तं चोरं दुःसहं अन्तकामिवयम
मिव मारकत्वात् रोगसंकरमनेकरोगसं
कुलं सन्नाहमित्यादि एतेविकल्पावयो
कमं वातपित्तकफोल्बणत्वेनद्वेयः यथो

म॰ को॰ त्तं पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशा
११८ हसप्ताहात् हन्ति विमुञ्चति वा यदुक्तं त्रिदोषे
धातुमलपाकात् अयं च संज्ञा त्रिदो
षज एव द्वादशाहाश्रयत्वेन यदुक्तं चरके
114 पथ्याघातैः पित्तं ... पुरीषं चानिलादयः
युगपद्वा तपन्ते नियमान्सन्ततज्वरे सं
तत्याविच्छेदेन सप्ताहादीन्व्याप्य विसर्गो
त्य॰ अपरीत्यागौ अलौकसंयोगेद्वितीया यत्रे
वं कप्यमस्य विषमज्वरप्रकरणे पाठः मुक्ता
नुबन्धित्वं विषमत्वं तच्चात्र नास्ति नैवं मिश्रस्य
पित्तस्याभावात् तथा च तन्त्रान्तरे चरकः
विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यक्तलक्षणः
दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते
इति यत्तु जं... नादेनाज्वराः पञ्चमयो का
हरि

म. को. ये पूर्वं संततकादयः चत्वारः संततं हित्वा
११५ तैयास्ते विषमज्वरा इति तत्संततेऽसृक्कोऽनु
बंधित्वस्यैकदाभावित्वेनाल्पत्वात्तत्स्थाप
देशः एकतंडुलाभ्यवहारेणानशनव्यप
115 देशवत् नाहि तृतीयकादिवदहृत्याऽनु
बंधित्वमस्येत्यभिप्रायेण द्रष्टव्यं अन्य
वा विषमज्वरो ह्येषेत्याया विलोक्यासा सं
ततेवस्यासततादिषु कार्येति प्रतिपादना
र्थं हरिश्चन्द्रेणापि केवलकर्मसाधारणां
जहा तृतीयकचतुर्थकावितिकरका ।
वचनाद्विषमाणां चिकित्सा तृतीयकच
तुर्थकयोरेव अन्येषु दोषप्रत्यनीका चि
कित्सा कार्येत्यभिव्याख्यातं अस्याहरि
श्चन्द्रव्याख्यायां कर्मसाधारणां सत्रैवो

म॰ को॰ षमज्वरेकार्यविशेषेणात्तृतीयकचातु
११६ र्थकयोरितिद्वयं अन्यथोक्तं तंत्रांतरवि-
रोधात् अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनु-
वर्तते इति अहनि द्वौ कालौ रात्रौ का अ- वा
हन्येककालं रात्रावेककालमेवं द्वौ काला- का
116 विनीशानद्वेः नियमेनाभिधानात् तथा
दर्शनाच्च अनुवर्तते रोगं करोति तृतीये
ह्नि तृतीयकः इति वेगाद्दिनापेक्षयात्तृ
वेहनियो भवति स तृतीयो भवति एवं च:
चतुर्थकेऽपीवाच्यात् केचिद्दिनादिपरव
चनमप्रातीतिकमनुमतं सम्भृतेन यतए
व विषमे ज्वरे दैवव्यपाश्रयं बलिहोमादि
भतोचिन्तमाञ्जलिव्यपाश्रयं कषायावपर
नाद्दिशेषोचितं विधीयते यदाह चरकः

म॰ को
११७
117

कर्मसाधारणं जह्यान्तत्नीयकचतुष्पर्वको
ऽगंतरन्तु वंघो हि प्रायसो विषमज्वरे इ
ति अत्रसाधारणमिति दैवयुक्तिव्यपा
श्रयमिति व्याचक्षते इति उत्कृष्टदोषभे
दैनत्स्नीयकचतुष्पर्वयोः द्वारान्तरमाह
कफपित्तादित्यादि एकग्रीहीवेदना-
यान्तकव्यापीत्वकस्यवातस्थानत्वेनो-
क्तौ पित्तकफौ अन्यस्थानगत्वेन तु वं
तौ न्तनीयदिनैवेगकृतः यदित्वस्था
न स्थितौ स्थानं तदासतततज्वरमेवकुर्यातां
मितिजेज्जटः एवं शिरसि कफस्थाने एवं
चापित्तस्थाने वोद्धव्यम् एतस्मादिति कर्म
णि लयकोपे पंचमी एवं वेदनाव्याप्येत
र्वः न च वक्तव्यं यदि त्वकं वातस्थानं तक

म·कौ· यं तत्र पित्तकफाविति प्रकृतिस्थानदो-
११८ षाणां स्थाननियमेन तत्र पित्तानां तेषां
सर्वदेहगत्वात् यदाह सुश्रुतः आपित्ता-
नां तिदोषाणामशरीरे परि धावताम् य
118 त्र संगः स्ववैगुण्यात् व्याधिस्तत्रोपजायते
एवमन्यस्थानगतत्वेन दोषदोर्वृत्त्या
दिवत्कर्पूरकोपि वाच्यम् प्रभावेकज्ञा...पा
श्वोर्निं द्विविधं विद्रधोति अंघाभ्यां शिर
स्थहति एतत्व पंचमीकियं पूर्वकत् एवंमि
तिप्रथ्यं मंगत्वं भूत्वा निखिलं देहं व्याप्नो
ति श्लैष्मिकोपि श्लेष्मोल्वणः संतत
सततान्येद्युष्कतृतीयकचातुर्थ्यकानां सं
निपातिकत्वात् यदुक्तं चरके प्रायशः
सांनिपातिका हृष्टः पंचापि विषमज्वराः सांनिपा

म॰को॰ तेनुयोभ्यौत्सुदोषः परिकीर्त्तितास्ति मुख्य
११९ प्रयोग्रहणा देषैजादिदोषजान्यपि भव-
ति॰ मन्येत्वाहुः विकृतिविषमसमवाया
रब्धाः संनतादयः संनिपातजास्तेषामेवोद्-
तदोषेणव्यपदेशः प्रकृतिसमसमवायो
एक रब्धास्तुदोषजादिदोषजान्यपि भवन्तीति
जेज्जटः प्रकृतिसमवायारब्धश्चतुर्थकस्तु
पित्तेनाक्रियत एवव्याधिस्वभावात् पि-
त्तजगात्रागारुडवत् नत्वस्ति पैत्तिकेपि तथा
हरितिन्नाचार्यैर्व्याहरति चातुर्थकोनामग
देदाहाणो विषमज्वरः श्लेष्मणः सर्वभू-
तानांचारुवर्णान्नितारान् त्रिदोषजो-
विकारःस्यादस्यिमज्जगतोनिलः क्रापितं
पित्तमेवंकफश्चैवस्वभावात् इति

धातूनांवल

म॰को॰ दाहकरस्तीव्रास्तिकालंवानुवर्त्तते सन्निपा
१२ तसमुद्भूतोविषमोविषमज्वरः ऊर्ध्वका
यस्यगल्हातियःपूर्वसोनिलात्मकः सर्व
गद्भ्रात्वगःकायंम्भीष्मवत्कफात्मकः इ
120 ति अत्राङ्कुरञ्जवंधत्तूपमत्रापित्त नत्वारं
भकं कथमेषांप्रतीतिरितिचेन्न स्या
नविशेषानभिधानात् अत एवहारीते
नापिस्थानंतोदाहृतमेवाजंघास्थिरिति
चरकटीकाकृतोव्याचक्षते किंत्वेवाव्या
ख्यानदासंगच्छते यदिपित्तलिंगंनोद्भूतं
दृश्यतेहृश्यतेच तस्यापिभेदपैत्तिकःपच
ते आमर्षायस्थ:पक्वोस्थिमज्जागतस्त्वा
कुपित्तःकोपयत्याशुश्लेष्माणंपित्तमेव
चेति किंचनागमार्गतंत्रेस्थानमपृक्तो

म. को. वाउर्ध्वकायंतु यः हर्षंगच्छतीति सोनिलात्म
१२२ कःमध्यकायंतुगच्छतीति हर्षंयस्तु सपित्त
जः हर्षंगच्छत्यधःकायंश्लेष्मकृद्भवेत्
र्थकृति तस्मात्प्रायेणाकफपित्तवाता
पैत्तिक धर्माभवतीतिस्मारकादिभिर्दाहतः
स्तत्वसंभवादितिमंतव्यं एषांचोत्पत्ति
121 क्रमेहफलकृत्तत्स्वगंतव्यं सपदोष
श्चाहोरात्रादेहोरात्राहस्थानानस्थानेम्बाप
यते ततश्चामाशयंप्राप्यकरोतिविषम
ज्वरं कफस्थानविभागेनयथासंख्यंक
रोतिविषमज्वरं कफस्थानविभागेनया
थासंख्यंकरोतीतिहि सततान्येद्युस्त्र्या
ख्यचतुर्थकान्सप्रलेपकान् ज्ञस्याप
मर्थ्याः आमाशयहृदयकंठशिरःसंघ

यः पंचमोक्तस्थानानि एकस्थितेर्दोषै
र्यथासंख्यंसततकादयः क्रियंते तत्रामा
शयास्थितेनदोषेण सततः क्रियत्तेऽह्नि
कालंतसर्वदा नचआमाशयप्राप्तौसर्व
दाप्रसंगः आहोरात्रप्रकोपकालापेक्षा
याज्वरोत्पत्तेः हृदयास्थितेनदोषेणत्वा
माशयमागत्यान्येद्युः क्रियते एककाल
नचसर्वदा सततारंभकदोषापेक्षयास्य
व्यवहितत्वात् कंठस्थितेनदोषेणैक
स्मिन्दिनेहृदयमागम्यते आपरस्मिन्ना
माशयमागत्यज्वरआरभ्यतेनेनतृतीयकः
एवंशिरःस्थितेनदोषेण कंठहृदयामाशयान्
त्रिभिर्दिनैःक्रमेणप्राप्यचातुर्थकःक्रि
यतेएवंचः स्वस्थानगमनंतदोषाणांच्छा।

म॰ को॰ तवेगत्वेनलाघवात् वेगादिनएवभवति
१२३ संधिस्थत्वेनश्लेषकः संधयश्चाप्या
शयेपिसंतीति सर्वदाभवति अयंवावि
123 षमोविषमसंचरितः पठितः कफस्था
नोत्पादानुरोधात् उक्तंहिस्थले प्रलेपक
स्वविषमभावः क्लेशातिशयश्लेष्मविषमा
मिति विषमज्वरएवात्यकालपर्यायविपर्य
यः इति मन्त्रतन्त्रान्तरम् अप्येषमार्गेभव
तेष्वकालपर्यायविपर्ययः मध्येस्थानलीन
रपत्यादावन्तेऽञ्चतीति आदावेकादि
उत्पादिनः भयमध्येभक्ता एकादिनिभव अन्त
नीतिजेतुत्पादयोर्व्याचक्षते अस्मिन्
जोद्गवातिचालपर्यायविपर्ययः आह
आहज्वरपति अहत्वादेकपर्यादिनेषु

म॰ को॰ वर्त्तीति पराशारकं च नात्याऽपि स एवार्थः
१२४ अहादिति अन्यहस्यास्यादिदिनं मुंचति दि
नद्वयं ज्वरयति अन्यहस्यान्ते चतुर्थादिने
124 मुंचतीति तात्पर्यंतोऽव्याचक्षते हरिश्चं
द्रस्त्वाह द्वेरत्नी निरंतरं ज्वरयित्वा तत्पर
तरयैकमहः पुनर्ज्वरयति एवं चतुर्थको
विपर्यय इति आद्यदिनाभावमभ्रोन्तरोत्त
रं यायाति नैव वार्थः चतुर्थकविप
र्ययस्योपलादनेनान्तरीयादि विपर्ययो
प्यूहः इत्याहुः तयोर्मध्ये एकादिनं
ज्वरयति आद्यन्तयोर्विमुंचतीति तृती
यकविपर्ययः कालद्वयं मुंचति सद्वयमा
होरात्रं ज्वरयति सततकविपर्ययः एवं को
तोविमुच्यसमयं व्यानोतितत्पत्या

म॰को॰ पुस्तकविपर्ययः अत्रदोषविकृतिरेवनाली
१२५ विघ्नहेतुरिति कफस्थानेऽथवाविव्यापिदे
षोद्विविचरचतुर्षुवाविपर्ययाख्यान्कृतोविष
125 मान्कुष्ठसाधनानुरीति इयुक्तमुक्तं
वाग्वदामणोजेज्ञाटः अन्यपुस्तकात्तृती
यकादिवत्पूर्वकमात्रस्यविपर्ययमुदाहरति
तद्यथा आमाशयहृदयस्यदोषेण
यथोदाहृत एवान्यपुस्तकविपर्ययः आ
माशयहृदयकंठस्थितेनतृतीयकवि
पर्यय अत्रकास्मिंश्चिदिनेहृदयस्यदोषे।
आनीतागयमागत्यनत् येनसञ्ज्वरयति।
नाहिनेकंठस्थितेनतृतीयकविपर्ययः
आमाशयहृदयकंठशिरःस्थितेनच
तुर्थकविपर्यय इति तत्रयस्मिन्दिनेह

म॰को॰ स्यास्यिनेदोषैराामाशयमागत्यज्वर
१२६ इति तस्मिन्नेककंठस्थो हृदयं शिरस्य
126 ष्वकं इमायाति अपरस्मिन्नेह्रदयस्थ्च्रा
माशयमागत्यज्वरयति कंठास्थितह
दयअपरस्मिन्नेहदिस्थ एवामाशयमा
गत्यज्वरयति एवंदिनत्रयेण्भूत्यापश्चा
हिकादिनंभवतीतिचतुर्थकविप
र्यः एतेनसर्वेष्वज्वरान्विरतः सर्वेषां
मानिभ्रगीत्वात् पथ्योक्तंस्टानीपाते
स्टानिषेधंतुयत्रस्यात्तत्र धर्मात्तुभौमा
तो छ्रष्वतैलानाविधाएवलोकानांविष
मज्वराः एयएवान्यापश्चारकस्थ्रातयो
कुष्ठवैषम्यैवाप्यचंद्रेणदर्शिते नवा
चिकित्साभेदोप्येषा मुक्तः पैत्ततीय

म.को. कादाचित्कात्सैव तद्विपर्ययेपिहि
१२७ उक्तं संगत्यप्रलेपकादनुपद्रवत्वेनतत्
साध्यमिति एवं वातबलासके वाच्ये प्रतिलो
मत्वंच युक्तो वातबलासकमेवाह नित्य
(27 मित्यादि वातबलासख्योऽज्वरोऽवसन्नी
भवति शोथस्थिरत्वोऽउपद्रवकृत्यर्थः
प्रलेः कफरोगसिक्तातीविर्पकान्तरम् ग्रं
ग्रं तैत्तेनेति शेषः वातबलासमेकेऽप्याहु
र्यपांडुरोगाविषयमाहुरितिगयदासः
वातबलासकात्प्रलेपात् वातबलास
कः श्लेष्मापित्तमप्यत्रबीजत्वम् यदुक्तं
वाग्भः तंत्रांतरे प्रकुपितौदोषाकुर्दीर्घेऽभीवि
धावति साशिरस्यप्रलापमित्यादि मा
धोक्तं स्पष्टमेव प्रलेपकं वातबलासकं।

म॰ को॰ वातकफाधिकत्वात्प्रवलीनत्त्वाइति ना॰
१२८ तु श्लेष्मणीति नित्यानुषक्तत्वेनेतिज्ञेयः

128

कृतं किंचास्य वातपित्ताभिभूतत्वात्का
फस्तैव्हस्य॰ व्याधिप्रभावा त्प्रलेपकमित्ति
ति मंदज्वर एवासौ विलेपीचेति मंदराविलेपी॰ विलिपितवैवायस्मात्मर्माणीत्याम्वां
लिपतीतिसंवद्धानी त्यर्थः श्रयंचकफापि
त्तजः यदुक्तं एतश्रुतेः प्रलेपकंवातवला
सकंचेत्यादि मध्यायपद्मणि ------
--- ज्वरोदालेतिसारस्यवापित्तादूक्तस्य
चागमइत्युक्तम् यद्मणि चायंभवतीति श्रन्येचात्रिदोषयक्ष्मजातित्वेनत्रिरो
षजएवायं उद्भूतत्वेन कफपित्तव्यपदेशः
विषमज्वराविप्रोक्षमाह विदग्धइत्यादि

म॰को॰ विरुद्धेष्वन्तरसेतुष्वेकाहस्य अप्याश्रते
१२९ ष्वापित्तोद्रुष्वेष्वव्वासिस्यतेभवतः तेनेहे
ठनेरेह अर्द्धशीतं कफेनार्द्धं चोष्णं पित्ते
129 नत्र जायते अर्द्धत्वमर्द्धनारीश्वराकारेण
नरसिंहाकारेण वा यथ्यादोषव्यवस्थानिय
महेतोरभावादिति कायइत्यादि कायस्त
तरगतोकोष्ठइतियावत् अंतश्शीतं हस्त
पादे उष्णा र्थस्यविपर्ययेणाज्वरान्तरमा
ह कायेश्लेष्मेति त्वक्स्थाविन्यादोत्व
केणाष्टृत्वक्स्थोयस्तुज्यते अन्यस्तु
चारेणे दुपकांयतीगदाधरः जेजुटस्त्वत्वमेवा
ह एतदभिप्रायेणैवचरकेण ज्वरे अभ्यं
गाश्चतैलादीन्यभिधायोक्तं नैराश्यस्य
श्याभ्यंयातिबहिर्गात्रगतोज्वर इति तयोः

म·कौ· प्रलेष्मानिलयोः प्रशांतयोः प्रशांतवेग
१३· योरित्यर्थः नहिविषमेषु दोषस्य प्रशा
न्तिर्भवति पुनर्वैषम्यात् यदाह सुश्रुतः
130 सचापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति
ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः सयस्मान्न प्रमु
च्यते वेगे तु समतिक्रान्ते गतोयमितिल
क्ष्यते धात्वन्तरस्थो लीनत्वात् सौक्ष्म्या
न्नोपलभ्यत इति द्वयोर्वातकफौ दाहशीता
दि इति एको दाहादिरपरः शीतादिः न त्वेत
योः संप्राप्तिर्दोषजातय मुक्तं तत्कथं संस
र्गजावित्युक्तं संसर्गो द्वयोर्भवति त्रयाणां
सन्निपात इति सिध्यति उच्यते संसर्गः संबं
धः स च द्वयोर्बहूनां वा भवेत् अन्तत्रयाणा
माङः नचैवं सर्वत्रान्यथा वा संसर्गः सौम्या

म॰को॰ नैव दोषकोटिद्वयमेलापः सन्ततादेर्दो
१३१ ज्वरे पित्तमनुबंधः दाहादौ वातकफाव
नुबंधौ अनुबंध्य प्राधान्येन चाचिकित्स्य
|7| त्वेति अनुबंधाविरोधेनेति प्रयोजनमेत
स्य तयोर्दाहशीतादिज्वरयोर्मध्ये दाह
पूर्वोदाहादिः कष्टइति दुःखप्रदः दाहा
देः कष्टसाध्यत्वाभिधानेन शीतादेरपे
तोऽकष्टत्वमिति उक्तविषमज्वराणा
मुपलक्षणत्वात अन्येपि विषमज्वरा
त्रिज्वराद्यो बोद्धव्याः इति जेज्जटः उक्तंच
तन्त्रान्तरे समौ वातकफौ यस्य दीप्ता
पित्तस्य देहिनः रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य त
दिवाहीनज्वरं चेति सर्वेष्वेव विषमज्वरेषु
त्रावश्यंभावी वायुः यदाहहरकमृत्तः

कप

सं॰कौ॰ नतोन्मिलादिविषमोज्वरः समुपजायते
१३२ कफपित्ते हि निश्लेषे चेषूपपन्यविलः स्ये
ति तथ्याविदेहेपि पवनोगमितिविशेषवात्वा
132 त् विषमज्वरकारणमिति एवंचज्वरा
णांसतताद्येकं तरलाभादन्यथ्याभावो
पिहपद्यते सततः स्वरूपंत्यन्यासततको
दीनामत्यन्तमत्वं प्रतिपाद्यते तथ्यान्तरी
यकत्वचतुर्थकादिरूपत्वं यदाहचरकः
ज्वरत्वहोरात्रदोषाणामनसम्भवलावला
त् कालमर्थवशाच्चैवज्वरस्तत्र प्रपद्यते
इत्यत्रसायमर्थः बलाबलादिति आत्मा
दिमलोगेनसंबध्यते बलंचावलंचैवलाव
लं चाप्यशब्दोप्रमाहानकर्म्मवाची तत्तं
कालंसततवशेषुतंज्वरःप्रपद्यते इतिपो

म.को. जना उदाहरणं च ऋत्वहोरात्रवत्सरावला
१३३ घ्न्या यदा निदाघोत्पन्नो वात प्रधानस्सन्
(133) र्वको वर्षासमयं प्राप्नोति तदा तेनैकेना
प्यापि वलत्तृतीयकादीनामल्पतमत्वं
प्राप्नोत्युत्कर्षात् एवं वर्षासमुत्पन्नः सं
ततः शारदं प्राप्य पकृष्टबलः सततादीना
मल्पतमत्वमेत्यपकर्षात् एवं कफपित्त
योरपि उत्कर्षापकर्षौ वल्लक्षणौ व्याख्ये
यै अहोरात्रशब्देन कतिपयान्यहोरात्रा
णि गृह्यन्ते नह्येकाहोरात्रे सततादीनाम
त्कर्षापकर्षाभ्यामल्पाल्पत्वात्मकमुपपद्य
ते किं कतिपयैरेवा यदा वर्षाशारदं
तप्रारम्भे वातादयो ज्वरं त्वाकर्ष्यकमार
भन्ते तदा पूर्वदिनेष्वानिकान्नेपपादिना
नि

अवाप्य स एव तार्तीयकस्तेन विपरिणमतो
उत्कर्षादपकर्षाच्च यदान्यानि दिनानि।
प्राप्नोति तदा संततः पित्तात्स्व॰ शारदो वसं
तस्य च श्लेष्मणः स्व॰ प्रकृत्यवस्थत्वात् दोषस्य
सततादीनामन्यतमत्वेन परिणाम इति
दोषबलाद्व्यथा यदा संततज्वरी सन्
रोगोद्रेकाद्धर्षोत्कर्षाद्वा कुलो भवति स
तदा सततादीनामन्यतमं प्राप्नोति यदा चा-
तुर्थकज्वरी तमोरजसाभिभूतो मिथ्याहारविहा
रादिभिरभिभूयते तदा तार्तीयकादीना
मन्यतमं वा न भवति विषादो योगवशान्नाभि
त्यागमात्र अन्येऽमनःशाखेन बुद्धिं व्या
ख्यानयन्ति कारणे कार्योपचारात् तस्या
अवलावलं यथा यदा चातुर्थकज्वरी भवन

म॰ को
५६

दीनामन्यतमकारी दोषः श्लेष्मा मधुर
स्निग्धादीन्द्रियस्वाभाव्यमाधिक्यं प्राप्नोति
हेतुः सदा संततकादी करोति एवं वातपित्तयोरप्यूह्यं मनोबलावला यथा
यदा संततः ५ पं ६

म॰को॰ पराधृष्टीवादीनभिभूयद्राहिजान्याचरति
१३५ तदापूर्वैषामन्यतमत्वंप्राप्नोति यदात्तु
शुक्रसत्वोत्क,र्षाद्विवेकिन्याबुद्ध्याकुलः
स्यात्तदाशुभकारिदिक्कापाराधनेवस्थपा
131 हारादीन्याचरति तदासंतनज्वरीसन्
तादिनामन्यतमत्वंप्राप्नोति अर्पवेषा
द्य्या संतनज्वरिरोपादिचक्रपर्यकावेद
नीयं कर्मस्यात्तदासंतनकोपिचक्रपर्यके
त्वेनाविपरिणमते अप्यचक्रपर्यकज्वरा
विष्टस्यपरितन्कालापाकिकर्मबलीयो
भवति तदासंतनकत्वेनाविपरिणमते
तच्चकर्मबष्ठत्वं आत्वरोगन्नदोषबलाब
लेष्वापिबोध्यं तदन्तज्वरेत्वन्तिर्देशादि
ति उन्मत्तादिष्वपि धातुविशेषकृ

रणा

को॰ व्यतयाधिकलादरुणानि भवंति यदुक्तं
१३६ वातकफोत्थान्य ज्वरारामलदरायथा
तथ्यातेषामेयगदूयाद्गसा दिल्वपिडु-
प्रिमपनिति एतदूभिधानं वरसादिधात्व
128 विरोधेनवातादिचिकित्साकरणार्थ
माह अत्रस्मातनाह गुरुतेत्यादि हृदयो
त्क्लेशो हृदयस्य दोषस्योपास्थितमत्र
मिवरसस्य हृदयस्थत्वात् रसस्य इतिवि
शेषेरागत्रिरसोहृत्थः सर्वेषामेवज्वरा-
णांरसानुगतत्वात् पैदांकोंनाचितात्वं
पिंडिकेत्यादि पिंडिकाजान्वधोजंघा
मांसपिंडः तस्याउद्वेष्टनं दडादिपीडने
नेववेदनापिंडिकोद्वेष्टनं एवमन्यत्रा
पिस्टपन्त्वगोरीयता प्रवर्त्तमानगरी-

म० को० यता ऊष्मावह्निः एतच्चविशेषपरं प्राय
१३७ शः पूर्वं ज्वरे बाष्पाभावात् ऊष्मानर्म्मो-
हविक्षेपविनिपाठान्तरे ऊष्मांतरन्तर्दा
हइत्यर्थः विक्षेपोहस्तादिचालनं भृशा-
137 स्वेदोमेदोमलत्वात् नष्टेक्षात्यैवदौर्गन्ध्यं
गात्रे असहिष्णुतावेदनायाः असहत्वा
क्रोधनत्वमितिकार्त्तिकः भेदोऽस्थ्नामि-
ति भेदश्चभेदकः अप्याग्निर्मानवकः
एवमन्यत्रापिभेदोद्रष्टव्यः कूजनंकम्प
नं कुंचनमितिपाठान्तरे अस्थ्नामेवंसकी
चइत्यर्थः तमःप्रवेशनंअंधकारप्रवि
ष्टस्येवसंवित्तिः महाश्वासइतिश्वासा
धिकारेवक्ष्यमाणलक्षणाः मर्मच्छेदेनह
दयमुच्यते प्राधान्यादितिकार्त्तिकः न

म॰ को॰ स्यच्छेदश्च मर्मच्छेदः मरणमित्यादि शु-
१३८ क्रागतस्य तेनैतेषु प्रसादिधातुगराज्वरेषु
मध्ये शुक्रस्थानगते मरणं प्राप्नुयादि-
तियोज्यं शुक्रा चलतस्थानं चेति शुक्रस्था
138 नं शुक्रस्य सर्वदेहगतत्वेनानियतस्थाना
ऽसंभवादिति कार्त्तिकः विशेषतस्त्विप
देत्शुक्रस्य बाहुल्येन विसर्गः अन्यास्था
पि तत्कस्त्वादेरिति वदन्ति वर्षेत्यादि वा-
र्षादिषु वातादेः क्रमाद्यो ज्वरः स प्राकृतः
वर्षास्ववातिकः शरदि पैत्तिकः वसं-
ते श्लैष्मिकः अस्मादन्यो वैकृतः यथा
वर्षासु पैत्तिकः इत्यादि स इति वैकृतो
दुःसाध्यः अपि तु प्राकृतः सुखसाध्य इ-
ति यदुक्तं प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसंतशर-

म:कोः
१३९

135

रउद्भवः अत्रवाग्भटेनवातजस्यप्राकृतस्वे
नप्ररणायवसंसत्कृतंतदन्येनानुमन्यन्ते
दुःसाध्यत्वेनवैकृतादभिन्नत्वात् जातू
कर्णोनाप्यसौपाठितः यदाह वसन्तशर
दोःप्राकृतोऽन्यत्रवैकृतइति अत्रोच्यते
नप्राकृतत्वंदुःखसाध्यत्वख्यापनाय
रासंहता किंतुकुंभकारादिवद्यौगिकं य
तःपच्यन्तेप्रकुपितौदोषःप्रकृतिस्तव्यते
नप्याभूतः प्राकृतस्तेनवदुःसाध्यत्वं
ज्वरस्यनुव्याधिप्रभावात्सुखसाध्यत्वं
मंत्रांतरेण ज्वरकौतुल्यत्वदोषत्वंप्रमेहेतु
ल्यदोषत्वना स्वकाप्यलेपुरारयत्वंदुःखसा
ध्यत्वंतद्वराणामिति नेषामेवप्राकृतत्व
रागांचिविकित्साविशेषार्थमित्यतीको

९

म॰ को॰ ममाह वर्षा स्वित्यादि उक्तस्य इति कथित: श्री
१५॰ मोसंचितत्वात् पित्तश्लेष्मान्वितइति तत्का
लोचितापित्तकफानुबंधः यदुक्तं भूवाष्पा
मेघनिष्यंदात्पाकादम्लाज्जलस्य च वर्षा
स्वितइति तत्कालोचितापित्तकफानुबंधा
निलवलेहीनेकुपतिपवनादयइति कार्या
रिष्टेदः पित्तिं च शारदीति उक्तज्वरकार्या
दिनिरुद्धेतिनसंवध्यते एवंकफोवसंते
इत्यत्रापिपयोस्त्या पितदुष्टिश्च शरद्विषा
सम्संचितत्वात् अनवंधोऽनुवंधः तस्य
वहेलवार्षिकक्रोधानुवृत्तिरेव तत्प्रकृत्यो
त्यादि तयोः पित्तश्लेष्मणोः प्रकृत्या
स्वभावेन प्रकृतयोर्ज्वरयोरल्पशाना वे
लोद्यं भवति यदुक्तं कफपित्तोद्भवौ

140

म॰को॰ त्सहेतो लेखनंमहत् विसर्गोद्वहेतोर्वात
१४१ ग्लानादानंयंवर्षाशरद्धेमंताविसर्गः सौम्योप
141 चितबलाः प्राणिनो भवंति सोमबलात्
शिशिरवसंतग्रीष्मास्त्वादानं तत्रापचि
तबलाः प्राणिनः सूर्यस्य बलादिति व्याख्या
दिनंशाखे तन्मध्यकाल्या विसर्गस्येति पाठां
तरे तन्मध्यकाल्याकफपित्तमध्यकाल्याविसर्ग
स्य च मध्यकाल्योर्नियोर्न्व कफइत्यादि तक
फमध्यवातपित्तौ भवतः मध्यवधस्वरूपे
नस्त्यर्व: हेलोष्ट्रानववसंतः स्वादान
मध्यत्वेनाग्नेयपरत्वेन पित्तवातप्र
कोपित्वं युक्तं चरके आदानमध्येनस्वा
पिवात्तापित्तंभवेदन्विति तत्रकफपि
त्तमध्यकाल्यालेखनं युक्तमेवावितादानम

म॰ को
१४२
142

ध्यत्वेनननिर्भयंतत्कार्यमितएकत्वेनान
धानाद्वयंइति एतस्मात्पूर्वमेवपठितांस्त्व
मप्यासर्वशेषोपठितंस्यादिति कालेत्या
दि यथाखंकालेयस्यवाता देर्यः प्रकोप
कालस्तत्रनद्यन्यस्यज्वरस्यप्रवृत्तिस्तथा
दोषवृद्धिर्भवतिवा अप्यकाप्रकालेतिवृ
त्तिज्वरस्यवृद्धिर्विषमज्वरस्येति काले
पिदोषाविशेषस्यलक्षणं नप्योपशाया
नुपशायावपितद्दर्शनमित्याह निसनो
तशयादि निदानत्वेनउक्तानामाहारवा
रादयस्तैरनुपशायेदुःखंनिदानोक्तानुप
शायः विपरीतैर्दोषाचारादैरुपचारस्ताशय
सुखजननिशीलत्वांविपरीतोपशायि
तोति उक्तज्वराणांमध्येकांक्षितंप्राप्ति

म० को० शादंतर्वेगोभवति कश्चिद्बहिर्वेगस्तयोर्लक्ष
१४३ णमाह अंतर्दाह इत्यादि रुधमनं श्वासः स
143 ह्लंपाठांतरंतद्ग्रहणकृत्तामिति जेज्जटः यतो
तर्वेगएवभृशम्भृते गंभीराख्ययापठितस्तत्र
वश्वासएव पठितइति विनिग्रहोऽप्रवृत्तिः
संतापइत्यादि तन्द्रादीनामित्यादिशब्दे
नोक्तप्रलापादीनांग्रहणं मार्दवंलक्षणेव
ऋत्यस्यसुखसाध्यत्वाभिधानेनांतर्वेगस्यक
ष्टसाध्यतांसूचयति असाध्यतांवा गंभी
रतीक्ष्णवेगार्त्तेज्वरितंपरिवर्जयेदिति ग्र
न्थदर्शनात् चिकित्साविशेषार्थमा
मपच्चलहृदयामित्याह तालेत्यादि ननु
नदयानतत्रभेषजमिति विरुद्धंविधिर्हि
भेषजशब्देनात्राम्बुपानसाधनत्वमिति।

म॰ को॰ १४४
144

रिक्ताकल्पनोच्यते ननु सामान्येनोक्ता
मात्रं कथमेषां प्रतीतिरेव नत्वज्वरो
भेषजनिषिद्धोपित्तेषां भेदविध्यनदर्शनात्
एवं पच्यमानेवोद्ध्वं मात्रापिसामता
याः सद्भावात् तन्द्रामतेत्यादि मकरसा
मासकरणात् तृषादयोव्यक्तसेमत्लान्न
प्राहस्चलद्दरणाभीनीजेत्राठः हरिश्चंद्रस्ता
ह मतत्रयपक्षाहेतुधादिभिर्निरामत्वं
दोषप्रकृत्यवादुधोपभावात्वक्ष्ये हेत्वेवा
शिष्यहितोचिंतयाकालंलक्षणनिर्हिष्ट
वानिति द्विविधासाहिमता एकादोष
स्यक्रापसस्य रसास्तिमिनाम स्वेवैरसपल
तरणदोषसमानात्तरणस्वस्त्पासाक्षाहि
नैवापेति मत्रहरिश्चंद्रणाहेलकृतः स

म॰को॰ स्रोतां धातूनां धात्वग्निनाऽसम्पाकेनामपाका
१४५ ष्मोहेनैवनिरामत्वमिति रससामतास्योपघात
145 स्तोऽप्यनुवर्त्तत इति एतमप्यजेज्जटोपीति
वक्ष्येवालिरिवित्तं चरकप्रभृतिटीकायां तत
रामताच्छोगदपैति रससामतापरत्तो
ऽप्यनुवर्त्तते इति तत्प्रयोजनं चतत्करणामेमा
मोऽकर्षंतोऽपयुज्यन्ते रससामतायांचपार
वनं दीयते श्रत्वाह चरकः जरित्तवड
ह्नीतिलंघनप्रतिभोजनं वीतिनामस्याप
क्वते परासरेतु॰ श्रामगांप्यिरिति प्रीहरी
तस्यनिश्चारकारत्वामेतापठन्ति यदाह
प्रवाहिकोतिसाह्नेयाकोष्ठेनिश्चारकं
स्तद्धति तस्याचात्तादिमेदेनरूपमाह
प्रवाहिकेत्यादि नववायुःप्रकुपितोवि

म० कौ० तंबलासंतनुदहति धत्ता दहित्ताशनस्यैतत्कं
१४६ तत्कथं वातकृता इत्युच्यते आधिक्येन ।
व्यपदेशात् तत्तत्स्यापि कुतो रक्तपित्त
संभवाकृतिरुच्यते आहित्ताशनस्यैतद् ।
तं आहारोहि वितकृतस्यामवस्थायां
पित्तं रक्तं च कोपयति येन पश्चाद्धात
स्याद्बलेस्याल्लिंगं यदादर्शयति तदा
ताभ्यां व्यपदेशः स्नेहरूक्षप्रभावशाति
स्नेहप्रभवाः कफजाः प्रभावाद्वातजाः रूक्ष
तथाह्युक्तादिदृणाम्लप्रभवाः पित्तजास्तत्क २
जाश्च लिंगानामादिभेदलक्षणं क्रम
मापक्वभेदेन चिकित्साक्रमं वक्ष्यति
भाद्रदावर्ताभामलाप्रवृत्तावतीसारनि
रूक्षसंकाशनिराश्रयाप्पंक्तीसारेनिवृत्ति
146

म॰ को॰ तदवस्थामाह यस्येत्यादि उच्चारंविनायस्या
१४१ स्यमूत्रंप्रवर्त्ततेसम्यग्वातेप्रवृत्त्यानही
नयोगेनेत्यर्थः वायुश्चगच्छतिगुदस्यैति
147 शेषः स्थितोनिवृत्तास्तस्यउदरामयो
ऽतीसारः प्रकरणत्वात् एतेनप्राप्ति
मंगउक्तः अतीसारेहिसंप्राप्तिरियं यन्मू
त्रंमूत्राचितोधातुर्गुदेनैवप्रवर्त्ततेसर्वस्मि
वधातोर्गुदप्रवृत्तत्वात् यदापिमूत्रंमूत्रो
मार्गेणप्रवर्त्ततेतदापुरीषप्रवृत्तिसम
कालमेवेति इतिव्याख्यामधुकोषेऽती
सारनिदानम् इवसूत्ररायसाधर्म्यात्पर
स्यसानुबंधित्वात् नातीसारानन्तरंग्रह
णीतस्याः संप्राप्तिमाह अतीसारइत्यादि
अपिशब्दादज्ञानातीसारस्यापिस्वहेतौ

म·को· ग्रं हारीरोगः स्यादिति बोधयति अन्यत्र
१४८ पिशब्दात् अनिवृत्तेप्यतीसारे इति व्यावर्त्तते
मंदाग्नेरित्यनेन मंदीभूताग्नेरग्निमपि नावि
कारकारि इति बोधयति उक्तं हि दीप्ताग्ने
पं विरुद्धमपि वित्तमपि भवेदिति भूयइतिपु
नरर्थ एवाद्दूषयति दूषितः पूर्वमतीसा
रेपि दूषितत्वात् अभिदूषयेत्समन्तात्
वैतमनिवृत्तातीसारेणाहिताहारपरि
हारः कर्त्तव्यः भावाहिलाभादित्युक्तं भव
ति अत एवाहलक्ष्मणः तस्मात्कार्यः परि
हारो ह्यतीसारे विरक्तेवत्त यावन्न प्रकृ
तिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथेति न
स्याः संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यलक्षणमाह
एकैकस्य इत्यादि मूर्च्छितैरतिवृद्धैः मू
र्छाः

म·कौ· र्छामोहसमूर्छाययोरिति धात्वर्थात् उर्छि
१४९ त्तैरिति पाठांतरे सरवार्थः साम्प्रतामिदोषे
मू उर्ध्वासतीभुक्तमाहारमाममपक्वमेवविमुं
चति वाशब्दस्यार्थः एवकाकारः समु
148 च्चीयमानावाधारणो यथानिरुक्तनारा
यणाएववादोस्वत्तः स्वतोदैत्तनपोवम्ह
क्तुरिति अष्यवाएववकारएववविकल
वैतिपातानामनेकार्थत्वात् सचुर्जस
घलं प्रतिदुर्गंधिःवतिनष्कुर्वन्नपिफेन
म्कुर्द्वं ग्रहणीरोगमिति ग्रहण्यारोगो
ग्रहणीरोगः ग्रहणीचाग्न्यधिष्ठानं यदा
ह्चरकः अग्न्याधिष्ठानमन्नस्यग्रहणा
द्ग्रहणीमता नाभेरुपरिसाह्यग्निबलो
पस्तंभबृंहिता अपक्वंधारयत्यन्नपक्वं

म० को० स्वजातिपार्श्वतः इतिसम्प्रकोतेप्येतदुक्तं
१५० षष्ठीकलापित्तधरायापूर्व्वंसमुदाहृता
पक्वामाशयमध्यस्थाग्रहणीसाप्रकी
र्त्तितेति कलाधरत्वाशयान्तरमर्यादा
150 पक्वामाशयमध्यस्थापच्यमानाशय
स्थैत्यपर्व्वः तद्बलापिपासाविदाहोदनस्या
हृन्निमांद्येन० आहारविदग्धत्वे अत्र
रुचिरत्पाकस्यान्नस्यैव कायस्यगौर
वंसामान्यात् वातिकग्रहण्याहृत्पानिद
नम् कटुतिक्तेत्यादि लड्डुकभोजनेसं
योगादिविरुद्ध लड्डुकभोजनैरितिपाठां
तरं प्राक्तनमल्पभोजनं प्रस्तुतोतिपाठां
तरं अतीतकाल भोजनंवाध्यस अन
शनमुपवासएतैः कारणैः कुपितोवायु

म॰को॰ रागिंसंघशयसंहूक्यगदान्करोति काना
१५१ दान्करोतिनाना तस्यान्नपच्यतेकुःख
मित्यादि एककपाक मप्लपाकं एतद्या
ह ञ्चिमां घजानितविदाङ्कवाते खरांगताक
151 र्तृपरित्वं तेनत्वचः लोहशोषरणात्
ह तिमिरं मेदोष्टिना॰ रुकपीडातान्वेपार्ष्वा
दिभिः संवध्यते विकूविकाऽर्द्धमधमा
मात्र प्रवृतिः वैरस्यं विसास्पना परि
कार्तिका गुदेपरिकर्त्तनकपीडा ग
दा द्धिः कातर्हरसानांमधुरादीनां कर्म्म
ाणिवक्री एतच्चयाषिमाहिम्नावाततुः
खितानकारणाविनवासद्नमवसादः
म्राध्मानंजीर्णोजीर्णानिम्नानामितिशो
षः सवातगुल्महृद्रोग हेनाभांकीति
ह

हि

म॰को॰
१५२

152

वातगुल्मादिवत पीडायुक्तत्वाज्जघंकी
खंश्चक्के कदाचिद्दुवम् कदाचिक्षुर्व्वं
ननचल्पविदाविदाल्जनकं वंशकरी
त्यादि हारोऽपामार्गादिकनः हारो।
दकसाधिनं हिंस्रंज नमप्यानिकामह्
पादौ नप्यादारोपवदारादिः नप्या
मत्तारंकृतं श्चादिसूदाहृदराजीदग्गो
स्त्रानांग्रहणं नैर्हत्वपिनमनलमाहा
पन श्चाभिभवतनं हिन्ति मनुपित्नमा।
ग्रेयं श्चाग्निरे ववानन्नश्चहत्रिरेवप्राप्नो।
ति ननकपंहतीत्यतन्त्राह जलनममि
वानलं यथोक्तगुरुण कृतमपिजलम
नलंहन्ति नप्याकृत्वाशेनपरि वकुपित
मूक्ष्मरूपमाग्निंहन्ति सर्पीनाम्भः ६हर्षः

म·को· स्वपिति·वर्द्धत्वक्त्वन्ति गुर्विन्यादि
१५३ त्वादिग्रहणात्पिच्छिलमधुरादीनांग्रह
णं अतिभोजनादतिमात्रभोजनात्
ननुभुक्तमात्रस्य स्वप्नाद्भवत्यग्निमा
153 विकल्प स्वप्नोनादिवा स्वप्नो ग्राह्योरात्रि
स्वप्नस्य स्वास्थ्यहेतुत्वात् दिवास्वप्न
स्तु श्रोत्रः संमीलनेन जठरानलसंधुक्ष
यति अत एवातीसारिणामजीर्णानां
चदिवा स्वापो विहित इत्युच्यते भुक्तव
तां दिवास्वप्नो ऽत्यन्तकफवृध्याग्निं हंति
यदुक्तं नरात्रिरसनात्कामो दिवास्वा
पयेत् अस्योपदेशमाधुर्वीति म्रक्ष
ति श्लेष्मत्वमधुरत्वं च श्लेष्मण स्त्यानत्व
त्वं क्वापूरितामिव लिम्पितं विवक्षुनिम

म॰को॰तं दुष्टो विकृतः स्रोतः सर्वशरीरंसा।
१५४ भावः भिन्नं चलदामप्रेष्माभ्यांसंसृष्टं चे
त्तिसमानार्थः दौर्बल्यमसामर्थ्यमिति
शिथिलहितौषितयाप्रकान्तिसमविकल्पो।
नसमवायाञ्चापित्रिदोषग्रहण्याव्याप्ति
देहोनलदरमा हृ ष्टपागित्यादि सप्त
रा श्रोकानुरोधात्तेषांवह्नयामिभेवज
मिथिलिविर्जितं ग्रहणी दुष्टाग्रहणी वाश्रितव
ह्नेरपिदुष्टत्वमिवाघाद्द्यो ग्रपिग्रहण्याविकाराः
उच्यन्ते॰ यदुक्तं चरके पञ्चाग्निः पूर्वं
हिक्कारोगमनोविकलविधः तेचापिग्रहणी
रोगं समवायप्रवृत्तमहेशनि शतिमधुको
षेग्रहणीनिदानव्याख्या व्याख्यानिसात्रा
रापशुसंापरस्मरानुबन्धित्वादत्तासात्म्य

मे॰ को॰ हार्यं तत्समर्थ उच्यते अरिवत्तष्टद्याणिहि
१५५ तस्तीत्यर्थः इतिएषोदरादिपाठान्नित
किमाहुः सहज्ञानानि सहशरीरेजातानी
ति गुदवल्यारम्भकबीजमागम्यह्याषिता-
155 त्वात् अत्वहबजातानि अकृतिसमेत्सम
वायारब्धत्वानुष्टयाणि शानानि उक्तंहि
हृष्णेते अर्थः हृहष्यनेत्रुपयदोवेदो-
बयोर्द्वयोः संसर्गातिंकिज्ञानीत्संसर्गैः
षाड्विधमसइति षाड्विध्यवान्नसंसर्ज
स्य वातादिभिर्युग्मैस्त्रयः संसर्गास्ते
रेवरक्तयोगादपरोत्वयइति संनिपातयोः
एकदोषजाताज्ञीर्हिस्युस्यसा ध्यत्वस्या
योमाद्विकृतिविषमसमवायारब्धाणिति
संख्यवाश्यमज्ञाणितम् गस्वलीत्रयइति

म॰को॰ मर्त्रिपंचांगुलमानं गुदं तस्यावयवभूता

१५८ स्तिस्रोवलयउपर्युपरिव्यवस्थिताः

शंखावर्त्तनिभाः प्रवाहणीविसर्जनीसं

वरणीनामिकाः तत्र गुदोष्ठात्प्रभृत्यंगुल

156 तदूर्ध्वमंगुलमाना प्रथमावली स्मृता ते

नानोर्द्ध्वमर्द्धाभोजे गुणकम् रोमान्तेभ्यो

यवाध्यर्द्धो गुदौष्ठः परिकीर्तितः गुदौष्ठाद्गु द

लं चैकं प्रथमा तासां वलीविदुः सार्द्धांगुल

मानाद्वितीयास्तृतीयाश्चेति संप्राप्तेऽ

र्द्धकमर्शः स्वरूपमाह दोषास्त्वगादि त्व

ग्मांसमप्रसूनत्वगमांसाश्रितरक्तमापि

गच्छन्ते चिकित्सायांरक्तस्रावरोपदेशा श्रा

न् भगपातं गुदं भगादिशब्देन नासिकादी

नां ग्रहणाम् कायचिकित्सा गुदजस्य

म॰को॰ वार्त्तामिच्छन्ति नासिकादिजमांसत्वबुद्धि
१५७ मांसत्वम् तेषु पंचात्मामारुतेत्यादि
संप्राप्तेरभावात् विष्टंभेत्यादिपूर्वरूप
स्यवासंभवात् यदाह चरकः शिम्बेत्या
157 द्युपयावदधिमांसादेशस्त्रवृत्ति स्पृक्
तेन कुमांसाङ्कुरत्वसाधर्म्यात् शास्त्रान्ता
राण्विताध्यत्वाद्वृत्तेर्व्यवर्धः शब्दप्रयोगः।
कृतः सर्षपादिस्नैहेतैलव्यपदेशावत् उ
क्तत्वानुवादिनोवाग्भटस्यायमेवाभि
प्रायः प्रतिभाति प्रमितमल्पतमं स्वल्पा
मात्राहीनमशनं जेज्जटस्त्वाह प्रमितम
नातकालभोजनं भट्टस्तेनेतिपाठेनकृष्णा
त्रिकं धान्यमाहुः प्रमिताशनमेकरसाभ्या
सस्त्वन्ये तत्रापि युक्तं एकरसस्याभ्यासः

म·कौ· किंवातप्रकोपकस्यकट्वादेर्मधुरादेर्वा
१५८ नाद्यः कट्वादेरप्यपारकत्वात् द्वितीयमधु
रादीनांचाभ्यासोवातशामकएव एक
रसाभ्यासात्दौर्बल्यमुक्तं नतुवातश
मकस्यवातवृद्धिरितिचिन्त्यमितत् नीरुणा
मितिमधविशेषणं पैत्यादिनिरुक्तेमे
घस्यवातप्रशामकत्वात् शीतोदेशः
सवृष्टः कालोहेमन्तादिः सातपस्यो
ष्णस्पर्शस्याप्युत्तापकत्वात् वातप्रको
पकत्वमिति देशकालावशीशीरावीति
उष्णोदेशोमरुः उष्णःकालःशरद्ग्रीष्म
श्च मरुत्स्वयंनपवनःपवनोंशस्तैःसदोषवि
शेषएव पित्तोल्बणानामित्यनेन सर्वे
षांमध्येसन्त्रिदोषजत्वमधिकेनव्यपदे
शः

म॰ को॰
१५८

इति चरकेण दर्शितं स एव पदाह अर्शांसि
नामजायन्तेनार्शोनिपात्तितौ त्रिभिः दोषैर्दो
षविशेषाल्त्यविशेषः कल्प्यतेऽर्शसामिति
शय्यासनसुखेरतिः सुखशय्यासने
रतिरासक्तिः ग्राम्यानसेवा॰ पुरोवानसे
159 वनं मार्चिषं पतिक्षिंयता हेतुलक्षणानां स
सम्प्राप्तिरिति दोषत्रयस्यानिदानमेलकेल
दृष्टमेलकेचपंचोल्बणानि विद्यात् सहो
हेलरिति एकैकशोवातादयर्शसांयउक्त
सन्निदोषजानांभवति अयोदोषजना
कत्वेनैषांसन्तीतित्रिदोषाणिसहजैर्ल
दुराणांसमानमिति नैषांलक्षणांसहजैरर्शो
भिः सहसमंसहशं सहजानांलक्षणांन
त्रिदोषजानामित्यर्थः सहजैर्ह्रत्तरोऽसः

समं

म.को. १६

मामितिपाठान्तरेतुसहजैः सहजाष्टौभिर्वैर्द्व
द्वैरोगैःसहसर्वैर्हितैस्त्रिदोषकारणामितियो
ज्यं सहजाष्टौलिङ्गाणांसमंमितिचान्नसंग्र
हेरोगानं नंत्रान्तरादवुसर्वकंव्यम् यदाह
सुश्रुतः दुर्दर्शनानिपरुषाकृतपांडुराणि
दारुणानि मुखानि नैरूपङ्कुत्तः कु
ष्ठोल्पमक शिरासन्ततगात्रोऽल्पप्रजः
क्षीणरेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पाग्नि
र्ग्रासाशिरोहिरोगी संततमन्त्रकूजाटोप
हृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः संपीड्य
तइति चरकेश कानिचिदन्नानीत्यादि
नाप्रचुरंलक्षणामुक्तम् नतुत्रिदोषजा
नीतिविशेषाभिधानमनुपपन्नं सर्वे
षामेवरोगाणांत्रिदोषजत्वात् यदुक्तं

180

म.को. द्रव्यमेकरसं नास्ति न रोगोप्येकदोषजः।
१६१ इति नैवं सर्वदेहचरत्वाद्वातपित्तश्लेष्म
णामिति वचनादेकधात्वादौ दोषैरगृही
तैरपि गृहीतेतरदोषेष्ववश्यं भाविनी किं
चिद्दुष्टिर्दुष्टदोषसंबंधात् किंच त्वकारा
त् रूक्षो वायुः शैत्यशालित्वस्य श्लेष्मणो ब
लमादधाति लाघवात्तीक्ष्णोरूपापित्तापित्त
स्यापि पित्तं च कटुत्वाद्दाहात् तस्य द्रवत्वात् श्ले
ष्मणः कफप्रशैत्याद्वयोर्द्रवत्वात्पित्ता
स्येति अत एवोक्तं न रोगोप्येकदोषज
इति। अनेनैवाभिप्रायेणोक्तं एकः प्रकु
पितो दोषः सर्वानेकः प्रकोपयेदिति य
त्तु स्वकारणात्कुपितोपि कुपितास्तत्र विदो
षव्यपदेश इति सिद्धान्तः एवं सर्वत्र एवं

म॰ को॰ पमाह विष्टम्भीत्यादि विष्टंभोऽन्नस्येति
१६२ विष्टंभ्यान्नस्यजीर्णतागमनं आलसोवि
षुवेषामाग्रापरुखावतिष्ठते वातवैगुण्या
त् दौर्बल्यंयद्यपिनिदानानांपूर्वरूपंवा
त्र्यामिति तथापिनिदानलक्षणान्त
रमत्रपूर्वरूपंनिदानलिंगयोर्भेदकात्सा
162 गत्वप्रतिपादनार्थंतयोःपूर्वरूपाभिधानं म=
अपवावपूयवक्तव्यतायांकामम्यारम
भिधानमिति एवमन्यत्रापिव्यतिक्र
मेद्रष्टव्यं कुक्षेराटोपोगुड्गुडु शब्दइति
चक्रः ततनतीतिगुणाकरः रुजाप
र्वकिःक्षोभइतिगदाधरः जीववृत्तिता
ततोवाटोपकाराध्मानमितिविदग्धोवान
एतैर्निबन्धनसर्वत्रगुल्मपूर्वरूपेआटोपाध्मा

म॰को॰ नयोरुभयोरपिपाठात् उन्मारवाकुल्यम
१६२ धोनितकुवातस्योर्द्धगमनात् शार्किपसा
दोजवावसाद् : ग्रहणीदोषपांडुलैः ग्रह
णीदोषयुक्त पांडुरोगस्योदरस्यचाशो
कान्तेषांलक्षणदर्शनात् ग्रहणीदोष
163 पांडुत्तिरितिपाठात्तेग्रहणीदोषस्य
पांडोः पांडुरोगस्यचार्तिः पीडास्यात्
अभिवृद्धयेउत्पत्तौपूर्वनिदानमुक्तं
प्रति संभ्रामिवाताद्भिभेदेना र्शसांलक्षणामा
ह गुदेत्यादि गुदांकुराणदेकाराकारास्मां
सप्तरोहात्तएवार्शांसिबहूनिलावातोल
राणः शुष्काःश्यावरहिताः चिमिचिमावे
दनाविशेषः म्लानाम्लगुपचिताल्लब्रा
काठिन्यात् विशदस्त्रापिच्छिलाः कला

म॰को॰ स्पर्शवत् परुषाः कर्कशाः गोजिह्वा
१६४ स्पर्शवत् फला कर्कोटकफलवत् स्थूला
नेककंटकाचिताः एषु विकल्पेषु वक्ष्य
माणं केचिदिति संबंधनीयं बिम्बीकिस
हशाः परस्परभिन्नरूपाः तद्गुणाः स्तनौ
फलसंनिभाश्चेति बिम्ब्यादिभिः संबध्यते
164 बिम्ब्यादिभिस्तुल्यत्वमाकृत्या ह्येव बिं
बी गुंजोपमफला बिंबीति लोके ख्याता
नेलाकुचमित्यन्ये कार्पासी वनकार्पा
सी कदंबपुष्पाभाः स्थूलानेकक्षुद्रमाशि
रकाः सिद्धार्थकोपमाः सूक्ष्मा विकटा-
रूपाः हृदयं गृह्णन्तीवेति वेदना हृद्ग्र
हः ग्रंथितं पाषाणवत् स्फुटशूलं पिच्छा
पिच्छिलो द्रवभागः उपवेश्यनेकवस्तुत्या

म॰ को॰ ज्यते कृष्णधान्तूलत्वगादिभिर्वल्कांगैः प्रत्वं
१६५ संवध्यते अस्योपद्रवमाह गुल्मेत्यादि
अष्ठीलावातरोगविशेषः नीलमुखा
नीलाग्रा तन्वग्रत मुत्सलकोपवती
तिलकारस्कताविताः विस्त्रा आमगंधि
165 नः तनवः स्वल्पाः मृदवः कोमलाः प्र
लम्बनशीलाः पवमध्यापववन्त
प्यस्थूलाः हरित हरितपत्रवर्णा पी
तहरितालाभ हारि हरिद्रावर्णा आ
दिशब्दाद्विशाम्बुघनेत्रवल्कारागरुरा
प्लेक्षोत्वरणाद्यत्वादेषुदांकुराह्या
नुक्तानि महामूला दूरधात्ववगाहिनः
घनानि विडम्बवयवा॰ असन्नादेवैद्या
राजुर्ताः उपचिताः परिणाहे स्थूलाः

म·को· लब्धात्मनम्राहत्ता: परिराहेनकार्ज्ञला:
१६६ गुरवो गुरुद्रव्याक्रांत्तमिवगृंदवत्ति स्थिपल
म्रवंवला म्लदगामाणीवन्मस्तरा: क
टाला: कडूवकुला: कडूव्यपगमनार्थैस्त
पूयमाना: प्रीराणपन्त्यर्थैसामित्तिस्पर्शन
166
प्रिया: करीरोमरुजोद्रुम: पनस: कंटकि
फलंतयोरस्थ्याभा: अपवाकरीरोविशा
कुरलेनकरीराभा: पनसास्थ्याभा इत्य
र्थ: तथ्यागोस्तनसंनिभा: वंदरोणोस्त्रेना
स्थिंबावद्धुमिवशीलंयेषांनेत्तथ्या ग
रुमात्यासत्याविस्तरायो: प्रेरयाद्यसाम
र्थ्यकारिता इत्यर्थ: पाप्तुवास्तिनामि
विकाषिता: पायादिव्याकर्षणावापी
डाकारिण: प्रसेकोमुखवारुपगृद्दस्यवा

म॰को॰ मेहकृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं पिरोजाड्यं शिरास्ति
१६७ मित्वा शिशिरज्वरकारिणः शीतज्व
रकारिणः श्लैष्मिकी ष्वतुत्साह आम
167 प्रायविकारदः आमवहुलाये रोगा अति
सारादयः तत्मलेपदः प्रायः स्थाने
प्रत्ययरतिपाठे सत्वाप्वैः प्रायः प्राज्यप्र
वृध्योः प्रादुर्भवाविदत्वात् वसान्त्रयसक
फं च प्राज्यं च पुरीषं ये धत्तेत स्थान स्थाः
ब्यं तिलकेदत्तादिकमिति शेषः नाभि
स्थले गाढं पीडिताः अपि न दीर्यन्त इति स
र्वैर्विनिजाप्य शोभवेलहरोः सर्वात्मका
नि त्रिदोषजाति तस्यानैरेव लहरोः सह
जात्यप्याकुः तेषामपि त्रिदोषजत्वात्
गुह्यकीलाः कीलवत् कीलाश्च शंसि

म॰ कौ॰ हलंदंतान्सप्तम्यामासंज्ञायामित्यलुक्व
१६८ मासः पित्ताकृतिसमान्विताः पैत्तिका-
श्लीतद्वरा पुक्तः विद्रुमः प्रवालमणिः
168
लोहितशत्क्वः तेगाढ विद्धप्रपीडिताः
कठिनपुरीषपंवित्ताः दुष्टाश्चाविरक्तक
मुक्तसूनवति तस्यातिरक्तास्यमेकोनः
प्रावृषेरागमेकोऽभः पीतछविःपुराव
रतिशेषः दुःखैरोगैः नद्वायंसंभवेरिति शौणि
तवकपातपत्ताम्लशीतप्रार्थनाशिता
श्लेष्मिकैःकृष्णतोऽन्तः वलस्योत्पंड
स्मालोहर्षः हेतौजाहतशान्तैःकालुबें
द्रियःकडुषितवद्व्याकुलसर्वेन्द्रियो
वाविटशाबामिन्त्रविटशब्दोनपुंसक
लिंगोप्यस्तिएतादृशैःप्रादेव कोरमीर

म.को. १६८

जातं चरकोविदूषयावाकाठिनात्तदेतत्वे
वंपठंति अधोवायुर्नमेढ्रेति गुदेनप्र
तिलोमगत्वात् इदानीमस्यैवरक्तो
र्ध्वोनिदानस्यरक्तस्यवातभेदेनलक्ष
णमाह वातादिदुष्टस्यैवरक्तस्यारंभक
त्वात् नकेवलस्यदोषस्याभावात् न
न्वित्यादि शिथिलमित्यादिनाकफा
नुबंधस्य नचापित्तानुबंधःकृतोनोक्त
इतिचेत् नरक्तपित्तयोःप्रायःसमान
लिंगत्वात् उक्तंचपूर्वं रक्तोल्बणागुदे
कीलाःपित्ताकृतिसमन्विताइति न
नुगुदेशादुष्याद्गुदजस्योत्पादात्कथं
सर्वदेहव्याप्तत्वकृशत्वादिरूपाडिष्टिरि
त्यत्राह पंचात्मेति पंचात्मापवन

म॰को सूपंः प्राणापानसमानोदानव्यान
१७॰ भेदात् हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो
नाभिसंस्थितः उदानः कंठदेशस्थो
व्यानः सर्व्वशरीरगः इति तेषां स्थानानि
170 एवं लिंगपरिणामात् पंचात्मकत्वेपि
तोपिपर्य्यायं पित्तं हि आलोचकरंज
भे= कसाधकाभ्राजकाभेदभिन्नं तेषां स्था
नानि आलोचकं नेत्रयोः रंजकं यकृ
त्प्लीह्नोः साधकं हृदि पाचकं पक्वाश
ययोर्मध्ये भ्राजकं त्वचि एवं कफोपि
पंचात्मा हृदयामाशयजिह्वाशिरःसं
धिषु क्रमेणावलंबकक्लेदकबोधकतर्
पकश्लेष्मकभेदात् यदाहयोगोत्तमः
श्लेष्मापंचविधः श्लेषकादित्वकर्मणा

म॰को॰ कफधर्म्मांश्च सर्वेषां यत्करोत्यवलंबकः
१७१ श्लेष्मा यत्त्वामाशयसंश्रितः क्लेद
कः सोन्नसंघातक्लेदनाद्रसबोधनात्
बोधको रसनास्थस्तु शिरःसंस्थोऽक्षि
171 तर्पणात् तर्पकः श्लेष्मको वापि सर्व
संधिषु संस्थित इति गुदवलीत्रयस्य
प्रकोपाविकृतत्वं प्रवाहणादिस्वका
र्यकर्तृत्वं च गुदवलीत्रयस्येति पाकांत
रसभुक्तं नवमारागापायायोः संनिधा
नस्याख्यभावात् वलीदुष्टेर्ग्राम्येष्व
सर्वेष्वेव नुत्तामासतादय एव बहुव्या
धिकराणीति जठराग्निमांद्याद्युपद्र
वकराणि प्रायः कृष्णतमानीति प्रा
योग्रहणादसाध्यानि सुखसाध्यान्य

म॰ को॰ पीति नचिरोत्पत्तितानीति अनाति।
१७२ कालसंवत्सराणि परिसंवत्सरारणि
172 ति परिगतोऽसि कालःसंवत्सरोयेषा।
त्वपनितिष्या यानिकवाहवलोजाता
नि त्रिदोषोल्वणानितानिकृच्छ्राणि
त्रिदोषजानियाप्यानीत्युक्तं एवंचि
तीयायामेकदोषोल्वणानि कृच्छ्रा
णित्रिदोषोल्वणानि॰ असाध्यानि
एवंतृतीयायामेकदोषोल्वणानि।
याप्यानीति शेषाणावसाध्यानिप्यारव
प्रत्याख्येयपर्वा त्रिदोषंतृतीयवलोत
साध्यमेव नहोषवालेभेदेष्यसाध्या।
मेव यदुक्तंचरके नासाध्यःसाध्यतां
यातिसाध्योयातित्वसाध्यतामिति

या
म०को० असाध्योपि विधेयो प्रत्याख्येयं वा हात भे
१७३ तत्रपर्यायः शोथोस्तिवतः पादसंपति
अतदायाप्यत्वमन्यथाप्रत्याख्येयत्वा
मित्याह शोथादित्यादि वक्ष्यादशा
173 मान्वितैर्धातोपिरायानि शोथः समान्वि
तइतिभावकः तेनचवक्ष्याद्दशमान्विते
त्वेसतीतिवर्कैः उपद्रववत्वात् असा
ध्यतमाह हस्तइत्यादि हस्तपादादि
शोथोमिलितो असाध्यलक्षणमाह
हत्वा सर्वस्थूलसमोहाद्विव्यस्तसमल
मेढ्रादिष्वपिवर्द्धते इति यथास्वमित्यु
क्तेन भेदः तेनजानास्तार्शइत्यादिव्यपदे
शः गण्डूपदास्यरूपाणि किंचुलिकम्
खसहस्थानि चर्मकीलकसंप्राप्तिमाह

म॰को॰ व्यानइति व्यानोवायुः एतच्चग्रहणीदो
१७४ षदेष्वप्रत्ययवनात्यत्रेतिकार्त्तिककुंडादयः
तस्यैववातादिभेदेनचतुर्दशरागमाह
174 वातेत्यादि सवर्णता गात्रसवर्णता
इत्यपूर्वेनिदानव्याख्या अग्निः का
र्यत्वादग्निभिमपाद्यादीनानान्याह मंद
इत्यादि मंदस्य दुर्जयत्वात् प्रागभिधा
नं कफपित्तानिलाधिकादिति यथा
क्रमं मंदादिषु योज्यं तत्रैवं कफा
दीनां साम्यात् समः अविकृतो धातुसा
म्यहेतुरित्यर्थः एतस्याविकारस्यापि
विकारप्रस्तावे गमिधानं प्रकृतित्तिर्दाना
नंतरीयकविकृतिविज्ञानमितिबोध्यं
नार्थम् जाठरइत्यादि धात्वग्निप्रभृता

म·को· त्रिव्यवच्छेदार्थं प्रतिलोमतंत्रयुक्त्याते
१७५ षां स्वरूपमाह विषमइति· दुर्ज्ञेयत्वात्स्व
भाभिधानात् कफापित्तानिलाधिकृता
175 इति यथाक्रमं मंदादिष्वयोज्यं तेषां
कफादीनां सत्त्वात्समः वातजात्रोगा
निति नानात्मजानामशीतेरुत्पत्तमा
नू समान्यजांश्च ज्वरातिसारादीन् एवं
पित्तनानात्मजानामोषप्लोषदाहादीनां चत्वा
रिंशतोत्पत्तमान् एवं कफनानात्म
जानामालस्यादीनां विंशतेरुत्पत्तमान्
स्तेचचरकेमहारोगाध्याये द्रष्टव्याः
समेत्यादि समाउचितामात्रक्रमाहा
रस्यपक्तस्यपाकस्यपक्तिरससमाग्निः नी
दाणाभिरितितिंविधातहतिछेदः माता

म·को· तिमात्रंतुपललदारुणम् तेनजीर्णभोजना
१७६ दिकमपिललदारुणीयम् यदुक्तमन्यत्र
अतिमात्रमजीर्णोपि गुरुत्वाद्भ्रमप्याश्रितः
द्विरपित्रिरपिनीयस्यपच्यतेसोग्निरुत्
176 तमः तीक्ष्णग्रहणीनभस्मकाविरोधः
अत्यंततीक्ष्णाग्निरेवभस्मक इत्युच्यते
यदुक्तं चरके नरेतीक्ष्णकफोपिक्षीणेकु
पितंमारुतानुगं सोष्मणःपावकस्था
नेबलमग्नेप्रयच्छति तदालब्धबलोदेहवि
वृरसामितोऽनलः अभिभूयपच्यत्यन्नं चे:
तैक्ष्ण्यपादाशुमुहुर्मुहुः पक्वान्नसंस्तानो
धातूनशोणितादीन्पचत्यपि ततोदौ
र्बल्यमातंकमृत्युंचोपनयेन्नरम् भुक्ते
ऽन्नेलभतेशांतिंजीर्णमात्रेप्रताम्यति
तृष्णासस्वेदाहमोहाः स्युर्व्याधयोऽग्निसम

स्मानि
म॰ को वाश्चति मां याजीरायो: परस्परकारणत्वा
१७७ दजीराणन्याह स्मामामित्यादि त्रिभिरिति
कणादिभि: एकैकशोयप्यासंख्येनर
सशेषशति रसायशेषयोरसशेष: प्रकृ
177 तिविकारभाविवक्षयी यथ्याकूपायदा
रुकूपदारु तेनरसशब्देनाहारोमिची
यते तस्यशेषो ऽपारिणा तिलद्दारोणोरस
शेषशतिजेडुट: ननुयद्येवंतदमावि
दग्धाविष्टक्षुनामत्यन्तमरूपस्यावृणव
भावित्वात्ततेभ्योभेद: किंचित्लिंगैरन्हो
न्मरादिभिर्भवितव्यम् तथ्याम्चसात्तेउक्त
रश्युक्तरसशेषोवाजीरालिद्दाणास्यात्ठशद
यशस्मा: उक्तंहिसप्रभुते उक्तरषडक्षावा
पिभक्तकांदानजायतेहठुतनानयस्य

म॰ को॰ रसाद्यशेषैरगात्समस्त्यथकांचकाठ्यर्पमेतत्सम
१७८ ल्पजीर्णं आरोग्यप्रसन्नथ्यमिपित्ता।
गार्त्तुरागोप्याह उद्गारेपिविमस्फुटतामुप
178 गतेकालातभक्ष्यादिष्वपितिर्ध्यात्वानुद
रसंसधिभुक्तीकृत्वापिरोगोरवम्
मन्दाजीर्णरसेत्मल्लदत्तराणामिदंतत्रापि।
वृद्धेपुनर्हल्लीसम्बरमूर्छलादिषुभवेत्स
र्वामपदोभनामिति मेवकमवश्यंभावि
विदग्धादिरूपस्यापिकआहारशेषस्या
स्त्वेननतदुद्गारजितोद्गारप्रसंगः सका
लभुक्तायामिव यदाहपूर्वक्ताः स्व
ल्पपदादोषाविविधमामलीनोजः पा
ययमाप्नुयाणोति भवत्यजीर्णापित्तदग्ध
मन्दासामन्वभुक्तिविषवत्निहन्तिशति

म·कौ· तंद्यत्करेपि आहारपाकजं रसशेष
१७८ लक्षणमुक्तम् आमं विदग्धं विष्टब्धं
सशेषमप्याप्येवा वक्तुर्विधमजीर्णं
179 हित्वाहारपरिपाकतः गदाधरस्त्वाह
रसशेषो रसशेषः आहारजनितर
सशेष आहारावयवोऽनुप्रविष्टोलक्ष्य
रा मानः ह्रीरेनीरामिव रसशेषः तत्वामा
जीर्णादिभ्यो रसशेषस्य को भेदः
उच्यते आमादित्रयमन्नजं रसशेषस्त्वा
हाररसजः वाताद्यपदेशश्चात्र ता
कतोऽल्पत्वाद्धानार्लिंगानां केवलं
चिकित्साभेदान्नभेद इति अजीर्णामि
तिनाधिरोधे जीर्णांपक्वान्नाधिकृत्य मजी
र्णां यथ्यादर्शितं सर्वमजीर्णां निदोषज

म॰को॰ मेकदोषजव्यदेशात्तु त्रिदैकदोषालिंग
१८॰ त्वेनोक्त इति व्याख्यानयन्ति यत्तु त्रिदो
180 षिकमेवाजीर्णकारणमुक्तं मन्यं तद्गुण
नादित्यादि अजीर्णादपि त्रिदोषप्रको
भवति यदुक्तं पराशरे अजीर्णात्पवना
दीनां विभ्रमो बलवान् भवेदिति अजीर्णं
पंचमं कोचिदित्यादि विदग्धमाध्माना
दिदुष्टेरकारकं दिनपाकि चेति॰ अहोरा
त्रेणाहारः पच्यते इत्युत्सर्गः यस्य तु
मात्राकालसात्म्यादिदोषात्स्वरादिलेप
मोनाहिनपाकि कालव्यतिक्रमेणा
पिपच्यमा नमाध्मानादिकं न करोती
ति सेवितव्योभेदः एतदभिधानस्यकरणप्र
योजनं पाककालप्रतीक्षाग्नेरजीर्ण

म॰ को॰ भोजननिषेधात् प्राकृतंप्रतिवासरमिति
१८१ प्राकृतमविकारिकं प्रतिवासरं प्रतिदिनं कि
181 यमाह्वा अथवमाभिसंधिः अथैवम्भुक्त
मन्नंकिंजीर्णमजीर्णंवानेतावदुद्गारशुद्धिक्षु
त्पिपासामलोत्सर्गादिर्जीर्णलक्षणं।
स्यादुदयात् तस्मादजीर्णेनबाध्यमाना
दात्कारोगानीति दृष्टेऽप्यर्थोऽपिभिन्नं तस्यचा।
भिधानप्रयोजनम् पाकार्थंवामया एव
शयनाद्याचारसेवा उक्तंहि भुङ्क्ते भुक्त्वा
शतपदंगत्वा वामपार्श्वेनसंविशेत् रूप
शब्दरसस्पर्शगंधाश्च मनसः प्रियात् भु
क्तवानत्रसेवेतेति नात्मसंधुतिकृतीति
नवान्नाहारस्यनिषेधःसस्यशास्त्रेण
विहितत्वात् चरकेतु• तस्यालिंगमजीर्णं

म०कौ० स्येत्यादिनाद्वारामन्त्राविषंचेत्पंतेनक्षत्रा
१८२ बारव्यमजीर्णपाठिनम् तच्चापित्तादिसंस
ष्टरसशेषाजीर्णमिवेतिव्याचक्षते तेनर
182 सशेषाएवतस्यांतर्भाव इतिएष्वहूपाठेन
अजीर्णकारणामाह अन्यद्रुपानादि
त्यादि संधारणाद्दितिवेगानां स्वप्नावि
पर्ययोदिवास्वप्नादिः लघ्वपीति आपि
शब्दात्स्निग्धोक्ष्मादि गुरुयुक्तमपि
बो [illegible] केचिदीर्ष्याभयक्रोधपरीति
तैरनैपादिष्लोकंपठन्ति स्वमानसदो
षाजीर्णविषयोवोक्तिरिति उद्दिष्टनाम
जीर्णादीनांलक्षणमाह तत्रेत्यादि त
त्रेतिग्रमच्छेगंडुःकृपोलः आदिकूटवल
गोलकान्तनाशापोभवन्ति प्रभावात् उ

मा·को· ज्ञारक्ष यथ्याम्लकामिति मधुरादिरूपः
१८३ अविदग्धोऽम्लोद्गारि यथा केशाहार
स्यंदिलादर्शिता पित्तप्रकृतिविधाहृजश्चाति
183 धूमिकावादयः सधूमाम्लोद्गारेति धूमोद्गा
रोऽम्लोद्गारश्च विविधावातवेदनातो
ग दभेदादिरूपा अंगपीडनमामवातभेदना
दि उपद्रवानाह मूर्छेत्यादि अत्रिमेव
ह्यजीर्णेभ्यश्च मरणं उक्ताजीर्णकारणेभ्यातिमात्रभोज
नस्यापि विश्लेषेणकारणत्वमाह अनात्मवन्त इति
अनात्मवंतोऽदुष्टमनोयुक्तालोलुपत्वेनतत्संस्वकादि
राम्रत्यर्थः अतः एवोक्तंपशुवदिति रोगानीकस्य
रोगसमूहस्याविसूच्याते मूलंकारणं अजीर्णं सर्वो भव
त्वादिविसूच्यादीनां अजीर्णानंतरं विसूच्यादीनाह अ
जीर्णमित्यादि आमविदग्धविष्टब्धेषुत्रिषुयथ्यासं

म॰ को॰ ख्यं विसूच्यलसकविलंबिकाख्यं प्यासंख्यं भवन्तीति
१८४ कार्त्तिककुण्डः तन्त्रेछति व्याकुलकरः यप्यासंख्ये
184 हि विलंबिकाविदग्धत्वमाप्नोति तांचकफवाताभ्यां
पाविध्यति तस्मात्त्रिविधाद्जीर्णात्पृप्यासंभवं विसू
च्यादीनां कुत्पत्तिरिति युक्तम् आर्यहि अजीर्णात्य
वनादीनां विभ्रमो बलवान्मतङ्गति विसूच्यानिरुक्ति
माह सूचीभिरिवेत्यादि विदितागमा विदितायुर्वेदा मूढा
तज्ज्ञानानभिज्ञाः अजितात्मनोऽजितेन्द्रिया अप्रधानलो
लुपाः पशुवदप्रमाणाभोजिनः विसूचीलक्षणमाह
मूर्छेत्यादि वमथुर्वान्तिः शिरसश्चभेदः शिरःशूलं
अवमनातिसारौ मिलितौ लक्षणमिति संभूताः
तस्मात्ते अथोगायात्रामाप्तीसारेप्रलापम् ऊर्द्ध्वगायाः
छर्द्याः चरकेऽप्युक्तं ऊर्द्ध्वमधःप्रवृत्तामदोषोंयथो
क्तरूपां विसूचीं विद्यादिति अन्नऊर्द्ध्वगा विसूचीभवति

ब

म॰कौ॰ तस्या धोगात्पित्तवकोपि प्रभ्रतिस्थामाशीसारस्यापा

१८५ ठित्वात चकारस्तुभयरूपां विसूची विद्यादिति ऊर्ध्वगा

185

याश्चापक्वाहारवमनेनदोषस्याहिंस्यामोभ्यत्रतिमंत

व्यः अलसकलक्षणमाह कुक्षिरित्यादि आनह्य

ते आध्मायते मलावष्टंभस्यवन्ध्यमानत्वात्

मताम्येतम्क्षाम्तुकपः परिकूजति आर्त्तिना

दं करोति निरुद्धमारुतश्चेति रोगोनाय सः आनिविद्ध

गतिः कोष्ठतेनपरिधावति ऊर्ध्वहृदयकंठादीन्या

वति अलसकइति दोषस्य स्थिरत्वात्तिष्ठितास्त्वा यट्

त्तंत्रांतरे प्रयातितैर्नो त्रुनाधस्तादाहरोत विपच्य

ते आमाशयेलसीभूतस्तेनासौ अलसः स्मृतइति

विलंबिकामाह दुष्टमित्यादि उक्तमन्न कफमारु

ताभ्यां दुष्टमितिसंबंधः भ्रष्टादुष्क्षिविलंबिकामिति

अत्यर्थं दुष्क्षिकित्स्यां असाध्यत्वेषां वर्जनीयामित्य

म॰ को॰
१८६

186

र्यः नन्वलसकविलंबिकयोरुभयोरपिवातकफप्र
बलयोरूर्ध्वाधोऽप्रवर्तनशीलयोस्तुल्यत्वात्कोभेदउच्यते
अलसकोविरलोऽस्यामंवति यदुक्तं पीडितंमारु
तेनान्नंश्लेष्मणारुद्धमन्तरा अलसंक्षोभितंदोषैः
स्त्रोतोर्ध्वेनसंस्थितं अलसादीन्कुरुतेलिंगाच्छर्द्य
तीसारवर्जितानिति अजीर्णजातानांविसूच्यादीनामि
त्यापाजीर्णजत्वस्यामस्य कार्यकारणमाह यत्र
स्थमाममित्यादि आमंकर्तृ यत्रस्थंतमेवदेशंवि
शेषेणाविसृजेत् एतेनान्यदेशेऽपिकिंचिद्रुजंकरो
तीतिबोधयति यत्रेतिसर्वमामशब्देनकुपितवा
तादिनामिवानियतमेवस्थानमामस्येत्युक्तंभ
वति केकेजोदित्याह विकारजातेविकारसमूहे
ति किंभूतैरित्याह दोषेणायेनकारणकुपिते
नदोषेणभवतीनादिनाचनकंव्याप्तम् शरीरंतद्वदेण

म॰ को॰ स्त्रलिंगैस्तोदाहगौरवादिभिः नकेवलंतेरामसमुद्भवै
१८७ र्विकारजातैरामवातादिभिरिति अनेनैवश्लोकेनत
न्त्रान्तरोक्तमामवातारव्यरोगंसंग्रहीतवान् सु॰
187 श्रुतेतस्थलदरास्यसमानत्वादित्याहुः विसूच्य
लसकयोरसाध्यत्वमाह यः श्यावेत्यादि विलंवि॰
कायास्तत्स्वरूपेणैवासाध्यत्वमिति जेजटः अल्प
संज्ञोमोहयुक्तः अभ्यंतरजातनेत्रः कोटरान्तरप्र
विष्टाक्षिगोलकः सर्व्वविमुक्तसंधिः [illegible]
त्यसर्वास्थिसंधिः अपुनरागमनायप्रसा॰
य अजीर्णप्रतियोगित्वया जीर्णलक्षणमा॰
माह उद्गारेत्यादि उद्गारशुद्धिर्धूमाम्लादिरहित
त्वं उत्साहः शरीरमनसोर्बलम् उत्सर्गो मलम
मूत्र प्रवृत्तिः वेगसहितउत्सर्गोवेगोत्सर्गोयस्यो
क्तिः उपयुक्ताहारानुरूपः लघुतादेहस्यविशेषे

म॰को॰ गाकोष्ठस्येति इत्यजीर्णादिकानिदानमाख्या
१८८ अजीर्णाद्धि कृमिसंभव इति अजीर्णानन्तरं कृमिनि
दानं द्विधा बाह्याभ्यन्तरभेदत इति तत्र बाह्यास्त्वग
188 पलेपकबाह्यमलसंभवाः आभ्यन्तराः आमाशया
दिसंभवास्त एव देशभेदेन द्वैविध्येनोक्ताः कार
मा॰ णभेदाच्चतुर्धा भवन्ति इत्यादि बहिर्मलेत्यादि
बहिर्मलो गात्रोपलेपस्वेदादिस्तज्जाः एवं चतुर्धा
बहिर्मलादिजन्मबहिर्मलादिजन्मतस्य भेदा
त एव कफविधाः नामभेदेन विंशतिधा भवन्ति
विंशत्यतिरिक्ता अप्यतिसूक्ष्माः कृमयः सहजा
भावकेनोक्ताः नैषां वैकारिकत्वेन रोगाधिका
रेणोच्यन्ते विंशति धातुकृमयो दोषप्रकोपे
न कुष्ठशूलादीन् जनयन्तीति रोगा इत्युच्यन्ते ३
नान्याह्यान्विचरणोति बाधास्तत्र मलोद

म० को० याइति तिलानामिव प्रमाणं परिमाणं स्यात् तथा
१८९ कृतिर्वर्णश्च श्वेतः कफोत्था येषां पृकाशरूपाणां ते
L89
त्याः केशाम्बराश्रिता इति अंबरं वस्त्रं बहुपादाः सू
क्ष्मास्तूलमालिख्याः तेषां निदानमाह अजीर्णेत्या
दि अजीर्णभोजनशीलो ऽजीर्णभोजनशीली मधु
राम्लानित्यः सततं मधुराम्लभोजी विरुद्धक्षीरमत्स्या
दि कृमिविशेषे निदानविशेषमाह० माषेत्यादि
अभ्यन्तरकृमिलक्षणमाह ज्वरइत्यादि कफादि
ति कफनिमित्ताः कृमयः आमाशये जायन्ते केचि
दास्तन्ताः ऊर्ध्वम् धर्ष्मसर्पन्ति एवं पुरीषजादिषु
द्रष्टव्यम् वृद्धं चर्मलं ताव ध्री तिलाकेसूक्ष्मवृत्तान् तनवः
परिणाहेन दीर्घाः आयामेनाणवः उभाभ्यामपि स्व
ल्पाः नश्यति कफजाः सप्तनामानीविवरणोति अन्त्रा
दा इति एतेच नामविशेषाः केचित्साव्यायाः के

म० को० चिन्निरन्वयाख्यवाराऽर्यस्पर्द्धचाये: प्रतापिनाः एवं कृत्वा
१९० मारो क्षुवो धव्य रक्तजानाह रक्तेत्यादि रक्तवाहि
शिरास्थानाक्ष्रतेरक्तजाक्षेभिरक्तवाहिशिरास्था
नरक्तजाः अथवा रक्तवाहिशिरास्थानंयद्रक्त
जाः नामभेदान्नोषट् नश्चकाशाद्यादयश्चत्वारः
सहतोरसमानरः एवं षड्भवन्ति कुष्ठैककर्माणाह
ति॰ कुष्ठमेवमेकं कार्यं येषां तेतथ्याकुष्ठजनकाइति
यावत् उक्तंहि सुश्रुते सर्वाणिकुष्ठानि सवातानि
सपित्तानि सकफानि सक्रिमीणि चोपादिशन्तीति
पुरीषजानाह काधोविसर्प्पिणाइति विसर्प्पणं
गतिः गुदात् सरणशीलाः नेपदादिष्वपि सन्तः
आमाशयोत्कृष्टा भवन्ति तदास्यरोगानकृतोऽरि
णः श्वासविड्घातुविघातिनः पुरीषगंधयुक्ता
भवन्तीतीयोज्यं प्रोक्तं बोध्यमिति इतिकृमि

म॰को॰ १८१

191

निदानव्याख्या पुरीषजाः कृमयः पांडुतां नयन्ति
अतः कृमेरनंतरं पांडुरोगमाह पाण्डुरोगा इत्यादि
पांडुत्वचोपलादिना रोगाः पांडुरोगाः चरकोत्रिंशो
कीयाध्याये पंचपांडुरोगा इत्यभिधायापि पांडु
रोगाः स्मृताः पंचेति यदेतत्पुनरष्टैकवचनं
म् तेन पंचानामपि साध्यत्वं बोधयति मतः पंचो
क्तादौ विवसान्नि पानिकस्यासाध्यत्वमिति जे
ज्जटः न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थं षष्ठमिति चक्रः सुश्रु
तेन मृत्तिकाभोजनजो न पठितः नतु मृत्तिका
पित्तदोषकारेण पांडुरोगं जनयति यदुक्तं कषा
यमारुतं पित्तमूषरं मधुरा कफमिति निदान
भेदाच्च रोगभेदो रोगान्तरसंगः वातजस्यापि
न शीताद्यनेकावातानिधानकुपितवातजन्यत्वात्
उच्यते दोषजत्वाविशेषेऽपि विशेषरूपत्वेकि

म॰को॰ त्साग्राति पादनार्थ्यस्पाभिधानम् सूत्रार्थस्तद्वि
१६२ वत् सश्रुतेन पराधिकोरेखुनाविस्तरोक्तिरित्यभि
प्रायेण पृष्ठकृत: चिकित्सातदोषादिविकित्सांत
192 र्भवतीत्तिस्तामित्युपलक्षणं तेनपृथक्कासस्यापि
दूषणत्वेनदृढबलेन पठितं हारीतेनतुशोषणीति
त्वक्पाटलान्वव: किंचित्कृतां सूक्ष्मदक्षरागं दूरतो
छायप्रदानंहृत्पीठो फोटादिगोलकशोफ: शीर्णविपाक:
चाहारस्यगुरु: सरागांगस्वर्वर्णरूपाणि हरितकाया:
भवानलपांडुनामानिकामानि अत्यल्पपांडुरोग
स्याभावात् उत्कालिक्षश्रुते सर्वेषुवैनोपविहपांडु
भावोपनोधिकोनखलुपांडुरोग: भ्रमादयस्
ति आदिशब्देनभेदमूलादीनांग्रहणम् तत्र
पित्तपांडुमयानितत्रउक्तंपांडुरोगस्यपित्तका
र्यत्वादेव उच्यते· सारदोषांशांस्वेषुप्रबलपित्त

म॰कौ॰ अन्यत्वेनपैत्तिकाभिधानम् यथापैत्तिकं रक्तमिति
१९३ कफप्रसेक इत्यादि कामलापाण्डुरोगीसमुल्के
त्वगत्वनयनाननैकपलक्षितश्चेत्यम् संनिपा
तिकस्तु प्रकृतिसमसमवाया त्वेनतेोक्तः वा
ता= तादिलक्षणैरेववोद्धव्याः उक्तं हि चरके सर्वान्न
सेवितः सर्वे दुष्टादोषांत्रिदोषजम् त्रिलिंगसंप्रकृ
तिपाण्डुरोगस्सुदुःसहमिति नस्यैवसोपद्रवस्य
साध्यत्वमाह ज्वरारोचक इत्यादि होन्द्रियः
सविषयाग्राहकोन्द्रियो ऽन्यनमो वलो वातादि
ऊर्ध्वमस्मात् रसादीन् पूरयेत् उक्तं च तृतये
दितियोऽन्यम् शैन्द्यमात्मानित्विको मूत्ररोगेष्व
गुणानविपर्ययवोति नकोष्ठ्यात्वाद्यग्निनाभिः
पाकंगच्छति श्रोतासिस्तमवाहादीनिप्रपत्तिः
सानुं इन्द्रियाणांबलंस्वविषयग्रहणाश्राक्तिः

म.को. तेजोदीप्तिरोजः ओजोऽग्निचक्रः वीर्यशक्तिः
१८४ ओजः सर्वधातुवरं तेजः पराभिभवे क्षेत्रतेजेत्रुटः
शूलाद्वीत्यादि सर्वपांडुरोगेषु कामिकोष्मुत्ताय
१९४ दास्यात्तदेतल्लक्षणाभिमितिजेत्रुटः म्ताक्तिकाजातं
त्तरपठितत्वेनतस्यैवलक्षणाभीतिअन्यैर्विदेहेतु
पठ्यते मृल्लक्षणाद्भवेत्पांडुलद्दालस्यादिपीडि
तः सम्यासकाशशोफार्शत्तदाहुविसमान्वितः ह=
शूलपादाननकरः कृष्लोगः कृशपावकश्चेति
असाध्यलक्षणमाह पाण्डुरोगश्चेत्यादि पांडु
रोगाश्चिरोत्पन्नः कालप्रकर्षात्खरीभूतोजरठत्वं
गतोनासिद्ध्यति अचिरोपन्नोपिशूलानामष्ठयो
वपीतानिपश्यतिपांडुरोगीनासिद्ध्यतीति अ
परमसाध्यलक्षणमिनिजेत्रुटयोजना चक्रस्त्वन्य
थाह चिरोत्पन्नः खरीभूतोत्यर्थविकृतितिसर्वथा

तुर्नासिक्यमिति नष्टाकालप्रकर्षैरित्यादिनाऽपरमसाध्य
लक्षणमिति अत्र शूलानां योवापीतानि पश्यतीति
पाठान्तरे शूलानां शोफवतां मध्ये यः पीतानि पश्य
तिसनासिक्यमिति शूलेनाशूनि पाठान्तरे व्याकुरूपः
शूलांगो यो वा पीतानि पश्यति शूनि पाठान्तरं स्फुग ।
मं अपरमसाध्यलक्षणमाह वक्रमित्यादि अत्र सक
कन्यापि वकुलत्वाल्पत्वे रिक्तत्वानि व्याधिप्रभावा
त् वक्रालपस्याने वकुलमिति पाठान्तरे विस्पष्टो ।
नपुंसकेप्यापिति शति एतान्निर्दिश्य उक्तेपामित्यकु
अपरमाह अस्थिगत्यादि अपरमसाध्यलक्षण
माह पांडुदन्तेत्यादि पांडुसंघातदर्शिति नयना
स्मिस त्वचि तिन्तं वा हि विनिर्गतं पिंडिकांसापिंडिं पश्यति
॥ अपरमसाध्यलक्षणमाह अन्तोक्षित्यादि अंते
भुवाकुंजंघास्थस्तनशोष्यप्युक्तम् परिहीनमध्यकुर्व

म॰को॰ लमघोरहं एनौहैपरीत्येनापरमापिलक्ष्णां ग्लानिमित्या
१९६ दि ग्लानंदुर्बलं असंप्लुकल्यमस्तत्प्रायं एवंविधंपां
डुकिनांपांडुरोगिणांवधोऽर्थ्यीविवक्षयेत् अस्मिन्न
भृत्तश्लोकेपांडुकिनामित्यत्रपानाकिनामितिपाठांत
रं तत्रचयुक्तं एवंहिपच्यमानेपांडुरोगावस्याविशे
षस्यपानाकेनालक्ष्णामितिकुत्सस्यात् यदुक्तंसु
श्रुते सकामलापानाकिपांडुरोगाः कुंभाख्ययोल
घवोलसारव्य इति॰ अनेनैवाभिप्रायेणाक
श्चिदपि उक्तोभिलिखितवान् अंतःशूलःकृशोम
ध्येत्यप्यावाग्गुदशोफास्ति शूलोज्वरातिसारार्त्तो
ऽस्तःकल्पस्तुमानकोऽपि पांडुरोगावस्थावांको
मलामय पांडुरोगीत्यादि दग्धासंहूव्ययरोगा
यकामलात्कुंभाख्यमेकवर्ताः प्राहुर्येतायमेक
वर्ताः कोष्ठशाखाश्रयेत्यादि एककोष्ठाश्रयापा

म॰कौ॰ १८७ अपराधात्स्वाश्रया शाखादयो धातवः

स्यतेत्रापि कामला भवति यथा राजयक्ष्मादि

तत्र उपेक्षिते पिकाशोथ इत्युक्तमित्याहुः तस्या

२ अस्यान्तरं कुंभकामलामाह कालान्तरादिति

खरीभूतेत्युपूर्वपदव्याख्येयं कृष्णपीतकृता

197 धा कुंभकोष्ठगतः स्यादिवक्ष्यमाणलक्षणैः तत्र

तांकामलां कुंभकामलां कोष्ठाश्रयेत्यर्थः कृष्णेत्या

दिनाताम्यतीत्यनेनैकमसाध्यलक्षणं ताम्यति

मुह्यति दाहेत्यादिना विषयतत्त्वस्यतो नापरामि

ति जेड्डाटः कुंभकामलिनोऽसाध्यतामाह छर्द्दी

त्यादि पाण्डुरोगावस्थायां हलीमकमाह यदेत्या

दि यदेत्यादि यदा पाण्डोः पाण्डुरोगिणो हरितादि

वर्णोयुक्तस्य एते उपद्रवा भवन्ति तदा तस्य वातपि

त्तकोपजं हलीमकं जानीयात् हरितःशाकवर्णः

म॰को॰ श्यावोनीलः बलोत्साहयोःक्षयः क्षीबहर्षः शि
१९८ रःसंभवः अंगमर्दः अंगमोटनं लाघवकालसा
दीनां पांडुरोगावस्थाविशेषलक्षणानां कृच्छ्रत्वादि
198 ज्ञत्वविक्षम् इति पांडुरोगमादिव्याख्या पांडुरो
गवत् कृतापित्तस्याप्रिपित्तजन्यत्वात्पांडुरोगांतं
तरं रक्तापित्तनिदानं तस्य निदानमाह घर्मव्या
यामातित्यादि घर्मःआतपः तीक्ष्णोष्णाक्षारवीर्य्य
मत्वादि उष्णोऽग्निसंतापः क्षारोयवक्षारादिः क्षौ
गंं= टापाटलादिकाननक्षाविदग्धं कापित्तं स्वकारणैरितीर
पित्तं तीक्ष्णपांडुवामित्यादि विदग्धकोपयाति स्वगु
रौरेवविदाहक्रमाद्यापित्तवादित्युक्त मलः प्रवर्तते।
निःसरति पित्तं रक्तं च धातुरूपं न तु केवलं रक्तं रक्त
पित्तमितिव्यपदेशानुपपत्तिः अन्यापित्तं डहृक्तं ते
ष्यते रक्तमितिव्यपदेशः प्रसज्येत एतेन रक्तं चापि
तथा

म·को· त्वं चद्वंद्वसमासान्निरुक्तिरुक्ता नन्वचकारस्तान्वयमु
१९९ क्तं हृश्रुतेन न तु चरकारोगपरिभाषांपित्तं रक्तापित्तमि
त्युक्तं तेन रक्तं च तत्पित्तं चेति कर्मधारयसमासः
199 न्निरुक्तिरुक्ता नन्वचकारस्तान्वयमुक्तं संयोगाद्दू
षणात्तत्तुल्यसामान्याद्गंधवर्णयोः रक्तापित्तमि
ति ख्यातं रक्तापित्तं मनीषिभिरिति तत्कथं न वि
रोधः नैव अत्रापि रक्तापित्तप्रवृत्तेः दुष्टं हि र
क्तापित्तेन पाकमादधत्तत्संसर्गिरक्तमिति प्रवृत्ते
नइति पूर्वं एवार्थः तेन रक्तं चापित्तं चेति रक्तापि
त्तं रक्तापित्तं चेत्युभयथ्यापि न कश्चिद्दोषः कं
ठधूमायनं कंठाद्धूमनिर्गमिवत्ति सांद्रत्वं सर्पाडु
सत्वेऽहमिति इयत्पादाडुसत्वेऽहत्वं तत्कुत्सयत्वा
कथायाम्भवदादिर्क्षाप्यवर्णा मेककाम्भं क्षागतधू
मामं सारमलमारणिकादिमस्याधिकतत्वकपूर्ववर्ण

म०को०
२००
2a

वस्तुस्येववर्गार्मेवकरत्त्वाद्गुर्जैत्रादयः विकल्पाश्ल
वराशृत्यर्थः अंजनाभसौवीरांजनवर्गामि ननुसर्व
मेवरक्तपित्तंवहुश्लेनापित्तेनारभ्यते तत्कथंपैत्ति
कंरक्तपित्तमित्युच्यते नद्युच्यास्तकस्यानस्यापित्ते
रक्तपित्तारंभकस्यानांतरं श्रवास्थिनेनापीपित्ते
नसंसृज्यते किंवादोषांतरसांश्लिष्टकेवलमेवापि
त्तमारंभकंतदापैत्तिकमितिव्यपदेशः ननुकेव
लंपैत्तिकंनसंभवत्येवयदुन्न्यति ऊर्द्ध्वगंकफसंसृ
ष्टमधोगंमारुतानुगमिति नचतस्यानिर्दिष्टोमार्गो
उच्यते यदाहित्वकारणोद्भूतेनकफेनवातेनवा
स्वलक्षणाकारिणासंसृष्टंभवति तदाश्लैष्मिका
दिव्यपदेशः ननुमार्गसंबंधःप्रकान्तकफवात
संबंधात् ऊर्द्ध्वगाहिमार्गसंबन्धमाहिश्चावश्यंकफे
नाधोगंचावश्यंवातेनानुवध्यते नचतत्रकफा

म॰को॰ गौरवलद्गतांकुरुतः यथाशारदज्वरजनकंपित्तंका
२॰२ लमहिम्नागतेनकफेनानुबध्यते तदोपैत्तिकएवा
सौम्याकृतः यदुक्तं कुर्यात्पित्तंचशारदंतस्यचा
नुबलःकफइति तेनयदाएकदोषलिंगमुक्तंभ
वतितदाएकदोषानुगमेव एवंद्विदोषलिंगंत्रि
दोषलिंगंचवाच्यं तेनऊर्द्धगमधोगंचएकद्वित्रि
लिंगंभवति एतेनपैत्तिकस्यमार्गज्ञानदर्शितमिति
यदुक्तंतावद्विस्तरेणमिति ऊर्द्ध्वंसाध्यमिति ऊर्द्ध्वगस्य
कफसंसृष्टत्वेनकषायतिक्तौरसौकफपित्ता
हौयोग्यौपित्तहरणेचप्रधानंविरेचनं ऽधो
गेत्वेकएवमधुरोवातपित्तशमनः वमनंचप्र
तिमार्गत्वेनवेगमार्गाविरोधिनाप्तपित्तहरं उभ
यमार्गंचाकिंच्छ्रक्रामणत्वात्वासाध्यं यदुक्तंचरके
साध्यंलोहितपित्तमिति तदूर्द्ध्वमुत्पद्यते विरेच

201

म॰को॰ तस्यायोग्यत्वाद्धेतुत्वाद्वैफल्यस्यच विरेचनं हि पित्त
२०२ स्यजयार्थं परमौषधमित्यसाध्यत्वं तु मार्गाभि
त्यादि एकमार्गगमन्यगमनमभिप्रेतं अयोगस्या
जाप्यत्वात् नवोस्यितामित्यचिरज ...वकालेतिमंत
202 शिशिरकालेतिरूपद्रवाभिमित्र वद्यमारम्दौर्बल्या
द्युपद्रवाहिताएकदेशानुगं साध्यसचाचित्वावृत्ति भ
पूर्वामध्यान्तमइति ...क्रमेण ...
वुद्धीत्यादि वुद्धिरनुभवः स्मृतिरनुभूतार्थसंधा
नं पानान्नालिङ्गानिवर्द्धनइति पानादिष्वरतिर
...हृत्सि: संपाठः सम्यक्पाठः गायद्धसु
संपाठेनगीतन्त्यवाद्यानिमिलिता
स्तिसंपाठः गीतं ...केव लमितिव्याचष्टे स्वरोघ
तिः प्रोक्तोभिरम्भइति मनोविकारत्वेपित्तदा
त्वेनदुःखौपहत्वात् ...तएवस्वभुतेनमनोवि

२०६

म.को. कारेभुजर्वः पठितः विवेष्टोविवेष्टः उन्मत्तस्य
२.३ लीलाकृतिर्यस्य स्तल्कलितिश्रुतिसोन्मत्तलीलाकृतिः
उन्मत्तप्रायेश्च सर्वः श्रआशंलः श्रचंडः ऋणीया
२०३ मदमाह गजेन्द्रादि ऋतुचरको द्वितीयतलीय
ययोर्मध्ये मदांतरपठितं यदाह मध्यमंमदकु
म्भयमदमप्राप्यवालिमं नाकितोविस्वासुभंकुर्व
नेराराज्सनामसाः कोपदंताहृशंगच्छे उन्मादमि
वदाकरा नेत्कुलोचनपठितं उच्यते किलीयमदो
नेत्रलीयमदस्यपूर्वाविस्पेवानीतानिंदा स्तनात्करी
योमदइति प्रतिपादनार्थंतत्रपठितं ननुतयोः
परमार्थत्तोनतरालेमदांतरं कुण्यगतित नत्याकुंभ
मीनयोर्मध्येयदा चरतिचंद्रमाः नाहरेत्तूणाका
ष्यातितगच्छेदाहीरादिशीमिति श्रन्नाहिकुंभस्य
शेषांशोमीनस्य प्रथमांशाः एतैद्वयंमध्यमा

म.को. वेदेनोव्यतद्भत्वाकुर्जेत्तुठादयः हरिचंद्रस्यव्याख्या
२.४ वंठावित्तसत्यान्नालीरवेत्त अगम्यात्तयुक्तदात्तदी
नुडुव्दपातादीग्रनव्दसंज्ञशतिसंज्ञानामोसैरवे
नज्ञावं अज्ञस्वयस्यसनव्या गुह्यानिगोप्यानि
अस्वतंत्रामदप्पवः कार्याकार्यविभागयो ग्र
इतिसंज्ञाना- इत्यन्वर्थः मोहेरवेनज्ञानं अज्ञस्वयस्यसज्ञप्या
गुह्यानिगोप्यानि कार्यमकार्यंवुधाजानाति
कार्याकार्यविभागाज्ञइतिपाठान्तरेकार्याका
र्यविभागयोरघइत्यन्वर्थः अत्रादप्ययपरोऽस्तनाइ
तिस्तनपेहयापरोपरोऽस्तज्ञइवकृत्यंनाज्ञानसा
धर्म्याणि अघरइतिपाठान्तरेअत्रादप्यग्रमइत्य
र्थः नष्टाविधावस्थायामस्थायंकृततत्वात् क
इत्यादि कः हृनीयकृताकृतकृत्यावाद्ववाः
ग्रोऽपराधीतिः नाट्टशमनकप्रकारेणानीदित्तंम

म.को. ध्यं गच्छेत् न सकामस्यैदेवं विधेयं प्राप्नुयादित्यर्थः किमि
२.५ त्येत्याह ककुदो वामि वाग्भटः कांतारामीति ककुदो यं हि
स्वादिद्रुन्कं कालात्म संहारघ्नत्वं यम ध्यानमस्यते तं ककुदो वामि
2.5 वाग्भटं एवं विदेहेऽपि पाठितमिति ग्रन्थसंतमसोऽस्मतां
तमानिष्टफलामित्यर्थः ननु चरकोविदेहवाग्भटा
भिषिग्भ्यवकृष्णोमदोनपठितः तत्कथं इह श्लोके पठि
तः उच्यते चरकेयाद्वितीयतृतीययोरंतरवस्था
पठिता सैव लक्ष्मणेन तृतीयामवशनीकृत्वा पठिता
यत्तु चरकेन्द्रनीचः समस्तकालेवचतुष्पर्वः पठितस्तत्र
विरोधपर्वैः वस्तुगत्याद्वयमेवमदाहृत्तुपपादितं ननु
किंकारणमनेनत्रैविधामितिचेत् उच्यते मयाहि
वादितलपं यथा वाक्यैः स्वरसार्थितामिधानध्यमो
तमस्तामामिव्यंजकः तथापि प्रणालितासत्व
रजस्तमो भ्रमयिष्यतां क्रमेणाभिव्यंजकं तथा

क्रिवरकः ॥ प्र

मा० को० श्रीश्रीमि धानावरमध्यानां कवलादयां व्यक्तिदर्श

२०६ कः यथा मिरेवं सर्वानामद्यप्रकृतिदर्शकामिति।

तस्मा त्स्वप्नमाधिक्तयित्नलीयमदः सत्वरजस्तमो

भूयिष्ठानामाभिव्यञ्जकः आविधिमद्यपानस्य

206 विकारान्तरमाह निर्मुक्तामित्यादि नन्वयमर्थः

स्निग्धोरित्यादियदुक्तनाविर्थयेनालब्धः नास्ति

पुनरुच्यते नैव पूर्वमद्यपानजन्यानि धानार्थं

मुक्तं इदं तु द्वाघूलमयापधिकार्यत्वाभिधानार्थ

मिति भेदः यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्यर्थः कथ

नामान्विकारानितिवदयमारायालाम्त्ययादि

न भेदं विनाशं शरीरस्याप्यत्र हितस्यापि मद्य

स्य कुष्ठादिविकारासाहित्यस्यापि विकारित्वमद

र्शनार्थमाह कुष्ठेनेत्यादि पादितीयेनावितन

व्यापि विविधान्विकारानतनानयपादीन् नाते

म·को·
२·७
207

वविद्रुमोतीति पानात्ययमित्यादि नन्वयमर्थश्चा
पदैर्यत्कृत्स्नमात्रविकारानित्यनेनैवोक्तत्वात्पुन
रुक्ताः हिक्केत्यादि अजागतोविद्धाषेदः वातश्चा
यामित्यनेन सर्वैमदात्ययास्त्रिदोषजाः उद्भूतव्य
पदेशाइति चरकोदर्शितं यदाह येविषस्यगुणाः
प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपनाइत्यारभ्य यावत्सर्वो
मदात्ययंविद्यात् त्रिदोषजं इत्यादि एवंचरको
संवादात् विभ्रमोभ्रमः हरितवर्णास्यत्वनेन
हरितवर्णताविलक्षणां परस्यदमाह श्लेष्मोच्छ्रय
इत्यादि श्लेष्मोच्छ्रयश्चवातस्यप्रसावोदिनाख्येयः सक्तिः
संगः अप्रवृत्तिरितियावत् तत्रिसंख्य पारस्यमदस्ये
ति छंदोनुरोधादस्माभिर्निर्दिष्टः पानाजीर्णमा
ख्यानामित्यादि उद्गिरतावातिकज्ञातोवा पा
नीमयेऽजीर्णमुपगच्छति अपक्वतामुपगच्छति

म॰को॰ पानाजीर्णविकारानित्यर्थः पानविभ्रममाह
२॰८ हृदित्यादि कंठधूमः कंठाद्धूमनिर्गमवत्पीडा
शिरोरुजा शिरःशूलं सुरान्नविकृतौ द्वेषिनि सुरा
28 विकृतिमन्नविकृतिं च भावेक्ताः मेघुतेषु इति
नाल माकारेषु हरामैरेयापिसलड्डुकादिषु उ
शांति इवैति स्त्रोतपरमादयरत्नयोन चरकोपठि
ताः सांनिपातजेनमूर्तित्वात् एष्कतेनतूक्ता
त्रिदोषजमदात्ययात् पृथग्गलपठिताः विकार
स्तथलदारणैलक्षणाभिधानार्थमित्याहु अ
साध्यलक्षणमाह हीनेत्यादि हीनोत्तरौष्ठः श
लेवोपरितनोष्ठ आतिशीतं बहिः अमंदहाम
ध्यन्तरे तैलप्रभास्यं तैलाक्तमिव मुखं इव उपद्रवा
नाह हिक्केत्यादि तैश्चवक्तुक्तमसाध्यत्वं भवति
न तु साध्यत्वं अत्र साध्यलक्षणेभ्यः पृथक्पाठादिति।

म०को० ऽज्जटः ध्वंसकविक्षेपकव्योमद्यविकारोत्तरको
२०८ पठितौ तद्यथा विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं
निषेवते ध्वंसकः क्षेपकश्चैव रोगस्तस्योपजायते
२०९ श्लेष्मप्रसेकः कण्ठास्यशोषः शब्दासहिष्णुता
तन्द्रानिद्रातियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणं
हृत्कण्ठरोगः संमोहः छर्दिरङ्गरुजा ज्वरः तृष्णा कासः
शिरःशूलमेतद्विक्षेपलक्षणमिति शुष्कतोयपिवि
च्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते तस्य पाना
त्ययोद्दिष्टविकाराः संभवन्तीत्यनेनैव संग
हीतौ वाच्यौ न वा चिकित्साभेदस्तयोक्तः
यतस्सकर एवोक्तक्रमात् तयोः कर्मचिकित्स
तवान्तिकेपाम्मदात्ययइति इति मधुकोषे मदात्य
यनिदानव्याख्या मदात्यये दाहो भवति अतः सप्त
मकारं दाहमाह ततमव्यंजमाह त्वचमित्यादि

पानो ध्मासृग्घमानकपित्तस्योर्ह समानोध्मोत्तिपा
ठांतरमप्युक्तं सुश्रुते पानात्यये श्लोकस्यास्यपाठ
ठात् पित्तकोपपैत्तिकभेदात्पृथक्पठितः रक्तज
माह लुनेत्यादि उष्णेसुमधिर स्थिरेबाह्लिका इ
त्यपनेसंयरस्यन्तइतिपाठान्तरे श्वास्तुबगाधव्ह
दनामनुभवति तान्त्राभिइतिकाचे तोहगंधोग
वदनइति लोहस्येवगंधोऽङ्गे वदने वयस्यस्तप्ता
पिबजमाह पिनोत्यादि पिनज्वरसमःपित्त
ज्वरलिंगयुक्तः पितज्वरेत्वामाशयदुष्यादयो
धिकाइतिभेदः सद्यप्यस्याविधिरितिपित्तज्व
रविकित्सा तृष्णानिरोधमाह तृष्णेत्यादि ने
जःसमुद्भूतोपित्ताध्मातक्रयस्यार्थः निकृष्यट
निमार्य गात्रशास्त्रप्राहापजातिनरक्तात्तृष्णाकी
षजमाह आस्त्रजेत्यादि नचोक्तोरक्तजेवास्य

ग॰को॰ पोलकलव कृत्स्नदेहानुगामिनीवचनात्कारणामे
२११ दाह्वेति सस्फज: हस्तकोष्ठस्थेति हस्तानुगास्त
211 लित्यादि नाडीस्पर्शकेन कर्णीरिक्षकी स्त्रीलक्ष॰
ति कोष्ठस्थे त्यर्थ: कोष्ठशब्देन हृदयादयोऽव
यवे यदा हृत्स्थात: स्यान्नाव्यामाशिपक्वानां
मूत्रस्य कोष्ठस्य बाहुडुण्डकाफुप्फुसाश्च वृक्काकुम्भ॰
कौ इत्यभिधीयते कोष्ठ शाहु यमो धमन्द्वायस्म
ह धातीत्यादि धातवो रसादय: क्रियाहीनो
विश्वेषह: क्रियाम्हशोषोपिडानोदाहेन क्रिया॰
हीन क्रियाकिल्सा हीनोयादिभवेत्तदासीपल्लपी॰
प्रदेशीमीयत इत्यर्थ: मर्माण्यभिघातजमाह म
र्मेत्यादि मर्माभिघातशिरो हृदयवस्त्यादीनि॰
तेषु दुष्टकसम त्वमेतत्व यामर्मण्यमीत्यवचप्रा
मन्या क्लिमथ्यमता: कृत्स्नदेहानुगं रक्त

212

मित्यत्र एकस्यानेपितं पठित्वा एतदिदिनासख्या
प्यस्याविधेः स्फुटत्व इत्यनेनैवोक्तिको द्वितीयः
त्स्वल्पानिरोधजस्तृतीयः धस्तृजः पूर्णाकोषस्ये
ति चतुर्थः यागुदायज इति पंचमः षष्ठस्त्वत्र
तजस्व लदृशाषष्ठानी दानजानितरचान्यः सो
चतोविप्पनेकधा नेनानदिद्धतैत्यपर्थ्येस्तद्वात
हः प्रलापवानिति मर्माभिघातुयस्तुसप्तमएवाति
इति मधुकोषेदानिदानरव्या मदात्ययेउ
न्मादामित्यनेनोन्मादसंकीर्त्तनकृतमादसाह
पूर्वोक्तं तच्च मदात्ययेदाहो भवकोऽपि स्वल
क्तत्वनतया दाहमभिधायोन्मादारम्भः तस्यापि
लिङ्गमाह मदयंतीत्यादि मदयंतीति मनोविभ्रमं
कुर्वंति उद्धताद्यद्भुताः प्रायवा उद्ध्रहृदयगताः उ
न्मार्गमापन्नाविमार्गगताः मनोवहस्रोतस्त्वप्राप्ताः

धम

म.को. एतेनैव न्यूर्वैगो वदोषाणां वृद्धत्वं विमार्गगत्वं च
२१३ दर्शितं मानसेन चक्षुः स्वेनेति शोकादिनास्त्वेति ।
वाद्विशेषपि ममवृद्धपद मुपादायापि तत्करणपदं ।
213 कुर्वता स्वकृतेन खातन्त्र्यो दोज निलोमदोषभवानीवा
९व स्व्यानयंति ममतैवदकेविधि प्रागिरितकोपा
प्यायेऽन्मासात्सूप्यगवपाठितः सान्निदानाचि ।
कित्सितशति सामान्यलक्षणमाह विरुद्धेत्यादि
दुष्टांगरससहितमन्नादि मप यतणयुक्तं मूहुत्तं व:
त्वस्मात्प्रकरणायाभिभवः भयोहर्षपूर्वमनो
भिघातस्तरति भयहर्षाभ्यां मनसोभिभवः म
यहर्षपूर्व इति भय हर्षौ क्रोधा पूर्वौ यस्य सतथा
पूर्वशब्दोऽत्र कारणवाची चकारोऽत्र लुप्तनिर्दि
ष्टो द्रष्टव्यः नैन कामक्रोधलोभादयोऽभिका
रणामिति ज्ञेयः मन्येत्याह क्रोधादिभिर

म.कौ. पिस्मयहर्षपूर्वकमेवमवादीदिति नेनत्रोमनोर्दिष्टा
२१३ वित्ति विषमाश्वचेष्टाविषमांगन्यासबलवद्धि
ग्रहादयः प्राह जन्मादहेतुरितियोऽयं संप्राप्तिमा
213 ह तैरित्यादि नेत्रकलेऽभिः भटपसत्त्वस्याल्प
सत्त्वगुणस्यापि चक्रः जेज्जटस्तु प्राह सत्त्वर
जस्तमे स्थानमाहुतत्त्वेनाल्पाह्लानजनकत्वात् म
लावानाद्यः बुद्धेर्निवासं हृदयमित्यनेन हृदो
यस्याश्रमस्य दुष्टानदाश्रितज्ञानस्यापि दुष्टि
भवतीति दर्शयति श्रोतांसि मनोवहानि हृ
दयाश्रितं हर्षधामत्वः एतद्वविशेषणावोधे
निखिलदेहश्रोतसामेव मनोधिष्ठानत्वेन
चरकोदर्शितत्वात् म्र पित्तवायव्याप्य रूपमाह
धाविभ्रम इत्यादि एतत्सामान्यं पूर्वरूपमिति
जेज्जटः सामान्यरूपं चेतिचक्रः विभ्रमोभ्रान्ति २८

म.को.
२१५
216

ज्ञानत्वं सत्वपरिप्लवोमनसश्चंचलत्वं अधीरताकर
तत्वं अवष्टब्धाक्लांतसंबद्धवचनत्वं लिंगानेनेति
लिंगं तेनपूर्वरूपंरूपंचेतिव्याख्यातं अप्याविशे
षमाह रूक्षेत्यादि विरेकशब्देनात्रवमनमप्यभि
धीयते विरेचयतीतिदिहानमलंप्रच्छाकरणीमिति च
स्वलाः स्यानलासेत्यादि अस्यानलासोऽविशे
षेलासः एवमस्यानशब्दःभिन्नादिषुयोज्यः
स्मितमिव ह्रासः अंगाविक्षेपोविक्षुब्धचेष्टा जी
र्णौवलमितिजीर्णे आहारेव्याधेर्वलंभवति
उन्मादमत्युग्रमिति अशांतेकष्टे उग्रंतीव्रवेगं
उन्मादयत्युग्रमितिपाठांतरेउग्रंयथाभवति
तथाउन्मादंजनयति कुर्यादितिवक्ष्यमाणा
लिंगमितिशेषः अन्नपदेकिंतलद्वारंणमित्या
दि अमर्षेत्यादि अनात्मकस्यानाभवतः

पूर्ववदिति चिंतमदितुष्ट हृदयस्य बुध्याादिकमुपद्र
त्यशून्यादिसमाह्वानाभ्यामर्थः असाहिष्णुत्वं नतु रोष
त्यस्यवत्पमारत्वात् चिन्तनभावोसंग्नावेसर
भृग्वारभटीसंतर्जन परित्रासनं अभिद्रवणापला
यनं क्रोधपूर्णगात्रस्य क्रोधामित्ति पाठांतरे विज्ञातो
मुत्वं प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषश्चेति छाया
याः शीतयोरन्नजलयोरभिलाषः कफजमा
ह संस्रुतोरित्यादि मदविच्छिन्नस्यायासरू
त्यस्य संस्रुतोरिति भोजनादिभिः कफोदुष्टश्चेति
संबंधः सोष्मासपित्तः कफोरागापिक्रियमाण
उन्मादोऽवश्यंसपित्तेनक्रियते व्याधिमहिम्ना
यथामूर्छा अन्येत्वाहुः केवलकफेनापिक्रिय
यते सोष्मपवेनद्वंद्वजोपिभवतीतिसूच्यते
अन्येत्वाहुः उष्मशब्देनशक्तिरुच्यते तेनोक्त

म॰को॰ इत्यात्तिक इत्यर्थः मर्म्मस्थानि हृदये विकारस्
२१७ न्मादं नारीगिरिविक्रा प्रियते तेति नारी प्रियताविजन
प्रियनाश्च वलं चभुक्तकृति व्याधेर्विशेषः आ
217 दिश्याहेतत्व गम्भूतनेत्रादीनां ग्रहणं सर्वैरीनिकृ
त्वापियत्नसमस्तेनापितिकरोति तैनैव बोधयातिभ्रा
तादयोनेकैः स्वानिदानैः कुपिताः उन्मादं जनय
यंति नत्र प्रत्येकमेकानिदान कुपिताः विक्रम
भेवजपाविधिर्विवर्ज इति अथमभिसंधिः त्रिदो
षजोमत्येकं वाता दि नीका क्रियाकार्या सा
चपरस्परविरोधिनात्रिदोषजस्य न कारणेन किंवि
देवद्रव्यमामलकादि तत्रयोगिकं नाहित
वीति सर्वत्रयोगीनि भवन्तीतिवचनात् न
नुपपद्यं तदा सर्वे एव त्रिदोषजाविकारा आसा
ध्या भवेयुरिति अतउक्तं तादृग्गिति कोप्येव

म॰ को॰ त्रिदोषसमवा विप्रोषोरोगविशेषोत्र येनायं
२१८ विकल्पौषधज्ञविधिनाचदृश्यवर्ज्जः अन्येत्वाहुः
सर्वैः समस्तैर्लक्षणैर्यः कृतः स एवमासाध्यः
नवलेहलक्षणमिति शोकजमाह चौरैरित्यादि
218 ततोऽपहृते प्रियवा रिपुणे: कामुकस्य प्रियायां वा
मध्याध्यायाद्वत्तेमनसीति संबंधः तस्य लक्षण
माह चित्रामित्यादि चित्राविविधंमनोऽन्नगन्त
गोप्यामिति विसंज्ञो विपरीतज्ञानः अत एवमू
ढः विषजमाह रक्तेक्षणमित्यादि हतबले
न्द्रियभाइति हतबलामिन्द्रियाणि भाश्चयस्यस
तथा भादीप्तिः अस्य लक्षणमाह अवाङ्मुख
इत्यादि अवाङ्मुखोऽधोमुखः उन्मुखऊर्ध्वमुखः
अवाचीवाप्युदीचीवेतिपाठान्तरं सएवार्थः आगन्तु
कउन्मादः भौतिकोन्माद सामान्यलक्षणमाह

म० को० अमर्त्यीवामित्यादि अमर्त्यामनुष्याणुचित्तावाम
२१९ द्योयस्यसन्नप्या विक्रमः पराक्रमः वीर्यंप्रा
प्तिः चेष्टाशरीरक्रिया ज्ञानानिविज्ञानवला
दितिरितिडलतलतोऽनीया ज्ञानेनलक्षणतो
219 शिल्यादिज्ञानंकिं वाज्ञानंशास्त्रज्ञानंविज्ञानं
तदर्थनिश्चयः आदिशब्देनस्कन्ध्यादीनांग्र
हणं मेधावलमनियतशीत नचवातादिजवा
दाहारजीर्णादिवत्कालानियमः नियतइति
पाठेऽनुवक्ष्यमाणाणादिनियतमिष्यादीनांग्रह
णं देवग्रहाः पौर्णमास्यामित्यादि मूलश्रु
तेनानुवक्ष्यमाणादेवादयोऽभिधीयन्ते अति
दीप्यमाल्यगंधइति अतिमात्रोद्दिव्यमा
ल्यस्यैवगंधोयस्यसन्तप्या निंबंदितविदुः
अथैतनपंसत्नं विदेहेपिनिस्वत्रमस्तकनाम्नि
ति

स॰को॰ पृ॰
२२॰ पठितं प्रसरायोग्रालरागातरकः देवगुरुकः देवग्र
हपीडितः देवग्रहणानमात्राद्योपिग्राह्यःविदे
होपिपठ्यते क्रोधनस्तुत्रसर्वगोनान्यापेत्वावि
तानन: निद्रालुःकंपनोमत्कोग तामनाटमिर्दि
220 नइति पुलिंगताप्यितंततं अंतरंमध्यं विशेषेबोधे
वा स्वाचारोनिंदिताचारः प्रियेत्यादि प्रियाणि
परित्तासर्वतोगमितंगं धमाल्यानियस्यसतथा
न्यपान्नित्यादि चाकत्यन्नमल्पशाद्वयथा
भवति मध्याप्रहत्तलीतियोज्यं प्रियेत्यादि
प्रियंयोभनंतन्नस्तूदातंकंवत्नधर्तशीलो
यस्यसतथा प्रेतानांपित्रणांसंबंधमात्राविं
वद्वयानचतुर्थी द्विशानिददाति संस्तरेषु
कुशायवत्रादिभिरचितानास्तरणेषु भपसव्यवस्त्रो
वामोनवीतः मंसेपश्चारित्यादि एतदभिधा
मां

स॰को॰ नम्रयोगं यस्मिन्यस्येच्छा भवति यस्यते नैवव
२२१ लिर्दयः एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं नक्तकः पिल्लम
कः प्रसरति सर्प्पवादितिड्समागच्छति स्कन्धो
मोत्थ्रुप्रान्तो स्कन्धीशाखोय यमिकारान्तोप्यस्ती
221 त्युक्तेयं निशाविचारीति धूमयामेव क्रमरापशी
लः गात्रसम्पूर्णतयेत क्षमरात् तस्मादप्यापिक्षा ह्याः
गात्रसांतरंति विदेहपठन्ते देवाविभगुरुदेवी।
वेदवेदांगाविल्काविः क्षालमीपीडमत्तोहासीव
स्तपादसंसेवेन इति उद्भूलः ऊर्द्ध्ववक्रः उद्भुलः।
इति पाठान्तरं व्याख्यं विदेहेहिंदीवरति पा
पाठान्तरं पर्यायोक्तः लोलः मर्द्वास्मिन्नकृपावे
सन्दृष्टः लोलुरिति पाठान्तरे एवार्थः व्या
चेष्टनाविकक्रमा चेष्टन् त्रिविधा हि हिंसार्थं गट
हीने सा ध्योभवति नम्रपत्रोकस्येतल्लक्षण

म.को. माह स्थूलोच्चय इत्यादि स्थूलोच्चयो विह्नतनेत्र इति
२२२ जेत्रुटः उत्तरस्तोऽजुतगतिः अत एवाश्वरितइतिजेत्रु
टपठितं येश्चेत्यादि पर्वतादिपातितः सन्वोऽश्व
तेस्तोऽसाध्यः नगोद्धृतः सर्वत्रएवोन्मादयन्नदोष
222 जरवन्देवादिगलितोऽसाध्यः विदेह्याधिकस्ता
ध्यलक्षणंप्रसनोमिदेप्रवृत्तः पत्तात्तः स्कन्ना
क्षिकः स्त्नाजिह्वोहनुर्बल इत्यादि देवादीनां
ग्रहणकालमाह देवग्रहा इत्यादि पौर्णिमास्यां
दर्शेमायां कुसुमपदेत्वमावास्यायां प्राप्तोग्र
लगण्डूयत्रापि तिथ्याभिधानप्रयोजनं तव
राण्येतानि ग्योबलिदानार्थ्यं च ननुयदिग्रह
विधानांउसामन्यादः स्यात्तदाविशेत्तोग्रहो
क्तोनलतांत इत्यतआह दर्पणगदीनित्यादि
अस्मदादिदर्शनायोग्यत्वात्र इत्यत इत्यर्थः

आदिशब्देन प्रकारवाचिना जलतैलादीनां ग्रहणं छा
याग्रालिङ्गितः शरीरोस्मीति कर्मपदं प्राकेहा।
श्यन्तकर्मपदं स्वमात्मानि मानिसूर्यकान्तं देहघटा
त्मा मनश्चेतिज्ञेज्ञुटः अनेकदृष्टान्तप्रयोजनंजेज्ञ
देवानिःचिन्तं नश्चालादुपयोगित्वाद्ग्रालिखितं।
विस्तरभयान्न देवाशब्देनचात्रदेवस्यानुचवादे
वताधर्मणोगटइते देवादीनां मनुष्यशरीरेणा
श्रुविनासंबंधाभावात् यदाहस्तस्तुतः नत्वेम
नुष्यैःसहसंविशन्ति नतेमनुष्यान्काश्चिदावि
शन्ति येत्वाविशन्तीतिवदन्ति मोहात्सत्त्वविया
तिमिरइति शतिमगुकोपेडन्ता दृष्टिदानबारव्या
मन्तोडक्तिमा धर्म्यान्समान विधिकाक्षितत्वा
उन्मादीनां तरमपस्मारंभः नस्यानिकाक्तिः
स्यम्रातेनकृता स्पटितिभूत्ताप्यविधानमपत्त

म॰को॰ त्वविज्ञेने अपस्मार इति प्रोक्त ततोयं व्याधिरंक
२२४ द्दिति स्मृतिक्षयज्ञानोपलदता तेनभावावगमो
224
पिवोध्य: तस्य सामान्य लक्षणमाह तम:प्रवेश
इत्यादि तम:प्रवेशो घकारप्रवेश इव ज्ञात्वा
भाव इत्यर्थ: संरंभो नेत्रविकृति: हस्तपादा
दिविक्षेपणादिकं च स्तब्धताहृदयस्यैव क्षा
नेष्य ध्यायनं मूर्छामानो मोह: अस्फुटता इन्द्रि
यमोह: स्वाशितेवद्गस्तवास्ते भवति स्तूपादि
प्राशितान: नीलो मामनुधावतीति स्वस्थतव
चनात् एवं पैत्तिकोपि पीतो मामनुधावतीति
पीताभरूपदर्शनइति पीतलोहितवर्णास
मस्तवस्तुदर्शी सस्वेदेत्यादि सस्वेदत्वास
त्वप्रेतिसस्वेदत्वं: सस्फोटाश्वासोऽस्मन्
लक्ष्मावलोकदर्शी पीतिसमास: इत्यागजोह

म॰को॰ हृद्रोमाविरादित्यनेन वातपित्तयोरविरोधवेग
२२५ मोत्रकृतिरुक्तवयाति सर्वेतिसान्निपातिकः दोषका
कोपजोऽपस्मारः एवमभिनवरक्तबोध्यः
प्रति स्फुरतकंपनं नेत्राभ्यांविकुर्वाणं इति
225 नेत्राभ्यांविकृतिमासादयंति प्रत्यानैयत्निकः
द्वादशाहाद्वातिकः मासात्श्लैष्मिकः द्वाद
शाहादनंतरं पक्षेवात्र कच्चैभ्यः मे पक्षाभिधानेन
ना त्राधिककालेनापिवेगंकरोतीत्याहुः
किंचिदर्थान्तरउक्तकालेभ्योऽर्वागपिदो
षेणानन्तरमपादिति तद्वेगंकृत्वाऽपस्मा
रमकोदोषोत्पत्स्येवनतः कृतः पर्वदवेगंसन
कुरुते द्वादशाहादिष्वेवकुतइत्यतस्माह
दैववर्षतीत्यादि अपस्माराभिसंधिः नैजोवष्टि
पत्वनपायः सन्नाप्यंतरमितिविद्यमानमपि

म॰को॰ दीजंतकालैविशेषरवांकुरंजनंतीति अयंच न्याय
२२६ स्फुटर्थकज्वरादिष्वपिबोध्यः इतिमधुकोषेऽपस्मा
रनिदानव्याख्या अयस्मारवद्यानविकारार्गस्मा
दीपकादीनांवेगकालेकालादपस्माराननंतरं वातव्या
226 ध्यारंभः ननुवातव्याधिकोर्थैः किंवाएवव्याधिर्वा
तव्याधिः उतरिवद्यानेनजनितोव्याधिर्वातव्याधि
राधेसर्वस्येवापिप्रसंगः द्वितीयेज्वरादिषु उच्य
ते व्याधिपदसामानाधिकरण्याद्विकृतोवायुःरवका
रीवातोपुच्यतेव्याधि उक्तंहिरुक्श्रुते पक्वाशय
स्योन्नद्धजंघशूलाटोपोकरोचेति वातजानितोक्ताः
साधारणो व्याधिरितिविशेषणीयं तेनोभयत्रा
प्रसंगः पश्चोक्तंकफपित्तान्वितोवायुर्वायुरेव
वकेवलः कुर्यात्दीपकमित्यादि तत्रारंभकोवा
युरेवपित्तकफोत्वनुबंधौवितिनविशेषस्यात् च
रोधः

म॰को॰ एके द्विविधो व्याधय उक्ताः सामान्यजा नानात्म
२२७ जाश्चेति तत्र सामान्यजा दोषा नानादिभिः समस्तै
र्व्यस्तैर्वा जन्यन्ते यथा ज्वरादयः नानात्मजा ये नियं
तैकदोषजन्या यथा नखभेदकादयो वातेनैव जन्यं
ते न रक्तेन नवा कफेन तथा ओषचोषादयः पित्ते
नैव न वातेन न कफेन तथा छर्द्यादयः कफेनैव न
वातेन न पित्तेन एवं व्यवस्थिते न वातव्याधिवत्पित्त
कफव्याधिः कस्मान्नोक्तो उच्यते वायोरतिबलत्वा
दाशुकारित्वेन च गरीयस्त्वात्तद्विकारा गरीयांसः साध्य
त्वाद्दारुणत्वात्पयकफ तत्वाद्विशिष्टचिकित्सा द्वा
नव्याध्यभिधानं न तु पित्तकफव्याध्यभिधानं
अतएव च रक्तोऽरुस्तंभादिष्वपि वातरोगा ध्याय एव
निर्दिष्टो न पित्तकफरोगाध्यायः चंद्रिकाकारस्त्वा
ह वायोस्तु सैपाद्यभावात्पित्तकफयोरस्वतन्त्रत्वादि

227

म॰को॰ योगाद्द्रव्यविशेषयोगाद्धरिद्राचूर्णसंयोगवदन्या-
२२८ न्यान्विसदृशारसादिमतोविकाराः इत्यन्नामात्मो-
जायन्ते वायोस्तद्रूपाद्यभावाद्द्रव्यानिरपेक्षात् आ-
क्षेपकादयोवातस्यैवानिभिन्नरूपानानात्मजाततृ-
228 तवातविकाराः इत्युच्यन्ते नापित्तकफविकारा
इति एतच्चवकुलकारप्रभृतयोनानुमन्यन्ते चरक
विरोधात् चरकेहिपित्तकफयोरपिनानात्मजाः
उक्ताः यथाऽशीतिर्वातविकाराः चत्वारिंश-
त्पित्तविकाराः विकाराः इत्युतेनतुशल्यपाध्याये
न पित्तकफनानात्मत्वजानज्ञाः पराधिकारे-
णाविस्तरीकृतिरित्यभिप्रायेण लंघनमत्यन्तं
उपवासस्त्याशान शब्देनवमनादेशाख्दोषस्त्रावणं
शब्देनवदयमानत्वात् प्लवनंबाहुभ्यांजलप्रतरणं
आमादिति आमरसात् तस्यकरणत्वं मार्गविरः

णानलस्वरूपेणाऽऽमाशयस्थादिति पाठान्तरं युक्तं तस्यव्या
मामशब्देनवक्ष्यमाणत्वात् मर्मवाघातसमभिघाता
त् अयथांसनंगजादिभिः पतिग्रजानेनयतनं उष्ट्रासा
वरोधोवा धातुक्षयणामिति निमित्तिरवनाद्ः अव्य
क्तमिति वक्ष्यमाणाविकाराणां रूपमेव्यक्तकपूर्वरू
पं नतुज्वरादिवद्विशिष्टमन्यत् तदेवव्यक्तं आत्मरू
पं दोषादिभेदेनसम्यक्प्रदर्शितं स्वलक्षणमित्यर्थः
आपयश्चेति वायोश्चलत्वेनतुलंभसंकोचकंपादी
नांकदाचिदभावात् यदुक्तं गतेर्वेगोभवेत्तत्रास्थ्या
सर्वेष्वाक्षेपकादिषु लघुतेतिशरीरस्य वायुनास
र्वधातुशोषणात् अथवाऽपायोलघुतेतिसर्वा
नविकाराणामपायोऽभावः किंत्वित्याहि लघु
तेति वातविकाराणांलघुत्वं अल्पत्वेनावस्था
नं मलनिःशोषानिवृत्तिः यथ्यावहिरायामस्थिर

म.को. न्नायपि नखत्वादिविनिवृत्तिरित्याहुः करोतिवि
२२३. विधात्मा धीनितिपद्युक्तं नष्याकरोति संकोचा
इत्यादि स्तंभः पर्वणामेव पांगुत्वं पंगुता खो
डोंगतामिति वाकुमुखादीनां स्वावितृतेप्यमेताल
236 निवृत्तापि वो छयेत्याहुः गर्भशुक्ररजोनाश इति
गर्भशय्यायां वाताधिस्थितेर्गर्भाद्यग्रहणमिति जे
ज्जटः गर्भादिविकृतिरपि द्रष्टव्या स्पंदनं कंपनं शि
रस्ताडनं तः प्रभृतीनामंतः प्रवेशो वक्रता बाधात्
नामनेकार्थत्वात् अन्येत्वाहुः शिरोकुंडनं केश
भूमिस्फुटनं शंखललाटादेश्च नासाकुंडनं घ्राणा
शाता पराः अक्षिकुंडनं अक्ष्यादिव्युदासः जत्रुकुंडनं
वक्षउपरोधः ग्रीवाकुंडनं ग्रीवास्तंभ इति भेद इति
ओष्ठभेदन श्रोत्रादीनां तोदः शूलं आर्तिपीडा स्या
च पादपार्श्वश्रोत्रादिवदसामिति जेज्जटः

म॰को॰ आटोपस्त्वाटोपकादिभुवद्यमारुताः आयासः श्र
२३१ मः हेत्वित्यादि हेतुविशेषः आवरणादिः यथा
श्लेष्मावृतोमन्यास्तंभकारी स्थानविशेषः कोष्ठा
शादिः यथापक्वाशयस्थोन्त्रकूजामिति एतदे
वविवृणोति अत्रेत्यादि कोष्ठशब्देनाविशेषात्
सर्वेषामामाशयादयोगृह्यंते आमाशयादिग
तंलक्षणमपिवदपाति निग्रहोऽप्रवृत्तिः अश्मा
श्मरी रोगः रुजा गुदस्तनुत्तरपदेपक्वाशयस्त्व
र्थः न तु गुदमात्रमतो गुदमात्रेतस्यासतिश्चाश्मरी॥
कार्ट्टत्वानुपपत्तेः ननुपक्वाशयस्यरुति पुनरु
क्त गुदेस्थितरुत्यनेनैवोक्तत्वात् उच्यते गुदेस्थि
तस्यरुतिहठबलस्यलक्षणं पक्वाशयस्यरुति
स्तुतस्य उभयोपन्यासस्तुसंकलालिंगप्रदर्श
नार्थमित्यविरोधः आतन्यतेविस्तार्यतस्व

231

म॰को॰ त्वगतइतिउपधान्तरूपांत्वचंप्राप्तेचंद्रिकास्तत्वा
२२२ गच्छेनतत्समाह तेनरसंगतइत्यर्थः हृदयस्यस्य
वरसस्यामाशयसामीप्यात् आमाशयमत्तवान
लक्षणेनैवतदधिगतेः रसगतस्यनाभिधानमि
तिकार्त्तिकः अरूचिक्रमाः भक्तस्यस्तंभइति
भक्तकत्नोगात्रस्यस्तंभः संतर्प्पतोनरत्कहृ
अन्येत्वसृग्गानवातलक्षणांनपठंति वारक्तेन
महाभेदात् तत्र असृग्दुष्टोवायुः रक्तेनावृतःकुप्य
ति वातरक्तोत्थविकारत्वात् इत्यपित्तस्याद्विगास्म
नकपित्तौविशिष्टसंप्राप्त्याह हस्तपादगतावेव
नरक्तौरव्यंविकारंजनयतइति आमितंश्रोत्र
भिःसहमित्यर्थः मासभेदोगतनायोरेकलिंग
त्वमहूरांतेरेरा अन्यासंज्ञेरा अथयाभेदात् एवंम
ज्ञास्थिकपित्तेपिवाच्यं गर्भमितिउष्टपक्कस्यव

म॰को॰ कुंचनं संकोचनं प्राणां स्थूलत्वं यदुक्तमन्यत्रापि प्रा
२३२ णान्यो हृत्यो वा शिरावातेः शिरागत इति खल्लीवत्य
मरणा हंतिसंधीनिति संधिविश्लेषं स्तंभादिकं
231
वा करोति पित्तकफावृत्तानां प्राणादीनामनूर्ध्व
श्लोकेन लिंगान्याह प्राणा इत्यादि गात्रहर्षो रोमां
चः दंडकोदंडवत्स्तंभः परस्परं च प्राणादीनामा
वरणानि विभ्रांतिर्भवति यदुक्तं चरके मारुतानां
हि पंचानामन्योन्यावरणं शटारीकत्यादि एषांश्
च लक्षणं चरक एव द्रष्टव्यं अत्र च एक एव वायुः
स्थानभेदात् हृदस्थो वा प्राणः स्थः कर्मभेदान्माला
कारः कुंभकार इत्युच्यते तथा वायुरिति अथाक्षे
पकस्यासामान्यलक्षणमाह यथैको देवदत्तं स्था
न यदा ह्वेत्यादि सर्वाङ्गिति ऊर्ध्वं वा तिर्यग्गाः क्षि
पति देहं इत्याहूढ प्रकृष्ठस्येव गात्रं चालयति

म॰को॰ मृकुस्वरवइति हेतुगर्भविशेषणं वहिस्वरइतिषा
२३४ ठांतरेकोष्ठाद्बहिः स्वरयागतस्वरत स्त्राद्दीपकंक
रोतीत्यर्थः अस्यैवावस्थाविशेषावयवत्ता । य
त्रकापत्तानकवाह कुक्कुइत्यारभ्यएकोत्तमपत्ता
234 नकामित्येतेन स्वैःकोपनैरित्यनेनकृतादिभिः
कुपितःस्वतंत्रः नत्वावरणाकुपितइतीश्मत
देवः निमीलितकोनिमीलितादः पत्नत्वाद्दोऽनि
मिलिताद्वोवाभवतीत्यर्थः आद्दीपक स्वरकृ
भवति देड्डापत्तानकोत्तरायामोऽभिधानजस्ये
ति स्टवलेनकुपयण्याद्दीपकात्पूर्वमभ्यंतरा
यमवहितायामौपठितौ तथ्याप्यदीपकविशे
षावेतौमिंत्रव्योरुक्तवचनात् तेषांलक्षणा
माह कपान्वितइत्यादि अथांकपान्वितइत्यं
तेनापीतमापितवार्यतइत्याऽः चरकेत्पस्या

म.को. साध्यत्वंकेवलवातजत्वेनद्रष्टव्यं यदाहपाणि
२३५ पादशिरःपृष्ठश्रोणीस्तंभनात्म्यकृत्तः दंडवत्सर्व
गात्रस्यदंडकः सोऽनुपक्रमइति वक्षोबाहुग्रीवा
भ्यंतरं पंगुलं स्नायुप्रतानलतावदनेकप्ररोह
स्नायुजालं नासिकाद्युपलक्षणं तेनाशीराकंड
235 रयोरपिग्रहणं यदुक्तंतंत्रांतरे महाहेकर्वली
बाहुःशीरास्नायुसुकंडराः मन्यापृष्ठाश्रितावा
बाह्याःसंस्रोष्यायामयेद्बहिः अभ्यंतरायामं
क्रोडेतत्र बहिरायामंपृष्ठेतत्र अंतरायामेव
ग्रंत हिरायामाभ्यांतरोक्तकुहस्यावरोधः यदुक्तं
हृदयंवक्षिवाष्टम्भनात्क्रमशःसकफ्रोडेः
वायुर्यदाकुर्याद्गदातंकुत्रमादिशेत उत्ताना
मात्दीपकप्रकारेणापित्तकफानुबंधत्वमाह
कफपित्तान्वितस्त्यादि एतद्दंडापतानक

म.को. लदशाल्वजेत्नटेन व्याख्यातं कफपित्तानुवं
२३६ धष्मात्मशैत्यशोफगुरुत्वादिदंडाघभिद्यात्तक
पित्तवातजं मस्यलक्षणांच्यपदाढधमनीःसर्वा
इत्यादिनोक्तसामान्येनलक्षणादुद्धव्य मसा
236 ध्यत्वमाह गर्भपातेत्यादि गदाधरस्त्वाह क
फपित्तान्वितइत्यादिनिमित्तभेदेनचत्वारःप्रदीपा
काइति तघथाएकःकफान्वितेनवातेन द्वि
तीयःपित्तान्वितेन तृतीयःकेवलेन चतु
र्थोभिघातजेनेति मत्रहैपगर्भवातशोणि पते
तानिस्वाकजोकेवलवातजेनग्राह्यावित्ति ए
षांचमर्दैमेरुवादीपरांवोध्यं माहेपकविशे
षत्वात्त एवधमाह मर्द्धमित्यर्धमवादित्या
छं= मर्धनारीश्वरवामदवाङुकतापार्श्वादिभागं
मन्यतरमितिवामंवादक्षिणंवासंधिवधात्

म॰को॰ कफसान्निसायुमिकृतानुमोदापन्नितिगदा
२३७ धः अत एव शिराप्रविशिष्टेत्युक्तं अर्द्धकाय
कृत्स्नकोपि कृत्स्नग्रहणाद्युगपन्न सर्वार्द्धिगत्वाकृत्य
र्थ अकर्माशरोपदृष्टपथवेष्टादाम: विचित्तनो वात
नदूषत्प्रपशोगादिना नवानिम्यर्थः तद्धस्तेन्य
237 नैनाशीरात्ताहुविषुणेषेत्यादिसंप्राप्तिमलदत्तां
वादितिशाति अस्यैवासाध्यासाध्यज्ञानर्थं १
माह दाहेत्यादि एतद्बलदारामन्यद्यापिवा
ततोगेत्युक्तत्वं अत एव सामान्येनवायाविक्र
नवात् षड्क्रः केवलः अन्येतापित्तेनकफेन
वा सयुक्तेनकामिति भावद्वायक्तापित्तषड्क्रवा
तद्गामिति अर्दयति पीडयति आपवर्तनि ब्र
क्षो भवति चलतिकंपते वाक्संगोऽत्रियमा
वचनस्य आदिशब्देनमूकंगादीनांग्रहणं

म॰को॰ वेष्टनं वेदनास्फुरणविकलत्वादिकं शीतेत्यादि य
२३८ स्मिन्पार्श्वे आर्दितस्तस्मिन्पार्श्वे शीतादीनां वेद
नेति जोऽयं तन्त्रान्तरे मुखार्द्धव्यापकोप्यर्दितः
पठितः यदाह दृढबलः अर्धे तस्मिन्मुखार्द्धे वा
केवले स्यात्तदर्दितमिति ननु यद्येवमर्दिता
र्द्धाङ्गवातयोः को भेदः उच्यते वेगवत्त्वादर्दिते
कदाचिद्वेदना भवति अर्द्धाङ्गवाते तु सर्वदैवे
ति भेदः अथवा यथोक्तसर्वलिङ्गोऽर्दितः त
द्विपरीतस्त्वर्द्धाङ्गवात इत्यपरे अन्ये त्वत्र
मुखमात्र एवार्दितः पठितः सर्वशरीरस्या
र्द्धाङ्गवातेन लब्धत्वात् स चाद्यघवेनालिरिव
तः तस्यासाध्यलक्षणमाह क्षीणस्येत्या
दि अनिमिषाक्षनिमेषयाक्षमस्यैव वद्धुषः प्र
सक्ताव्यक्तभाषिणा इति असत्त्वं प्रकर्षेणालघ
का

स्व

म०को० मध्यवृत्तमव्यक्तं प्रपीडितवर्णपदं भाषितं कुर्वी
२३८ लेयस्य सतष्या अव्यक्तप्रयाकौ विरक्तत्वमाया
कुः ननवचके काले सञ्जातिचास्य वृम्पोगत्ति ।
वाचलात्र् त्रिवर्षमिति अतीतवर्षं त्रयं अ
प्यवाग्ग्रयात्पमरवाना सचतुर्थांवर्षं ष्व।
रांयत्रतत व्येत्याकुः अ्यादेपकादीन्मार्दि
तांतानांवेगिन्वमाह गतेवेगश्च्यादि स्वा
स्थ्यपीडालाघवं भाषापगामेकस्थित्वंव्यपदेश
कपोलस्थं वत हनुमूलस्थः हनूसत्ववमित्वाध्यघः कृत्वा।
अथास्याविकृतिसंकुंचिकायो नियनकारित्वात्।
सएवोनिवातः जिह्वास्तंभमाह वागित्यादि
वाग्वाहिनीशिरासंवरति वाग्वाहिनीशिरा।
तत्रसंचरति ज्योतिं समस्तपदोऽवात्कर्मधार
यजातीयदेशीयोऽक्षितपतेनऽवद्भावः प्राप्तः

गौः

म॰को॰ अन्नपानवाक्येष्वनीशत्वेति अन्नपानाभ्य
२४० वहारवचनेष्वसामर्थ्यं शिरोग्रहमाह स्फिक
मित्यादि मरूर्ध्वचरा इति ग्रीवागताः तासां रू
क्षत्वं सवेदनावक्रं कुर्यात् सोऽसाध्य इति स्वो
रूपेतौ वक्रावकरावत् शिरोग्रह इति पठांतरे
शिरोधारकाः शिराः उक्ष्या शिरसि वेदनाकार
254 णात्वाद्वा शिरोग्रह इति व्यपदेशः तदुक्तं तु
तदेव स्फिक्पूर्वं प्रथमतो ग्राह्यास्तंभकृतौ
देयस्याः सा स्फिक्पूर्वा ईषान्तत्तु पूर्वाभय
मं गृध्रसी वक्रादिति योजयति एवांस्फिक्
शब्दस्य नपुंसकत्वेनवा पूर्वा स्फिक्कटीपृ
ष्ठेत्यादि पाठेन नवोपपद्यते नान्यथा स्फि
कपूर्वामिति यावत् जानुजंघापदमित्यनेन
योज्यं क्रमादिति नपुंसकात् वाताद् इति छेदः

म०को० वातकफात्खञ्जामाह गृध्रसीमन्यां वातलक्तरागु.
२४१ तागौरवादित्युक्तापि भवतीति गृध्रसीद्वयमुक्त्व
विश्वाचीमाह तलमित्यादि तलं हस्तस्योपरि
भागः तलशब्दोऽत्रोपरिवचनः यथा भूतलमिति
गयदासः तेनायमर्थः बाह्वोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं तत्र
लग्नहस्ततलं ललाटीकृत्याङ्गुलीनां याः कण्डराः
२४१ संहृत्य बाह्वोः कर्म क्षपयति या सा विश्वाची बा
ह्वोः कर्मग्रहणात्कुञ्चनं प्रसारणं वा संभवतं ने चनादि
नैकबाहावपि भवति वातकफवत् विश्वाची
वेति चकारेण गृध्रसीविश्वाच्योः खल्लीसंज्ञां
दर्शयति तयोरपि वायुर्मूलावमोटनकरत्वा
त् यदुक्तं तन्त्रान्तरे गृध्रसीविश्वाचीचोक्ताख
ल्लीतीव्ररुजान्वितेति गयदासः वक्रत्वात् ख
ल्लीपित्तादजंघोरुकरमूलावमोटनी तेनावि

म॰को॰ श्वाचीपृथगेवपठिता स्तकान्तेन खल्लीतप-
२४२ ठितैवनाहितेन तंत्रांतरोक्तसर्वविकाराः पूर्वोक्ते
वरकोत्तरापरस्परवातावरणामेवुतपठितं ह
रीतिनत गंध्रकृजायोगात् गृ पृथगि श्वाच्चोः
खल्लीत्वं पठितं भवतीति हि धर्मांतरवेगात्तु का-
स्याचिहिकारस्य तोगांतरत्वं यथाऽष्ठीलैक-
242 त्वष्ठीलाश्मर्य्ये च शर्करा पांडुरोगस्वलोत्या काम
दि कौस्तपशीर्षमाह वातेत्यादि वातशोणि-
तश्रुति वातरक्तारव्यविकारः चिकित्सायामेर
दार्व्यपृथक्पठितः शतिगयदासः वातशोणि-
ताभ्यां जातः शतिजेनुज्वादयः दृश्यते ह्ययं वा-
तरक्तव्यतिरेकेणापिजानुदेशानियतं किना
वि-- धिस्थलदरोगत्वे राच्च वातरक्तजशोफा-
द्भेदः कौष्टुशीर्षवित् सृगालमस्तकवत् स्थ

म॰को॰ लक्षयन्नः सर्वजंघायाः कंडरांमहास्नायुः स्या
२४३ दितियेन ईषल्लिपेत किंचिद्गतिमत्वादितिगच्छ
तः सक्थ्नोरितिद्विवचनेबहुत्वेलक्षयोरिति
पदेनानियमउक्तः सक्थिनखर्वस्येवपंगुः एक
सक्थिखर्वधान्यंजः खंजविशेषमाह प्रका
न्तिमादि प्रकामान्तिगमनमारंभमाणो
वेपते प्रयाणोपमानादिकर्मणि खिजांन्निवत
गच्छति गतिविकलयान्निवगच्छति गमनारंभ
वेपनेनखंजत्वस्य मुक्तसंधिप्रबंधनं शिथि
लीकृतसंधिबंधनं कलायखंजइतिशास्त्रे
संज्ञा क्षयमेवात्यन्तखंजवातस्त्युक्तः वात
कंठमाह रुक्पादेति विषमपादन्य सक्थि
तः क्रमभक्तागोवावायुर्गुल्फवेदनांजयनति
विश्लेषचक्रमतस्त्यनेनाश्चितस्यमंदोदाह
स्व

243

म॰को॰ इति दर्शयन्ति वैवर्ण्यादेरभावो वातरक्ताव-
२४४ दस्य भेदः हृष्यतीति हर्षसंयुक्तो भवतः
हर्षश्च रोमांचप्रायोऽत्रः इति केचित् [?] ...वत्
वेदनाविशेष इत्याहुः इमितनित्केन विरा
नुबंधिनी केवलवातजो नाम भेदः अंसेत्यादि
244 नाश्लोकार्धं तांश शोषः केवलवातज उच्यते
अंसबंधकारकः श्लेष्मा संबंधनः एतदनंतरमं स
संशोषयेदिति शोषकार्त्तिकः शिराश्चेत्यादि
नाऽपबाहुकः नतस्यांसदेशस्य: अयं वात
कफजः अन्येन मिलित्वाऽपबाहुकलक्षणा
माहुः नन्वयतः सुश्रुतेनोक्तं अंसशोषो वा
पबाहुकयोर्बाहुमध्ये शिराः [?] यद्यपि एत
दनंतरं सुश्रुतवाग्भटपठितं यदा शाह्नावहं गुलि [?]
नो माधवेन ऽपकारराम् [?] तेषमन्यमानेन।

म० को० २४५

वाराणेग एतदेवपठितं किंतस्वतोवातव्याधौ
वाधिर्यपठितं वाधिर्यकर्णा इल्लोरगालावेपिप
ठितो पुनरुक्तमिति चेन्न सम्प्राप्तिभेदभिन्नत्वा
त. वातव्याधौ शब्दवहमित्यनेन कर्णप्रस्कुरा
स्यवाधिर्यभेदेशाउक्तः पालके च शब्दवहाः
शिराइत्युक्तं माधवेनाक कर्णरोगे पूर्वस्म्रवणा
न्वाविशेषाचेदवत्रपठितामित्यविशेषः स्वका
दीस्वीनाह आह्नायेत्यादि आक्रियकालत्व
वयाक्रियकालेन भोयमभाई वदर्थ्यवाघोम्
कोष्ठितीयोमिमिनः रूक्षीयोगर्भदलम्मूकः
अवचनः मिम्मिनः सानुनासिक सर्ववचनः
गद्गदोलुप्तवदव्यंजनानामभिधायी एषांचसमा
नकारणानामभिधाने तुश्लेष्मवत्कर्णादिभि हल्लवि
शेषाणाभेदस्यप्रतिज्ञेयं आदहति गद्दापकं वेद

245

स्थि: पार्श्वत्रा

म०को० नाशकलं बर्ह्मो मूत्राशयोः स्थितां पक्वाशयगुदयोर्यत्तस
२४६ मस्तयोर्जाता उपस्थस्त्रीऽसंयोगस्य नामतः
प्रसिद्धिः प्रतिलोमामित्यहुं पियेगौर्वातिकृतो
त्क्रमैः सेत्यनेनाभिदंतीवेत्याभिहृष्यते साटोप
मिति आटोपश्चलनामिति गयदासः गुडा
246 गुडाशब्द इति कार्त्तिकः आध्मानवानहृर्ष
चर्मपुटस्यानीयं उदरामिति पक्वाशयः प्रत्या
ध्मानस्यामाशयसंभवत्वात् घोरामितिकश्च
प्रदंक्त्रामाशयसंभवत्वेव प्रत्याशात्यापर्श्व
हृदययोरपिवेदनाशंकानिरासार्थमाह वि
मृज्यपार्श्वहृदयामिति नरदेवेत्यनेनसाटो
पादित्वमुपदिशति कफव्याकुलितानिलं
वाष्फावृत्तवातं अष्ठीलाउत्तरापथ्येवर्त्तुलः
पाषाणवद्विशेषस्ततिजज्ञानुवादीकार्त्तिकः

म० कौ० कर्मकाराणां कर्तुलादीर्घलोहभांडीतिगय
२४७ दासः उर्ध्वगामी वातउपरिदीर्घः उन्नतः तिर्यगुन्नतः
वातकृताष्ठीलाष्ठीलेति स्वरूपपरं आवृत्य
भावात् बहिर्मार्गावरोधिनी वातमूत्रपुरी-
षरोधिनी सैवजठरे तिर्यगुत्थिता तिर्यगा-
ष्ठीला प्रत्यष्ठीलेति भेदः वातविण्मूत्ररोधि-
247 नीति विशेषणं अष्ठीलाव्यतिरिक्ताम
पि वातविकृतिं मूत्ररोधिनीमाह मारुत इत्या
दि [illegible] लोमममारुत इति संबंधः
विकारा अपस्मारादयः वेपथुर्वाति
कमाह सर्वांगेत्यादि शिरःकंप इति संबंधः
शिरःइत्यवयवोपलक्षणं तेन हस्तादेरपि
वे कंपोपथुरित्यर्थः खल्लीशीरावमोटन इति
लोके अनुक्तवातरोगसंग्रहार्थमाह स्या

म.को. नइत्यादि स्थानानुरूपैर्लिंगैर्यथाकुमदीश
२४८ लंतस्वभेदत्यादि नामानुरूपैर्लिंगैर्यथाश
लक्षणमुक्तंकोलानिषानलवबद्धनाविशेषएवो
च्यते तथातोदभेदादिभिरपिपीडाविशेषा
एवगम्यते वातोपद्रवानाह विसर्पेत्यादि
248 वातइतिवातविकाराः कार्यकारणयोर
भेदोपचारात् तेचपक्षवधादयइतिवातादि
ति पाठेवाताएवपक्षवधादयइतिबो
ध्यं पक्वानामित्यादि पक्वंसशोफस्थम्भत्वव
त्वः सनाभितामगिद्विधं इदानींपंचविधस्या
पिप्रकृतिस्थस्यवायोर्लिंगंकार्यंचाह
अव्याहतेत्यादि अव्याहतगतिरस्खलितगतिः
स्थानस्थः स्वाशयवर्त्तीवास्थितः प्रकृतौ
स्थितोऽव्याहतोऽरोगोऽत्रहेतुः एतद्विशेषणद्वयंहेतु

म॰को॰ हेतुभङ्गावेन योऽयं वीतरोगोनीयोगः कफापि
२४९ तद्वेषोरपि प्रेरकात्मात्स्वीयकत्वात् आधिकं
समाः शतं पंचविंशं वर्षशतं यदायवताहः
आयुर्निरूपणे समाः षष्ठ्यादि ग्रामनुजकारि
णां यं वच निश्च इत्यादि इति मधुकोषे।
२५१ सर्ववातव्याधिनिदानव्याख्या वातव्या
धिविशेषत्वात्तदनंतरं वातकमाह न
ध्व नुसम्भूतैवातव्याध्यायएव वातरक्तं पठितं
तत्कुतोत्र संग्रहे पृथक्पठितं उच्यते सत्यपि
वातरोगत्वे निदानवैशिष्ट्यादिविशिष्टव्याख्या
वप्यंहित्वादिदेशएवसंप्राप्तिकथनार्थं क्रि
याविशेषख्यापनार्थं पृथक्करणं अतएव
चरकोपि वातव्याधौ नैतरं पृथग्वातरक्ताध्या
यः ननु कुजस्त्रीणाः समंतापायइत्यादिना।

ध्व

म०को० रक्तगतस्य वातस्य लोहितावृतत्वाद् व्याधावेवो
२५० क्तं न तद्वात रक्ताभिधानं पुनरुक्तं स्यात् नै
वं वातरक्तं हि दुष्टेन वातेन रक्तेन चाविधिः
स्वसंप्राप्तिकोपकारणैरेव उक्तं हि चरके
वायुर्विवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि
250 कृत्स्नं संदूषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितमि
ति रक्तगतेवातेतु वात एव दुष्टो न रक्तमतु दुष्ट
मेव गन्धशैत्यादिभेदः लवणेत्यादि क्लिन्न
शुष्काशाकाम्भसेन संबध्यन्ते निष्पावाश्शि
बिः पललं तिलकल्कः प्रवासइत्यादि
सुकुमारा मृष्टदेहावयवाः तेषामल्पचेष्ट
त्वात् लवणादिभिः रक्तं कटुतिक्तकषा
यप्रजागरादिभिर्वातः प्रकुप्यतीति शेषः
संप्राप्तिमाह हस्त्यश्वेत्यादि हस्त्यादिग

म० को० मनं वा तत्र वृद्धौ विशेषेण रक्तस्य द्रवस्याधोग
२५१ मनेपि हेतुः विदाहत्वं च शोणितवृद्धौ हस्त्या
दिगमनं च विशेषेण पादनाभिगमनं हेतुरे
व तद्रक्तसंपृक्तो वायुना दूषितेन स्वहेतु-
दुष्टेन तत्प्राबल्यादिति द्वयोर्दुष्टत्वेपि वात
281 स्य प्राबल्यात् दोषत्वेन प्राधान्याद्वातर
क्तव्यपदेशः ननु वातरक्तशब्दे स्वेदान्वा
यं त्वेवेति धर्मागमनमन्यथैव वातेन
दुष्यावाभवाति एतद्व्याधिमहिम्नाक्त
प्रवत् रक्तेसक्तिमिति यदि कारणानिरात
र्तस्यात् नदानिरूपितारुजास्यात् न
दुष्टस्य दुष्टत्वात् वातरक्तस्य दोषान्तर
संसर्गलक्षणमाह वातेधिक इत्यादि । छ ।
हावय इति वातरक्तलक्षणान्तरं रक्त इत्यत्रा

म.को. धिकस्यानुवर्त्तनीयं एवं वल्पमानापि ता।
२५२ दिक्षु लब्धारंभकत्वात् स्वप्रवृत्तकांतरं बोधयं
स्तम्भोपि स्वकीयां तत्स्वरूपकं भवति यद्वा तं
उद्वर्त्तनादिना पिनव्यक्तेनापि निश्चयं
तिष्ठामंत्रेति शास्त्रेतिर्नियतानि चं सर्वलिंग।
वसंकट्टादिति विश्वोद्याविदोषमेलकात्
252 वचलिंगसर्वलिंगचक्रमाद्वातरक्तो भव
ति पादयोर्जानुमध्ये प्राप्तिः क्रियमाणां देशा।
न्तरं व्याप्नोति पादवत् प्रकृतयोरपि भवतीति
दर्शयन्नाह पादयोरित्यादि ममखो विश्व
मिवेत्यनेन मंदविसर्पित्वादर्शितवान्
एतद्वातरक्तं चरकेणापि द्विविधमुक्तं यदाह
उत्तानमथ गंभीरं द्विविधं वातशोणितं
त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गंभीरं त्वन्तराश्रय

म॰ को॰ संघातकठिनं द्रवविरोधित्वात् जीर्णाजी
२५२ र्णा इति प्रभूतंजीर्णं स्तोकमजीर्णमित्याहुः
257
नास्मिन्भोजनेन इति शेषः अत एव हृद्ववले
न जीर्णाजीर्णेस्मिन्नन्न इति पठितं एतेन
यथासंभवं श्लेष्मादीनां हेतुः सश्लेष्म
मेदःपवनइति सश्लेष्ममेदाश्चासौपवन
श्चेति सश्लेष्ममेदःपवनइति विग्रहः इतरं
दोषंपित्तंन ग्रन्थोक्तेप्राधान्यं
मुक्तमत एवतत्स्थाने महावातव्याधावयं
पठितो चरकेनुकफेनप्राधान्यमुक्तं यदाह
उदश्लेष्मासमेदस्को वातपित्तेऽभिभूयवि
त्यादि तत्रचरके श्लेष्मणः प्राधान्यमुक्त
त्वेनप्राधान्यं आरंभकत्वेन तत्स्थाने पवन
स्येतिनविरोधः परकीयाविन्यतेनात्रपरः

म॰का॰ ननुवात्सल्यादिभेदादनेकविधः उत्कण्ठितचर
२५४ केऽत्रापि संख्यायामेकउक्तत्वंभवति सो
भयत्वाविति संभ्रमाविव इति मधुवनेचेउ
254 क्तत्वं भागीदानव्याख्या उक्तत्वंभेवाडु:
सामस्तवुक्तं समस्तं दृष्टांभाममवानमाह
विरुद्धाहारेत्यादि विरुद्धाहारः संयोगादि
विरुद्धः विरुद्धचेष्टासदृशाऽहारैर्व्यापा
मव्यापायपलभमन्नरसादि त्विषधंभवतो
वाणीव्यापायांकुर्वन्तस्तुतिमित्तो हेतुः श्ले
ष्मस्थानमामाशयंसंस्थाप्यादित्तेनवातेन
विदग्धो दूषितः आमावामः धमनीभिः
प्रपद्यत इति पाठान्तरे श्लेष्मस्थानमिति
योज्यं सोऽत्रजोरसइति आमस्यान्नरसस्यै
वापक्वस्यन्नान्तरेणामइति व्यपदेशः

यतादिवप्रभुत्वंदर्शयति ध्यानादिभिर्व्या
ग्ध्रैकपलदैर्भैतः पूर्वस्तुतिविशेषः वात्ता
शंकिभिरैलिंगाश्चिसंकोचकंपादिस्वातिरोगा
संबन्धवालिंगदर्शनात् शाकैभिः स्नेहाना
दतिस्थयति संकुचिताश्रालः तत्रोपशाया
नुपशयतानर्थेत्रीहत्वे यद्रुक्तंचरके हलिंगं
२२८। व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यांपरीक्षेति ततः
स्नेहनादनुपशयोभवतीत्याह पादयोरित्या
दि उष्णस्ताम्रक्रवालते स्मादाहवेदनाति स्ना
डःविदर्ध्येवमन्येत्वीर्षएवनभस्माकः उद्ग बद
नदाह स्यासाध्य त्विनुबदयमानत्वात् स्ना
नाहवेदनेतिपाठांतरंनयुक्तं चरकटीका
कारैः सर्वैर व्याख्यातत्वात् व्याधिस्वभा
वादपंचकतिभएकएवात्रदोषरु:

म·को· ग्रंगमर्दइत्यादि तस्यैवानिवृत्तस्य लतरणा
२५५ माह सकलस्त्वत्यादि शुष्किकैः सविषकीट
विशेषैः सहस्यामवाप्तः जङ्गमकर्मसयां
ग्रन्थानुपद्रवान्कलापखंजात्यादीन्
विशेषलक्षणमाह पित्तादित्यादि इ
ति मधुके शेष्मामवानानिदानव्याख्या
म्नामवानिपिप्रदलंभवन्त्ये तदनंतरं स्थलनि
दा धनं ज्वरादिकं कूलस्यापिप्राग्रहनिवासि
यदाहहारीतः मैनंगतोभ्यपहसिविशूले
शुभावकोपोमवारभुज श्च समापतनं स
लगानिरीद्भायाद्भितौविष्णुतकंमावेश्वः
सविष्णुःऊँकारविमोहितान्मापपात्मजस्त
प्राप्थितःसशूलः सुपंचभूतानुगतंशरीरे
प्रदूयपत्यैवाहि एवैसहस्रिरीति गैतशूलसं

यच्चोक्तं उष्मागोलपवलत्विनधान्नमांघमपावि
तंदुष्मामामाशयगतं रसमाहुंप्रपक्वदाने अन्य
त्वाह आमाशयस्थः कायाग्नेर्दौर्बल्याद्वि
पाचितः आहारधातुराद्येयः सआमइतिकी
255 र्तितः अन्यत्वाह आविपक्वमसंसक्तंदुर्गंधं
बहुपिच्छिलं सदनसर्वगात्राणामामइत्यभि
धीयते आपेत्वाहः आहारस्यवशाःशेषो
शीलपक्वोऽनिलाद्यवत् समस्तसर्वरोगाणामा
मइत्यभिधीयते न पापरेऽथ न मन्नरसकोवि
त्वोतिहमलसंचयं प्रथमंदोषदुष्टिंचकेचि
दामस्यप्रचलतइति नैतिवातादिदूषितत्वात् नात्व
गुणत्वादित्यादि वातकफौपुगत्कुपितौचेत्सर्वा ३
तःकोष्ठविकारांपिप्रवेशयपक्वातक्तवेदना
बोध्वः आमवातसामान्यलक्षणमाह

म॰ को॰ मेघोदए वंसमुद्धृत्य पकच मको पौवायो एव २
२५६ तत्वेन पैत्तिकमाह हात्रीन्त्यादि मैलंतिला
258
विकृतिः निष्पावः सिंबिः पिण्याकोनिः
स्नेह शार्षपादिकल्कः कुलत्थयूषो ब्रकुल
त्थादुपानोप लहरः सोविरः संधानविशे
षः दधि आनाणोरौदुः ग्राम्यातियोगोमेयु
मातिसेवा विदाहीतिस्वर्षपठितेपि ग्रसने
विदाहैरित्यनेना विदाहि वस्तुनोपि दोषा
वृषेण विदाहित्वप्रदर्शितं यदाहस्त्वात्तो
श्चात्तस्यत्रव होपित्तप्रकोवाय स्यातिस्मृति
विदाहि भक्तमन्यच्चात्तस्याप्यम्लेविदस्तत
इति विदाहकालइत्याहारस्य जलदात्यये
शरदि श्लेष्मिकमाह स्वाद्वित्यादि स्वादू
पंचा रिजिर्मांसादिकं किलाटत्तकार्चिका

भवत्वादस्य शूलमिति संज्ञा शूलानिरवातवे
दनाजनकत्वाच्च यदाह शूलस्ततः शंकुस्फो
टवत्तस्य यस्मात्तीव्रा हि वेदना शूलास
त्तस्य भवति तस्माच्छूलमिहोच्यते कफपित्ता
दिशूलेष्वप्यवश्यंभावी वायुरित्याहि सर्वेष्व
त्यादि धर्मकाले शीतजलादिपानशीतज
लस्पर्शस्नानं आढकीतुवरी कोरदूषः
कोद्रवः विरूढजातमकुष्ठधान्यादिविरु
द्धान्नं मत्स्यादिकं बहुरूक्षमांसं यद्य
पि सर्वैरेव वातकोपनैर्वातशूलस्यात्तथा
व्यायामादिपाठेनैतद्दर्शयति व्यायामा
दयो वातप्रकोपस्य शूलहेतवोपीति दो
षव्याधिष्वित्यर्थः एवं पित्तशूलादिष्व
पं जीर्णइत्याहारे घनागमे वर्षासु

म॰को॰ न: स्यानात्पितेनसहमूर्छितः बाण्डुत्रादयः
२५७ कुलै फलंजीर्यतिभोजने कद्राजठरपार्श्वतु
नाभ्यांवस्तोत्तनां नरे वृषफलंप्रदेशेष्णु
252 सर्वेष्वेतेष्वाबुनः भुक्तमात्रेषु वावांत्तेजी
र्णेश्चिवाभ्रमात्स्यैवांकोष्टि स्याति वष्टिका
श्रीलिप्तालीनामोदनेन विवर्द्धते नत्पारिणा
मजंफलदुर्विर्तियमहागदं नमास्सवहानांस्तो
नसांडाष्टिलकं वांचिदन्नद्रवंभागस्वेत
त्यक्तिदोषजं पाकिफलंवदंषकेकोविद
न्नदाहजाभिलि भुक्तोजीर्यतिर्हारपेच्चमाने
स्त्रयाद्यतालितोदायास्मिन्सान्यम्लादाहा
रातेस्वेदः कद्दफलव पौवृष्णिसंमता
पंशीललोष्पमसवपजुलं धूर्देहलासतस्मो
ष्टलिंगाद्यैर्यत्यांपित्तपदिहलासससम्पोह

कःधारातिलूतंडूलजवागूः सूर्योदयेप्राप्तः क
स्मागमेवशांते श्रामशूलमाह श्राटोपेत्यादि
कफस्य लिंगेन कफशूलोक्तलिंगेन वातपैत्ति
कः वातपैत्तिकशूलोक्तः स्यात् द्वन्द्वजः एवंस
257 त्रिपातिकोप्युक्तदोषत्रयस्याते यदुक्तं वा
तात्मकं वलिंगं तवदाती पित्तात्मकं चापिव
त्रिलिंगं हृत्याश्र्वेषु तो कफस्याविमृ
सर्वेषु देषेषु वसन्निपातादिति श्रर्थपद्रव
इति उपद्रवान्तत्सादयः यदुक्तं वेदनावतृ
षामूर्च्छाआनाहोगौरवारुची कासश्वास
श्राहिका शूलस्योपद्रवाः स्मृता पनितता
मशूलमाह स्वेरित्यादि श्रस्य त्रिदोषजस्या
पि नियतपरिणामकालसंभवत्वेनापित्तो
त्वरणात्वदृष्टव्यं यदुक्तममन्न बलासः प्रस

म·को· स्वस्कन्तः सर्वथैवेतेषु विधिवद्दावर्तेषुक्त

२५८ स्वप्नः वा योः क्रियाविधानव्यास्त्रमार्गश्री

258

तिपत्तयेइति उद्भूतवेगादिआरण्येन स्माह

तस्यवायोरा कर्तनमुदावर्त इतिदिरुक्तिः

अन्येचवायो सर्वमार्गगमनमाहुः

तत्र अत्र स्तुतवच्यादेरव्यापकत्वात् घ

त्रिदोषाग घ्नी तिव्याख्यानमसम चीनीः

यं उक्तावातावुदा कर्तानांकर्मेणालदा

रामाह वार्मेत्यादि अन्यइतितोद इहलो

दयः मेदनमेदु विमान स्मावाहपीडया

नेनयामत्व नेत्रोदकं अश्रुजलं प्रामसा

गतं [illegible] स्यात् पादः चकारात्

वांक्षारोगा प्रति प्रपाय हृद्रोगा कर्णविशूल

[illegible] नाम्रहणं [illegible] शिरः शूलं

दीर्घसंतापित्वैरानुबंधि त्रिदोषजाविकृति
विशेषं अन्नद्रव शूलमाह जीर्णे इत्या
दि जीर्णेऽन्नाद्यं शृति विशेषः एवं जीर्यति
अन्नजे रोगे चैति सर्वदेत्यर्थः न शाम्यति
258 नोपशमेदित्यर्थः नानसाध्यं चिकित्सया
मि घातादिति शतीमधुकोषे शूलं परिणा
म शूलादिदानव्याख्या उदावर्त्तेपि शूलं
भवतीति शूलानंतरमुदावर्त्तं आह वातम
ल इत्युपधावेत्न वृषाक हृदमेहा धन्या
वेगाविधारणा नएते वातमदयस्तेयादृशानि
यमार्थं मेलानेन्व्याक्षीय्यादीनांवेगाविधा
रणा नहेतुः स्वास्थ्याहितत्वात् यदाहचर
कः लोभशोककभयक्रोधमनोवेगाविधार
येत्यादि सर्वोदावर्त्तेष्वेवकारणं पादा

म·को· वक्ष्यते छर्दिरित्येक एव बहुकारः कंदोद्गता
२५८ यात्र स्तंभग्रहः कषादेरलब्धतावाचीद्गरी
मूत्रयोश्च प्रवृत्तिवाची मलस्रोतांसीति
२५९ आध्मानवात निरोधानीति इति मधुको दी
शेक्तान्हिदावर्तनिदानव्याख्या गुल्मेषु
ध्मानं भवतीत्याध्मानान्तं तत्र गुल्मः उक्तो
इत्यादि पंचधेति वातपित्तकफसन्निपात
रक्तजे इति तस्य तु प्रकृतिसमसमवेतत्व
स्तूपकनगरायते अपरोरोगवत् कोष्ठान्तः
आमाशयादिमध्ये ग्रंथिरूपिणां गुडि
काकारं तस्येत्यादि एतदेवाविष्करोति
पार्श्वेत्यादि पार्श्वहृन्नालीये अस्याप
वत्वानुपपत्तिः अत एव पञ्चविधवचनात
मेवतन्निरूपति सामान्यगुल्मस्वरूपमाह

कुजोऽव्यक्तभाषणमिति कार्त्तिकः वायोर
प्राप्तेऽश्वासादिनिरोधः श्रोत्रादिविकाराहिक्का
दयः मूत्राशयेवस्तौ मूत्रावरणाश्मरीपाण्डुतोऽपि
सप्ताऽपर्वैः पैपादसूत्राणि न ध्रुवणा शुक्रस्पंद
2256 नं आभिजाऽङ्गगौरवं शिरोगात्राति गौरवमि
तिपातत् वेगावरोधजाऽलुदावर्त्तनाभिघाया
त्वादिकोपित्तवातजमाह वायुरित्यादि
उदावर्त्तं तथा हृदरोगमिति व्यानिवर्त्तयेत् शोष
यति कृष्णेताल सप्तशतिकस्तु न प्रवर्त्तयति अ
वकोपितः तुतो नामसाध्यलक्षणं पठन्ति
स्वला दन्तोपरि क्लिन्नीस्तु प्रत्येरापनुत
शाह्वमन्त्रमानिमानुदावर्त्तिनमूत्रसृजति
पिण्डमानित जल्पिनसमान विविक्तासितवा
तानाहमाह कामामिस्यादि नैतिदर्वरातो

म॰को॰ दोषस्य चयेनोपचयवानिति गुल्मः इतिल
२६० क्षणादिविहित हृदुसंस्थानविशेषाद्दोषगुल्म
व्यपदेशादिलोकानन्तराह शूरूपान्नसंचित
परिपिण्डितदोषेऽपि गुल्मसंज्ञेत्याह: व्या
पबद्धत्वाह संपिण्डितादोषगुड केनमी
यत इति तिलकः व्य लौकिकेन नैन एक
वैषजायाहाः पञ्चधा गुल्म इत्यनेन विशेष विशेष इति
हित्वावधारणं कृतं पञ्चधैवेति मतः ए
वश्लोकस्यार्द्धे चरकेन पञ्चगुल्मा इत्या
भिधायापि संसृष्टलिंगानपरांश्च गुल्मा
नुक्त्वा तादृशि दोषकल्पनार्थमित्यु
ता तेषां रक्तेन चापि इति स्त्रीरक्तमेव व
क्तव्यं न हि सर्वोऽपि रः स्त्रीभव एव गुल्मः इति
ज्ञापनार्थं एवं पृथक्स्थानाभिधानं
तपित्तगुल्मसमानचिकित्सितत्वेन तत्रा
भिधानं

26

इत्यादि नाभिशाद्वलवलिर्वीर्थः सा
मीप्यात् यस्यां गायां ज्ञेयःस्यात्कुः वले
रपि गुल्माश्रयत्वेनोक्तत्वात् अत एव हृद
त्स्यादितिक्रांतरं पठितं मन्ये त्वाकुः वलेरावि
र्भावः स्यात् न तु गुल्म इति तत्र गुल्मलक्षणं
२६० प्रतीते एतत्पंच स्थानत्वं देवज्ञानभिप्रायेण
सूक्ष्मस्य गर्भप्रायास्यानं अथवा पा
र्श्वास्थितत्वाद्गर्भप्रायस्य पार्श्वविश्र हृदये
वद्धृता वलो वक्तुलः वजापवयवानीति
कदाचिद्दीयते कदाचित्पचीयते एतच्च सा
मान्यात्कमापि वातिके व्यवतिष्ठते तद
दरोणतदभिधानादिति जेजुटः गयदास
स्तु सामान्यलक्षणमाह सर्वगुल्मानांवा
तात्मकत्वात् यथोपवयवानीति पाठांतरे

म॰ को॰ रपारोत्थमेवाभिप्रायः यदि लिङ्गपृथक्त्वाभाव
२६१ दत्तमपि च नवुर्भलिंगंस्थानादिभिरन्यथा
261 स्यात् नचोक्तं गजेन्द्रगयदासाभ्यां हरिचं
द्रमयोक्तंवानुमतमिति सर्वगुल्मेषु वात
कारणत्वं यदा चरकः गुल्मिनामनि
लशमनं विरूपायैः सर्वस्थानविधिवदाचरितव्या
मारुते ह्यवजितेऽन्यमदौ शान्तो यमल्पम
पि कर्मनिर्हन्यादिति हृल्लतेष्वक्त कुपि॰
तानिलमूलत्वाद्गुल्मस्याभिधीयन्त इति
नैवं तावता नानात्मजप्रसंगः वातस्यावं
धरूपत्वात् ज्वरपित्तवत् न तु वातावि
भिचारात्. किंवा त्रिदोषजो गुल्मस्या
त्. नवा वेलापित्तजः कफजो वाति नतश्च
पञ्चत्वाविरोधः नैतत् अनुबंधरूपेणावा

तद्भवात् स्रस्नुतिरक्तकालीसारवत् विशेषलक्ष
णं चापदाय चरकः तृष्णाज्वरपरीदाहशूलार्त्त
साग्निमार्दवैः गुल्मनामक चौवा पित्तकमेव
प्रसवयोरिति ध्योऽत्र रक्तजः स्त्रीणामेवं संचभवा
तीति महर्षिरुक्तवान् द्रः तथा च तत्तारपाणिः
२७४। स्त्रीणां गर्भमातिवजोत्यालगीनित्यसम्भवजायते
अन्यस्तु स्वरक्तजो गुल्मः स्त्रीणां पुंसां च जा
यत इति वाप्यचंद्रस्त्वाह बालादिदोषजस्येव
पचारादक्तकोष्ठुराकरक्तजपदेश इति यथाक्षरके
कफपित्तसंमोह नामापि कफपाण्डुज्वरका
ले वातसंसर्गसानिवातमेलस्त्वमुक्त पडु
कं वातमेलान्प्रति पूर्वमुक्त्वावातोल्बणा
नां विहिता क्रिया सा वायुर्हि मेहव्यतिकार्वि
ते बुकुप्यत्वयसाध्यं प्रातिनायस्ती चैतानि ता

म॰को॰ २६२ 262

त्वामेवादाहस्येकदाचित्पार्श्वमेरित्या
दिस्यमानांतरगमनं संस्थानाविकल्पो।
यथौ कदाचिदल्पः कदाचिन्महल्लोदी
र्घोविति रुजाविकल्पोयथा कदाचिद
ल्पाकदाचिन्महतीमीरुरूपाभेरूपात्कवे
कलवेति न चवन्तोपयोतनस्कूवपति
कामाभिघातस्यतो विरूपभाजीरांजाति
तत्तुरूरसेनाभिभवः अन्येत्वमाभिघातावि
लिपठंति तत्रामङ्कारूपः अभिघाते नगु
डादेरङ्कहृत्कोदयः ओजितीति सप्तम्यंत ते
ग्रहात्तृ पोज्य सप्तरात्रिभोजनं सर्वेः
तिवातआगुलीकैः विवयात्मकस्यसन्निपा
तजस्य काठिन्यात्तत्परुलस्य संस्वेषु
एकलत्वलहारागातेदेशपार्श्वमाह निमित्त

न्नाव्यपदेशोनन्वनुबंधरूपेणा पूर्वरूप
माह उक्तारइत्यादि पुरीषबंधोविबंधः
त्दी मन्नाभिलाषः रूकतोदर्घोन्नइति।
पठितं मदमन्नमात्रमप्य अरोचक रुजा
पूर्वकः क्षोभः गमनंवा न कूजं कूजा शब्दः
तस्यांत्र कूजनेन हेतुत्वान्न नाप्याधा
नं तस्यपाकत्वात् कांक्षिशक्तिमंदाग्नि प
त्वे अपाक शक्तिरिति पाठोपिसएवार्थः
गुल्मस्य वगिरूपमाह कृतविति चेष्टा।
ति दि विषमाशनमिति मन्नपानाविशेषणं
विविक्तनीविरुद्धचेष्टा बलवद्विग्रहादि
अतिमलदोषोविरेकादिना निरूहनादि।
षाहरुजा विकल्पशब्दः स्थानादिभिः मन्ये
कंपनं स्थानविकल्पोयस्या कदाचि

म॰को तं चापीत्यपि शब्दादविरोत्स्यितः साध्योपि
२६३ स्वामित्रसंवादादिति गयदासः आमगर्भ
263 विरजेदिति नवममासादर्वाक्प्रसूतो ज्ञा
तावार्तव प्रवृत्तिकाले अहितभोजनेनानिसं
वंधः समगर्भलिंग इति एतच्चोपलक्षणं
तेनपचारादिकं ज्ञेयं यदाह चरकः आ
तावनाला एतयाभयेनाभिकूतशरीरौ वेगावि
निग्रहेण संक्लिभ्रनोल्लेखनयोनिदोषेण
लः क्रियायाकभवोभ्युपाति पित्तस्यपोति
कण्ठमाविशेषलक्षणं पिंडितः समुद्रितः
एवकायोव धारणो नर्दस्पकूयाति नांगेः
भार्ती ववयवैष्विरान्नंपंदनमनिसंबंधः स
मगर्भलिंग इति आर्त्तवादर्शनमरवस्त्रवणा
स्तन "मुखवैरस्यात्मदोहृदादिलक्षणं पुक्तः एतच्चव्या
कृ

त्यादि निमित्तानि चालिंगानि चोक्तानि पंचः दोष
बलाबलं चेत्युच्यते न समाहृदोषजद्वंद्वजत्रयेषा
एकोल्बणत्वादि विदोषजापित्वंद्वसंनिद
र्शयति मूलस्याव कृत्वानुपपत्तिः औषधव
त्स्यार्थमिति एकैकदोषजस्यापि हेतुर्विकि
त्सामिलनेकतानाविधचिकित्सादित्यर्थः स्वभूत र्थः
वचनोद्भूत पाषाणवत्काठिनोन्नतं मनस्त्वा
दि मनोपहारिणां मनोवैकल्यकरं शरी
रापहारिणां शरीरकृशत्वविवर्णकरं
प्राणापहारिणां प्राणिवैकल्यकरं बला
पहारिणां सामर्थ्यकरं प्रकृति सम समवा
तस्त साध्य इत्याहुः नतु सोप्यसाध्यः
पदाहरुक्स्तुतः सर्वात्मके सर्वरुजो भवति
तं चाप्यसाध्यं प्रवदंति तितज्ञान इति ज्वरो

म·को· तंस्त्रीप्रसूते सऽचिरेण गर्भं ऽस्त्रीयदावर्धते ग
२६४ गौरवमपि स्यात् तस्मादिदं दशमे मासे व्यति
क्रान्ते चिकित्साभिधानप्रयोजनं किं तु व्या
धिमहिम्ना तावन्नैव कालेनास्य चिकित्सि
तव्यत्वस्यैवाभिप्रेतत्वात् यथा ज्वरे पुराणे
एव हीनरूपमंति विरेचनं उक्तं हि तन्त्रान्तरे रक्त
गुल्मे पुराणे त्वं सुखसाध्यस्य लक्षणमिति
पुराणाच्चास्य दशमासातिक्रमेणैव
भवति जेज्जटेनाप्युक्तं यद्यपि वा कुरकुर्भेद
नं क्रियते तदा गर्भसञ्ज्ञां धिरोगिति तद्धीन
त्वात्प्रजकस्या एकादशमासे ऽपरिपीडिते गुल्मे
स्नेहादिनोपस्कृतदेहा गर्भशय्यानवलतिमा ।
दद्यात् रक्तभेदनमिति रुधिरपञ्चस्यावस्थाया
मासाध्यत्वमाह स्वाधिनत्वेत्यादि महावात

धिप्रभावात् यथाद्वया शसोः ब्राशिरंसाह्व
चिनस्वत्वगादयः अन्येत्तुसमगर्भलिंगोक्त
तगर्भलिंगछन्याहुः उक्ताविशेषयोरेवस्त्री
भवन्त्येवस्त्रीग्रहणेनकुमारीमानिवृत्तश्च
निषेधयाति अपगह्नूतदीरागरजस्तकत्वात्तयोः
व्यतीतेतिकाले गर्भसमालिंगत्वेनसंश
यः गर्भश्चारक्तगुल्मोवेतिगच्छेका निरासा
र्थं दशमेमासेव्यतीतेनइत्युक्तं नवमदशामयो
प्रसवकालेनैत्यके नत्रायः स्यंदतोपिंडि
तएवतागौरित्यनेनैवाविशेषदर्शनेनसं
मयस्यानिवर्तितत्वात् गर्भान्तिरंतरंत्रिश
६ लंस्पं नैर्गुल्मत्वेनाविपरीतः किंचनवमेद
शमेप्रसूतत्रुतुत्वागां नतुनियमः तदपि
कालेपिदर्शनात् आगमाच्च उक्तंहिचरके
266

म०को० योसिति उच्यते गुल्मोनपच्यतेनिराश्रया
२६५ त्वात् यदातुकारणवशाद्भयं मासादि
कमप्रसादयतिउदरंवातोपशमनार्थंकृत
स्विदादिभिर्वातरक्तउष्मिर्भवति तदाप
268 च्यमानोपिविदाहविनामूत्रकविद्रधित्वमे
वप्राप्नोति उक्तंहि सर्वेशीघ्रविदाहिता
विद्रधीत्वभिधीयते तेहियस्माद्विकारा
धोनपाऊं तेघमसृग्भवति मामलस्ती
हिवउदरंश्वमपेववाककराइत्यादिशास्त्रो
क्तोविशेषविस्तरः तस्माद्विद्रधिःपक्व
तेगुल्मोनपच्यतेइतिभिन्नंज्ञातोनिरूपवा
दः येत्वन्नविद्रधिंतपठंति तेषामयमभि
प्रायः गुल्मपक्वोविद्रधेःपाटनशोध
नरोपणादेरपक्वोवाविरेकलेपनाविज्ञाता

परिग्रहं सकलोदरव्यापी कृतमूलो धात्वन्त
रवगाही शिरानद्धः शिराजालधान हृदादे
र्गृहीत्वा शेषस्योपगुल्मिनां दीपाग्निमरसणायेति
शोथः ग्रन्थिमत्ता ग्रन्थिरूपवस्यैवगुल्मस्या
कस्मात् विलयनामिति ननु वातविद्रधिगु
ल्मयोः को भेदः समानस्थानसंस्थानात्
उच्यते विद्रधिः पच्यते गुल्मो न पच्यते
निराश्रयत्वात् यदाह सुश्रुतः नाविबंधो
स्थिरगुल्मस्य विद्रधिः संनिबंधनः सदो
चेगुल्मसंस्थानं विद्रधिं मांसशोणिते
विद्रधिस्तस्माद्गुल्मस्यापि न पच्यत इति यथा
न च गुल्मोपि पच्यत एव यदाह चरकः
दाहशूलानि विदाभ स्वप्ननाशारतिज्व
रैः विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाह

हृदोरोगो हृद्रोगः आयस्यत इवाकृष्यत इव
एवावघट्यते स्तब्धेवा निर्मथ्यते दंडेनेव दी
र्यते छिद्येव क्रियते स्फोट्यते आरयेव पा
ट्यते कुठारेणावा उक्तं च विदेहेन हृदय
कंपो हृदयस्याकुलत्वं ग्लानीरितिवा
वतः बलासावततेकापित्तकफव्याप्तो
दोषाद्गुरुत्वं हृद्यापितारो भवतीत्याम्नाया
त सर्वलिंगाभिव्यक्तेन प्रकृतिसमसमा
वायारब्धत्वमुक्तं तेनाचिकित्स्यत्वमस्य
प्रत्येकवातादिरूपस्यैवाभिलिताकार्या
अपवारवस्यापि कल्प्यते ततः क्रिमि
सम्भवः उक्तं च चरकेण त्रिदोषजेन हृ
द्रोगायोदुरात्मा निषेवते तिलक्षीरगुडा
दीश्च ग्रंथिस्तस्योपजायते मर्मैकदेशेमंके

दोषविकोपितस्याप्यायो विशेषाभावाद्दलां॰
एष्यात्विकारस्वीकारोस्तीति इति मधुकोशे
गुल्मनिदानव्याख्या गुल्मस्य हृदयस्था
६ नमुक्तामतो हृदयसंकीर्तनान्नकृतरोगार
भप्रसंगः सातत्यसेवा म्यप्रुप्लादयोय
व्यायोगवाता दीनांकुमेषश्चनिदानमितिबो
ध्यं नस्यसंप्राप्तिसामान्यलक्षणमाह
दूषयित्वेत्यादि दूषयित्वारसमितिरस
स्य हृदयाश्रितत्वात् विगुणाःकुपिताः
हृद्रोगमितिवाच्येयदाधामहणं तत्तदो
षभेदेनबाधावैचित्र्यप्रतिपादनार्थं यथा
शाहूलवात्रनानाविधापीडेतिजेज्जटः भ
गवत्पीडेतिगयदासः हृद्रोगमितिवाशो
कस्यरोगेषुक्षितितिरोगेहृदये हृद्भावः किंवा

म·को· निपतितकालदृष्टानां ततः पृथक्त्रिदोषजस्या
२६७ नभिधानेऽस्तुतेन्मूलत्वं स्यात् त्रिदो
२६७ षजातिसमस्तावत् तस्यासंभव एवेति चेत्
नैवं तं ग्रंथांतरेऽनुपठितत्वात् तंत्राचा
रीतिः सर्वाणि रूपाणि संनिपातजत्रि
दोषस्य नंतानि विदध्यस्य प्यामिति चरके
प्युक्तं हेतुलिंगानां संसर्गादुच्यते सान्नि
पातिकमिति तस्मात्त्रिदोषजेऽकहृद्रोग
इत्यादिकं ठरोगात्त्रिदोषजपदयत्नोपा
त्तिं सहितेन च कृमिजस्यापि त्रिदो
षजत्वस्यापत्तावप्राप्तमित्याख्यायते ननु त्रि
दोषजहृद्रोगस्याविशेषात् कृमिजोपि
दोषज एव तत्कथं हृद्रामयः पंचवि
धइति नैव योगायस्यापि योगात्त्वच्छेद्य

हंसे सम[illegible]गच्छति संदेहो द्वांक्षिणा[illegible]दीसामर्थ्यं
मुपलक्षणात्मकमिति यस्यैवेदं लक्षणमाह
तो प्राप्तिनिर्देशकोपि सकर्मकमिति उच्छेद
इत्यादिनैसो यांललिदोषजाद्दुःखागवद्धु
गां [illegible]तादुष्टलेवाज्ञान उक्तादद्युसौ
कपात्त [illegible]वनकफापित्तात् मरुचिरि
त्यादिनाह[illegible]मियस्यापत्तिजुष्टः गयदास
त्वाह। पृथग[illegible] ने [illegible]पर्यनीन्निदोषजस्य
लक्षणं स्यात्तयादिविदोषदत्ताववद्ध मुप
ते ततः सर्वमिवाह[illegible]पादिरोषांतौकिस्मिं
न्नतराभावव्याप्ति नैव विचारात्तिदोषत्व
पि सर्वलिंगत्वाप्राप्तिर्नोदाचिकाभिर्हिसकद्
मिति वाक्यं हृदस्य उच्छेदराप्यादित्येकं
एव[illegible]कः स्तद्योलेधफजः न[illegible]प्यकर्त्ता

म॰को॰ प्राप्नुवंति उच्यते शार्कराश्मरीभेदं यथा
२९८ व यत्नात्कृत्ववलः एकाश्मरीमानतनाभौ
नाम्नि निःसृत्य शर्करा मूत्रपथ्याद्वीरं
नीति अश्मानोश्मरीजैनैव शार्कराजन्तुह
रामितिमल्पमात्रो हृद्धवलहत्वप्राप्ति
तिष्ठपदव सालिमस्त्रसमेदस्व सापि
घनिष्ठिलं दृष्टनमंकासुसा ध्यं द्युषो
मूत्रकृच्छ्र मूत्रवाहित्यिति मूत्रवहःश्रोतसे
अश्मरीजमाह अश्मरीजहितात्पुर्वांमिति
अश्मरीति विति तदसापदतन्पूर्वामितिश्च
प्रमरीपूर्वकं मूत्रकृच्छ्रहेतुत्वेनश्लेयः उत्त
योःश्वप्रमरीशार्करयोः समानतामवांतर
भेदंचाह अश्मरीत्यादि अश्मरीशार्करा
चैवे त्यनंतरमेनेत्यध्याहार्यंनिचतत्व

कदर्शनात् यदुक्तं निदाने नार्ष्यविद्यानाष्ये
कासत्यादि त्रिदोषजस्त्वेकहृद्रोगोपि स्तुः
तेव हृद्दास्ता स्य सम्प्रवराग विपाकादयइति
इतिमधुकोषे हृद्रोगनिदानव्याख्या
सप्तोत्तरेमे मर्मस्थाने त्रीणिमर्माणिपशिरो
हृदयवस्तमः प्रधानानि तत्र हृदयगत
विकाराः तानभि धायवस्तिगत विकारान्वाह
मायामेत्यादि मूत्रकृच्छ्राणीति मूत्र
स्यकृच्छ्रेणामहतोदुःखेन प्रवृत्तिः अष्टौ
विति दोषैः पृथक्त्रीणि सन्निपातेनैके
शल्यजम्पुरीषजरक्तजाश्मरीजान्ये
कैकानि तत्र शर्कराजं मूत्रकृच्छ्रं तन्त्रान्ते
नपठितं चाश्मरीशर्करानल्पप्रभवा
तदतो इत्यादिना [illegible]कथ्यमतौ [illegible]

न्नू

म॰ कौ॰ विकार्त्साधर्म्यानन्दश्चामात्ताताह जाय
२६८ त्वरस्त्यादि मत्वकृष्ण मुखद्यात्तयोरयंभेदः
28 मूच्छी षेकुषत्वमानि ग्रायिनमीवषवि
धः मूछावाधेन्दुविवंधावलवानकुष्ठ
त्वमल्पामिति मूर्छाविद्यात्ताधैर्मूत्रवेगावि
धारणादिभिः आदिशब्देन पुरीषघङका
दिवंगावि घातादीनां कूलपानादीनांकुम
हणां वालकुंडलिकादयस्त्रयोदशोनिलं
वंधः आपविशत्याहृत्य आविध्येतिपाठां
तरेसत्वमर्थः वरतिकुंडलीकृत्त्वत्ति वा
त्यावकत्ताविवभ्रमंशोषकृति अष्ठीला
माह आ आपयानिन्त्यादि कफेवातिपद
मे वव अष्ठीलाकल्पत्वादष्ठीला सा च वा
तव्याधावुक्ता वातवस्तिमाह वेगानि

संभवदलरोधिस्रुतमनेनाधिवचनांतेनसंबंधनीयं

यं पथ्यानपोजगत्दहत्ः पादौराजारागौवक्त्रा

धी गतौति हल्वः संभव उत्पत्ति कारणंपलतुरो

वयपोत्तेनपथ्या हल्पेसंभवलदरोपरितो

पाठांतरहल्पेसहशुकैः संभवलदरोपरिति

हल्पासंभवलदरोरितिपाठांतरेप्ययमे

वार्थः विशेषणांविशेषं नमेवाविवरणो

त्ति पथ्यमारोन्यादि कफसंधान कफेना

वुपसंश्लेषः कफएवसंधानं संधीयतेना

नेतिवुत्पा एतेनापिनपावाकफोयोसंधा

नविमोहेतु विनोक्तो हरेतीतिवात्तिकः

चरकोहिस्याघकरामूत्रपथ्याहरतीत्येवं

पठितं कफलोपशलामिति संबंधः तथायार्के

रथा शत्तिमधुकोप्रोमूत्रकफाबिदाने

म. को.
२७०

27

स्थानादिभेदनजातिरक्तकण्ठकं सूत्रं संप्रवर्त्त
त इति सूत्रलयमाह कृतस्येत्यादि तद
क्यमिति सूत्रलक्षणकं कारणोकार्यो ।
पचारात् सूत्रग्रंथिमाह. अंतरित्यादि ।
अंतर्वलितमुखरूपस्याभ्यन्तरे ग्रंथिर्द्वि
काकारः ननु स्यादिति वेदनाकारस्याना
माभिन्नत्वादस्मयामहको भेदः उच्यते
ग्रथमर्पापि नाडिकं संहन्यते ग्रथनर
त्वमेव दुःकोहितं चान्तरे रक्तावानकपा
दुष्टं वलितं चारेणुदाकरणं ग्रंथिकुर्यात्सक
क्षेत्रपास्त्रजेत्नूत्र्यनदावर्त्त ग्रथमरीस्वम
पुटलत्वस्य ग्रंथिप्रचलनात्सूत्र विशेषेण
त्वेषु तत्रति चेन्न ग्रथमरी पूर्वरूपौत्तर सूत्रवत्त।
गंधत्वाभावाभावाभ्यामत्र प्रक्रमाह सूत्र

नि
॥
त्यादि वाक्तिङ्कादौ कुपीडिन इति वक्तोक्त
दौर्घावनपीडितः पीडितो वाङ्क इति संबंधः
वाक्ति कुदीनि पीडयन्निति पाठान्तरे वाक्ति
कृदर्पोदजाकरः मूलान्तानमाह चिरामित्या
दि त्वत्प्रालभवनन इति मूलाभिप्रत्यलब
न्यते मेलमानस्य मूलं त्यजतः वा हेमा
नस्योनिपठान्तरसङ्गमं मूलजकरमाह
मूलस्येत्यादि मुहुलावर्द्ध कियद इति मू
लवेगाधारणाज्जातिको दावतापनीयतः
मृधो वाक्तिविरोधत्वमिति वक्तोरधो
भागो विबंधकारकं मूलान्तसंगमाह
वक्ताविन्यादि नालेमेकुंभगो मेकूर्ये
सङ्केत संसक्तां समय प्रवृत्ति सरकेवा
प्रवाहत इति प्रवालत [illegible] पुनाव

म॰ को॰ पत्यवत् ९ तेनवालिपुटस्यपार्श्वगमनंद
२९१ र्शयन्नि पीडितशक्तिनाभेदघः उद्वेष्टना
291 र्भिः शुक्त्वाविषोपममिन्निविभिन्नार्थ्येस्र
वलार्थमासिद्धमभावोपदर्शनार्थंवा न
स्येवदोषांतरानुबंधेनलक्षणमाह नास्मि
न्नित्यादि श्लेष्मान्वितेनतस्मिन्नित्तिरो
ज्यं न स्येवलक्ष्यत्वासाध्यत्वामाह श्ले
ष्मेत्यादि विलंबालिकस्यवंमावविरं पीतो
दीर्घाङ्गपरिवेणापितः सत्त्वानविभ्रांतवि
लः कफनकुंडलीकृतोऽसाध्योवाध्यः
सकुंडलीकृतं स्पसाध्यत्वेनोक्तत्वा
त कुंडलीकृतस्यैवालिंगमाह. स्यादि
त्यादि एतौविविक्तिपातवातलककुंडलौस
स्यानेतपाठ्यौनिनाहिमस्वस्थादमेवाहि

तस्येत्यादि मृगितसमूहवेगिनस्यस्याला
च्युतस्थानाद्भ्रष्टस्य उष्पवत्तमाह व्याया
मित्यादि व्यायामाद्विरोधि सौम्यधातुतया
तेजोहृतापि नहाति: अनिलायुक्तं अनिला
संयुक्तं अनिलाहृतमिति पाठान्तरे सगुल
सत्क्रमीवसो व्यथा ठक्कुरक्रमादमाह पि
तामित्यादि संहन्यते तत्पालीक्रियते घड
कमल्य ततः रूपितेनरोचनाभं कपोत
पारवचूर्णेन सम्मलुव सन्मत्तसकल
कृपासान्निपातात् विकृद्धानमाह कृतेत्या
दि अनपघतमाप्नुयात् विद्धधामित्यादि व
वाशाह्नोद्रव्यः वल्लिकुंडलमाह घृतेत्या
दि नकुलपात्रोत्पन्नलांडहतः स्याताह
द्रिगतः गर्भविदनिगर्भेराय उद्धांतगतो

म·को· क्षेत्रार्थः अयमोपमा इत्यस्य सन्निधिविकि
२७२ त्सेनैवग्रन्थसमाप्तावान् पित्तोद्भिन्ति वात्त
श्रोत्रियोक्त नैकदोषा प्रायाश्च त्रिदोष
जाः समुद्भूतदोषेणाव्यपदेशः वत्स
गंधत्वं छागम् असमानगंधत्वं मांसांसा
मान्यलक्षणमाह सामान्येत्यादि बुक्क
घृतं वातिमूत्रजो नाभेरधोदेशः विशीर्य
धाराविच्छिन्नधायेत्यसमर्था मार्गमृत्
बाहि स्रोतः मनुपायाद्वाधुनाकदाचि
दश्मरीकृत मार्गनिरोधाद्धगमात्र मेह
नत्वपेन अश्मलाविलं गोमेदकोपि
मामांते गोमेदकोलोहितमाराः तत्र
तत्संज्ञामाभिकृकमार्गमूत्रेण पीड
नात् अश्मपरीसपीडनाको ततोजातेन

घाभावत्वाद्धादयस्सूत्राख्याताः पठिताः स
र्वानामिधयाद्दरुपराधिकारत्वेनमन्तव्या
मिति शुनिम धकोशेसूत्राख्यानविदान
नव्याख्या सूत्रविरोधित्वसामान्यादस्म
दीमाद्य वायोरित्यादि अवयुलेख्य अयुशति।
युलेख्यसमवायिकारणावयवज्ञाविना
तत्रचयुक्तस्यैवसमवायिकारणत्वात् यत्तु
हृद्बलः विशेषविषयेद्वात्लिंगत्वसत्वक्तोमित्या
दि नेदसामान्येनोक्तमपिविशेषविषया।
सवश्यते यथा हलादिसूत्रे दीर्घादिविवि
शेषयानुगाभ्यांसंबध्यतेनन्तहला अ
त्रएवाभियोगहणमंस्तुम्भवात् अन्यत्र
युक्ताधर्मयाभिषिधिकारणत्वमिह
क्रेषाविरोधाभवात् यायाशोहस्यात्त्रवि।

म०को० दोभवंति तेषामेवबालानांग्रहणमाह यैरो
२७३ ग्रस्वाहेति संबंधः आश्रयोपचयाल्पत्वा
दिति आश्रयोबलिः उपचयःस्थौल्यं।
273
तयोरल्पत्वात् देहाल्पत्वात् आहरणं
पटनादिपूर्वकमाकर्षणं तदर्थमेवांगु
लीभ्यांधारणंग्रहणं उक्तंहि सुश्रुते प्रा
योरोगानास्तिस्रोरसमयोदिवास्वप्नाश्यामाह
नाध्यसनशीतस्निग्धगुरुमधुराहारप्रिय
त्वःजनांभवंति तेषामेवाल्पबालिकावत्वा
दनुपचितमांसत्वाच्चवृत्तेःस्कंदग्रहणाह
णांभवंति कथंकेनाविधारणे तेनमहती
भव तनुबालानांतेषांवद्यमाणग्रहसंप्राप्ते
रभावात् ननुशंका मतंयथापिषडाननः।
कात्वंसृणत्त शंकधारणादुपास्थितशंका।

भावात्

क्वचादौ संसारदं मंत्रंप्रवर्त्तते आयासात्स्वबा
हुल्यादिअनतिक्रमात् करणात् आर्त्तवादं कुर्व
न् मानिलं सहार्द्रं सद्वत्य पंकजानां कया
नात् मेघनिविडुम इति विडविडुमद्भवाति
वक्कलाप्युत्यंतरस्यानित्यालयाद्येशास्त्र
स्थ्य: प्रयादत्यादि अपमर्यानाकपन
लनवाहृ प्रावासंवादेनमात्रमामानुय। प्रत्यत
रत्यापत्ताप्यमित्याहु: आकृष्टास्त्रदेवावि
नाचाकित्सा प्यमित्यन्ये पच्यमानः तारे
तोबडमवानुद्वलस्पर्श: आश्रिताकृ
वलाश्लेषाजमाह वासीरित्यादि शलक्ष्णा
मत्तरा मधुवरागिक्ष्वत्पीनष्ठक्ता एतार
ति देवज्ञाः वालानास्तु: तेषानान्निदाना
भ्यासात् भूयसाप्रायेण तेनमजामपि

म·कौ· सिकतान्वितेति वद्याति शर्करासिकतयो
२७४ पूर्वमहत्स्वाल्पत्वाभ्यां भेदः कथमश्मरीश
274
र्करा भवतीत्याह अश्मरीश्चेत्यादि अश्मरी
पोलपथः अन्त्रार्थस्तत्क्रनः पवनेनगतो
साऽऽनिरित्यल्पाविशेषणनुः साभिन्नमूर्त्ति
वातेन शाकरित्यभिधीयतेहति मूत्रग्रे
नः अवलाहेति मूत्रमार्गनिवासतीस
लक्षणर्वः रुजाकर सहस पीडितममिति
इतिमधुकोशेऽश्मरीनिदानव्याख्या
वंद्धोदयश्रयायपीवर इत्यादिगुणस्थ
मंवहतीयदूरागौकार्त्तिनिगूढः नेनाभ्यधी
पितृकरण पिञ्जयेनाशिक्षयश्रेमूर्त्तश्मरीहे
मेवाधिर्यपिंकोषवंपुः २ श्रीकंठदत्ताभि
धानात्मकश्यान्तिके लेशादारभ्यते मरुमत्तिसंग्रा

नेगस्वभेप्युलासाभात् उष्कापोरंतरेभेद्रासहे।
तिशेषः स्त्वात्तेहिभेद्रहृषराग्योरंतरशृत्युक्ते
भेद्रहृषरामध्यगवात्तिमरुखेशृत्यर्थः तत्रै
वशुक्रवलस्तेनसावात्तिमुखेनसहसंबंधात्
तथाभूतं शुक्रभेवाष्टमरीतित्र उष्कस्वव
पुरकारीरागिहृषराग्योःशोभकारिशी त
स्या शुक्राष्टमयभीतिप्रवक्तत्रि तरवधार
णो सवकाशेस्मिन्भेद्रहृषराग्योःरंतर त्र
स्मिन्नेवपीडितेसाणिविलीयतनविलयमा
पद्यतेशृत्यर्थः अत एवस्तुत्तः पीडितमा
त्रैवतस्मिन्नेप्रदेशेप्राविलयमापद्यतस्ति
सैवाभेदावस्थादशामरीणार्कतापंचमीभ
वतीत्याह अष्टमर्येवाति चकारात्सिकला
त्रापिभवतीतिमंतव्यं अतएवशाक्तिरा।

म·को· तावतास्वकाभिहितः एतेन सामान्यलक्षण
२७५ हितो विशेषो हेतुः कफजाति मेहस्य किं
च कफजनिदानमप्येतदस्यै तुरवादिको
धं मे दृष्टयादिकफपित्तवातमेहानात्र
मेहासंप्राप्तिमाह अथ कफजाएव मेहा
अयत्नेनसाध्या न वाताद्युच्यन्ते तानेव
त्रिमेदोमांसशरीरक्लेदान् उमूर्वीर्यैस्पर्शैः
द्रव्यैः तीराद्युदाबाध्यंतिसमानापेक्षता
तीसोपु अत्रेनप्रवृद्धकफोपित्तवाय्वो
वाहुल्येनादिकमेहाश्च भवन्ति येस
हसा ध्यमेघाउक्षुकारणाविचलित तह
लिख्यन्ते अथालिंचिकित्साभिधानाः
त्सा ध्यत्वमत्तीति व्याख्यानयन्ति पडुक्तं
यावान्मेहान्ध्यानिपूर्वमुक्तावानीलवरा
275

तिमेहरोगात् स्त्रकीर्विचिंत्यमधुघृष्टीकर
मृद्धिरंत्नीघ्रीकाकृताकाति[illegible]यशोः
वः १ अथप्रमेहरोगानंतरंबहुलंविकृत्याधि
कारात्प्रमेहनिदानं आस्यासुखमिति आ
स्याउपविष्टस्यचेष्टोपरमत्वेनकृतंसुखं।
आस्यासुखं एवंस्वप्नसुखंदधिदुग्धंनवान्न
सनादिदोषास्यासुखंस्वप्नसुखंचप्रमेहहे
तुः गुडवैकृतमिति गुडविकाराः शर्करा
दयः गुडकृताश्चभक्ष्याः प्रमेहहेतुरिति
सर्वप्रमेहहेतुः कफकृच्चसर्वमिति प्रमुखप्र
मेहसंगृह्य बाह्यं एवमाराराणोहेतुः प्रमे
हस्य विशेषहेतुः स्वरकोनिदानस्थानेतो
यतकोहालकोत्यादिनावामाख्य उपालवतो
न्यादिनावाचिनस्य कटुतिक्तकषायत्यादि

स्योन्योन्यं विरुद्धोपक्रमत्वात् पित्तहरं
शीतमधुरादि मेहट्करं मेदोहरं चोष्णक
टुकादि पित्तकरमिति विरुद्धोपक्रमत्वाद स
त्रव्याधित्वाभावोक्तेः येनान्येषुव्या
धिषु परस्परविरुद्धदोषबहुत्वसंसर्गेऽपि उ
भयप्रत्यनीक भेषजसंसर्गाविविरुद्धवि
रोधी महात्ययत्वादिति मत्वादिगम्भीरधा
तुपकर्षित्वेन बहुव्यापाश्रिकारत्वात् ग्रा
सुकारत्वादिति शान्तः चकाराद्विषमक्रि
यत्वच्चवातजानांसमुद्धीपने कफहत्या
दिनां सर्वमेहानां सेवहूत्थसंग्रहोः सामा
सत्त्वेहः सर्वदेहनिःस्यन्दबलक्षणको
उदकविशेषः यदाह चरकः यत्मांस
स्यातिरेउदकान्नहासोकासंवद्धलभनरोगि

नां विहितां क्रियामसा वाक्तुहिपेहस्यातेकार्थि
नैषुकृष्ण यसाख्यालनिलास्ति किंचेति
दोषाधीतिकफापित्तेषु कथोभूवक्वनंव बहु
नपदेताधावकुर्वात् अवक्रुक्ष्यातिवालिप्र
स्रवंलिप्त्या घान्लादितिवसामञ्जौषोलसा
कारकात् समक्रियत्वादितिकफस्यदोष
स्यहूस्वस्यच भेदः प्रभृतेः समानत्वात्कटु
तिक्तादिक्रियायाः अव्याधिमाहिम्नात्क
ल्यहूस्वलाला प्रनयान्तः नैनलवन्हल्व
गुणान्हूस्वन्तशक्तिचरकावकचनंकसूसाध्यन्ता
र्यंनीरुञ्जावनीयं यदुक्तं ज्वरोत्कलपन्नुदोषतं
प्रभेदेकलयहूस्वता रसागुलभेदरायात्वंस
रवसाध्यस्यलतूरणाभिनि विधमाक्रियत्वा
दिति पित्तस्यदशमेहप्रधानहूस्वस्यभेद

म·को· लसीकावसामज्जौजांसि वानि बोनेयेति

२९९ वेश्लेष्मिके ईशान· पुनरान रसक्तोष्ठ

277 क्षापीसर्वमेहे पुकदाचिनदूष्यतेनाय

थयामीति। किंवासर्वमेहानामेव दोषा।

नयजन्यत्वं सुवालदृष्य श्रायित्वं चवाफः

सापनहत्यादिनाहु षथपने मेदोमांसा

दीनिन मतं नदूष्यत्वोपदर्शनार्थं पुष्य

गृह्णाति यतश्चाकोवियंन: सिरसीयेस

कलम हपारकम धुमेहकथ्यने दोषत्रय

प्रकोपेऽभिहिता: तथाहि समारुतस्य

पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहु: दर्शायतन्न्हाति

गत्वा हियमप्याप्यति पुनारिति तथाऽस्कोता

पाह वातापित्तमेदोभिरन्वित: श्लेष्माष्ले

ममेहान्जनयतीत्या दिकफादीनाहुल्व

रसौजइति रसश्च ओजश्चेति द्वंद्वः ओजशा
ञ्जलिपरिमितं श्लेष्मरूपं यदुक्तं श्लेष्मोजश्च
द्वौञ्जलिः परिमाणमिति तत्वविंदुक्तं तस्य
भंगे मरणमिति धानाकृतनूरेवौजो रसोजो
ग्रंतिवुद्धानपरिकल्प्यते रसोप्योजः प्रायेना
भ्यावर्तते यदुक्तं यास्मिन्काले पचत्यग्नि
र्यद्यंकोसुमागतं मलीभवति तन्नायः क
ल्पते किं तोजस इति ओजसो रसायेतत्व
र्यः मेवं उजसोपि मधुमेहे रूपत्वेनोक्त
त्वाति उजशब्दोपादानवैयर्थ्याच्च यद्यप्य
त्र बहुविभेदः भगवन्नानिरूपत्वेनोच्यते
तथापि पूर्वमेदोमांसशरीरक्लेदादास
१०४ वर्णरूपवस्त्वमाविरूपत्वेनऽप्यगाभिधा
४.७५ नं मज्जादयस्तु मेलविशेषेवरूपाः तथा च

म० को०
२७८
278

ष्वं कफेन दशापित्रैन षड़ित्यादि व्यवस्था
यतः कारणाभेदात्कार्यभेदस्तथा संका रं
त्व दोषद्रव्याविशेषेपीत्यादि नन्संयो
गविशेषनरुति तेषां दोषद्रव्याणां
मुत्कर्षापकर्षकृतात्संयोगभेदाद्भेदो
महाँश्च भवति यथा पंचानां श्वेतकृष्ण
पीतरक्तश्यावानां वर्णानां योगभेदाद
नेकाः पिंगलपाटलादिभेदाः स एकत्वे
पुनः यथा पंचानां वर्णानामुत्कर्षा
कृतेन संयोगविशेषेण कपिलादिना
नावर्णोत्पत्तिः एवं दोषादिसंयोगानि
ष्पन्नानां च संयोगभेदप्रतीतिः कुतस्त
स्येत्यं नन्वाह मूलेत्यादि मूलवर्णादि
भेदानुकारणानां समानानां भेदः के

रागादिसंसर्गस्यानंत्येन सर्वमेहाव स्यावि
शेषेनचम धुमेहेत्वसं स्याधिवसप्रसंगानि
रासाध्याव धारणामाह विंशतिरेवमेहाइति
पूर्वरूपमाह दंतादीनामित्यादि आदि
शब्देन तालुप्रादीनां गृहणां पञ्चकं स्तकृते
तालुगलजिह्वादंते धुमलोन्यानीरीति
अत्र मलभूयस्त्वमेदोदोषान् चिक्वणा
तादेहेमेदाकफतुल्ये: अत्रवकारसत्वहलु
तोल्मकोशलाटिलो भावन स्वहस्त्रिवो प्रवे
एतच्च व्याधिविशेषनियतं येनान्यत्र
विद्यमानापिकफमेदोत्रुपिनैवंकुर्वंति
मा सामान्यलक्षणमाह प्रमेहानाविलमू
त्रेतीति प्रमेहानां हुष्पवुपालसंबंधात्
आविलत्वं दोषहुष्यसंसर्गात् ननुका

ज्यते॥

म.को. तत्रजैत्र ननन्तन्तामामारव्वं गौरवामामविद्धो
२७८ यंग्रा श्रोत्रिश्रुतिचरकवचनात् ननुयस्था
दशुनभिर्गुणोर्दशाकरोति नथ्यासज्जैर्विक
२७५ ल्पा नैतावापरानापिकृतोनवकतोनानिश्च
कतीयं भावस्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वा
त् सदकेकृश्चरूपतायाविकल्पांश्चानहत्वा
च्च मधुश्वेतत्वादिधर्मोजन्यते इक्षुकमेहः
मधुरिताभ्यामिक्षुमेहः सान्द्रपिच्छिला
भ्यातासान्द्रमेहः सान्द्रप्रसादपिनाच्छिलायाणा
रावासुरामेहः स्फीकेनपिष्टमेहः स्वस्य
लत्वाण्णापिष्टवादिन्याद् श्रालेपनापिष्ट
वत् श्वेतत्वाप्रियाभ्यां शुक्रमेहः एतत्प्रसवा
रोशुक्लाभिमान्ति सर्वमेवमन्यत्रशुक्राभिध्यका
मिश्रं चेति शुक्राभवकलमिश्रं वालवशुक्राभि

लपनीयः य थ्यात्सदादिकारणकलापस्या
भेदेपिकुंभकारादिसंयोगभेदात्तुद्रवत्वा
दिग्रपंचभेदः नतुंद्वचनमेदोकुंभकारसयो ना
यत्तु भेदात्संयोगभेदः अवयवकः संयो
गभेदहेतुः उच्यते ननुदादिकायथ्याहुः हारा
संचभविष्यतीत्यदोषः ननुवायफस्यश्वे
नशीतानामप्युपिच्छिलाच्छास्निग्धगुरुमधुर
सांद्रप्रसादमंदेभ्यगुणोगुणभ्येकाचित्कि
चित्तुणाप्रकर्षोद्रकमेहध्योद्रहस्पृस्ताला
ह अवचवक्रुसितामित्यादि सांद्रप्रसादए
कत्वगुणगणानीयः सांद्रमेहव्यपदेश
स्तएकदेशोनभविष्यति येतादिगुणोक्त
व्यतस्मस्तैर्योगाद्दशमेहाः नतुयथ्यात्कम
येनगुणोतैकेनानेकेनवाप्रमेहपत्तराज्ञ

म॰ को॰ मेहयोः स्थाने फेनलवरामसौहैकालमे
२८॰ हे चाम्लचम्लमेहं पठितावान् समस्याका
280 त्रनास्त्येव परस्परलक्षणासंपादाभावा
त् प्रतिपैत्तवत्सर्वप्रमाणां पित्तनात्वा
ङ्किः पित्तगुणैः हारिद्रनीलकाललाक्षितपी
नाविष्मैर्यथ्याक्रमहारमेहाषोः षट् ना
धवर्णरसस्पर्शैरित्यादिनादर्शयन्ति नी
लाम्लमिमानेवा पञ्चमानिमं बाधः स्वर्णच
डः इति रव्यातः कटयाथासस्यनिगयदर्भैः
नेतपाल[illegible]लिंगधनीलाभवति हिती
मत्वाविशेषवत्तां दहनीतिपाठे दाहमेकुम
वस्तुरूपः एतेन वसामेहोज्जोलसिका
भिर्यथा क्रमं वसामेहादयस्तानाह व
सामेहीत्याह मञ्जमज्जमेहः कृच्छ्रतसार्ये
दि

प्रमेहकफजस्याप्यसाध्यत्वंस्यात् वाप्य
शुक्लशुक्रस्यमूत्रेण गुणाकृतंसाधर्म्यपुड
कामिश्रत्वचेति शुक्रोमेवसेलमिश्रे वायात्
मूत्रादश्यतामित्याहुः सांद्रमूत्राभ्यांसि॰
कतामेहः ग्रस्थलदरोमूत्रधारासृतिति का
ठिनानल्पात् मलानीतिबहुवचनंदोषा
पएवबहुत्वात् जानपरवायामेकस्मिन्व
चनमन्यत्तरस्यामितिवाप्यबहुः मलोत्रय
कारत्वात्कफः गुरुमधुरशीतैः शीतमेहः
पिच्छिलेनलालामेहः मंदरुदुष्मा शीतैः
मेहः चरकेनसृतामेहस्थाने सांद्रप्रसादमे
हः पठितः नप्यापिवृत्तमेहः सूत्रामेहित्तैव
शीतमेहलालामेहौ पठितौ पिनयसस्यको
लमेहः सत्नुसत्रचरकोक्तशीतलाला

म· को· वक्तव्यत्वात्तासां पिडकापीडितानामिति
२८१ शराविकादिपीडितं गाढं कालप्रकर्षात्
281 त् यद्यपि पिडकाः प्रमेहोपद्रवत्वेनाभिहि
ताः यदुक्तं चरके उपद्रवास्तु खलु मेहिनां
व्या तृड्ज्वरातिसारदौर्बल्यारोचकाविपाकाः पूतिमांसपि
डकालजीविद्रध्यादयश्चेति तथापि
पिडकानां पृथगुत्पत्तिसूचनार्थं पृथक्
करणं उक्तं च चरके विनापि प्रमेहमप्येता
जायन्ते दुष्टमेदसः इति अन्यदप्यसाध्य
लक्षणान्तरमाह यदाह चरकः सर्वरूपाः
कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मे
हाः साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यास्तु
मेदो यदि न प्रदुष्टं सर्वरोगाणामेव यद्यपि
पूर्वरूपागतावसाध्यत्वमुक्तं तथाप्य

मेहनाम्नां द्वौ हि मेहस्म रक्तो मधुमेहस्तान्नाप
त्तिः इक्षुवालिकाफजादिमेहानां कष्टसाध्य
त्वमसाध्यत्वं च तापायितं मेहेनोपद्रवाना
ह आविपाकइत्यादि कफेकासरुः वा
तजेष्वुक्तः नादः संसर्गवातजन्यः मेह
नां त्रिदोषजन्यत्वात् मधावदरणपाके
न आम्लिकाऽशोऽङ्गारः लालनासर्वरसभत
गोत्कृष्टतयाद्भवतिवा यस्यावाग्रलायां कद्रिः
सर्वरसत्वामित्युक्तं असाध्यतामाह यस्तो
तोपद्रवारिष्टमित्यादि उक्तैरविपाकादिभि
रन्यैस्तस्तत्कातदुक्तैरुपद्रवैर्विवर्जयेत् तेषा
वातफजेष्वाल स्यामस्यापदेहशोऽप्यल्पकफप्र
सेकमक्षिकाद्युपसर्पणाद्यः पित्तजोपाडु
४·५५· मेदादिकं आविष्टस्तुतामिति आनिशाय

म॰को॰ति प्रमेहाः संभवाद्धो बहुमूत्रवीजानामोहित्वा
२८२ त्र॰ मधुमेहश्च शोकवात्प्रमेहमात्रमुच्यते
282
यद्दिकवातिकउपेदितानोमेहोमधुमेहउ
[illegible]ते तदेतर मेहप्रुजा । मध्यापित्तजानित
मेहितानामसाध्यत्वमुक्तं स्यात् किंच
मधुमोहितानां विनस्यम मधुमेहत्वमेवा
कारणा [illegible] ककूपनयमुक्तं ननस्वमधुमे
हिमिति नाजा [illegible] नावसमधेशतिवक्तमावे॰
नं नस्यासाध्यत्वमपि नवनात्वं मधु
मेहस्यासाध्यत्वात् अन्यत्रापिमधुमेहसू
चनमेहस्मात्रमुक्तं यथा गुल्मीत्वमधुमे
हिविराजयक्ष्मीचयोनरः [illegible]वाकोस्या
न्मवेनोक्तवलमांसपरिक्षयात्पीति यच
त्रमधुमेहोऽभिहि[illegible] तदा वलमांसप

ग्रन्थस्यार्थः सएकपञ्जाः साध्यास्ते सर्वरू
पाः सत्त्वः अत्र साध्याः पितृकृत्तास्तयेयाध्या
स्ते सर्वरूपा एवमत्र साध्याः सकलपूर्वरू
पान्वयेसन्तीति विशेषः कर्मेयोगन्ति नि
हितो क प्रकारेण येन विद्वान्कस्त्वा
द्विप्रयोगेरायेवाक्ज्ञाप्रकायारामेहास्तस
र्वरूपा एव साध्याः येनपश्चात्कालपक
र्वाणोवातानुवंधत्येनवानज्ञास्तेऽवसा
ध्या ज्ञाप्या वा अन्तरवोक्तं यावत्तमेतान्त्र
नि पूर्वमञ्जा वतोल्ववाणानां विहितास्त्रि
यास इत्यादि असाध्यता प्रकारान्तरमा
ह ज्ञानरत्न इत्यादि श्लो कभेदसोयन्तिदु
स्साम्रुत्र मूलकरणा भितिमा पुर्यंतमपुमोहि
ताजातीयः प्रमेति सवाप्यसाध्योभवती

म॰ को वाभीष्टः स्यात्तदा ऽपेक्षयास्यजायंतश्चेति
१८३ नक्रो पैहराणामभिधानमनुपपन्नं स्यात्तत्
पितृकाणां च मधुमेहभवानांश्चिकित्सो
287 पिदिष्टोपपर्थः स्यादिति कुलजमेहस्या
साध्यत्वाप्रसंगेन परेषामपि कुलजानां
मसाध्यतामाह येचापीत्यादि केचि
दिति कुष्ठादयः कुलजा इति पितृपिताम
हादिसंभूताः एतेनप्रमेहि पितामहस्या
पिप्रमेहमसाध्यं दर्शयति ननु यस्यापिता
महः प्रमेही नत्स्यापिता प्रमेही मेहजातत्वा
त् तस्याच सति जातः प्रमेहो मधुमेहोने
त्येवं गतार्थमेवं नहि मेहिनाजात इ
त्येतावतोत्पन्नमात्र एव प्रमेही भवति
किंतर्हि कालवशेन दुष्टरस व्यक्तत्वायथा

रित्यादित्ति न कृतं स्यात् तस्य स्वरूपत एवा-
साध्यत्वात् तथा कियंतः सिरसीये पिडका
मधुमेहिका इत्यादिना याम मधुमेहि संबंधि-
त्वेनोक्ताः तास्वेव प्रमेहिन्या [illegible]ः पिडकाम वा
ला इत्यनेनाचाकिं सास्यात् प्रमेहमात्र सं
बंधेनयाः पूर्वकाः सर्वयास्ययाजनाः न
समाह्राविनामधुमेहत्ताश्रित्य सर्वएवमो-
हामधुमेहशब्दवाच्याः उक्तं च स्हते मधु
रयख्व मेहेषु [illegible] मधुमेहाति सर्वोपिम-
धुमेहा [illegible] इति सदाधरेण [illegible] पिडकासंबं
धेन [illegible] मधुमेहत्वमुक्तं [illegible] किं
तुः सिरसीय मधुमेहाभिधाया पिडका उक्ता
[illegible] मनोहरं [illegible] मधुमेहशब्देनाम
[illegible] पादितमधुमेह

म·को· अनिमित्तमकस्मात् हीरकः दारुणात्तु श्री
२८४ वरोनभुवनः सूर्ये भवनाद्याघ्रसाध्योभवति
यथाचरकः सम्यकृतस्यापित्तस्यकफ
284 स्यचमधुर्मेहः दर्शयित्वाहितानिगत्वाद्दलय
माप्यमप्नोत्यनीरिति सूत्रद्वयमुपितवा
तृजस्यतुकेवलव नजंघुकेषायोद्दिवी
सैवाभुवेवक्रियते यदाहचरकः तेवावृत्त
मानिवायुराजश्रीरायणगष्टनि यदावर्त्तिं
तदाकथंमधुमेहःप्रवर्त्तत इति केवल
वातजेषुकषायादिवसत्वाघ्रनियोगहेतो
कुधाकथयजेषुवायोरसवरसानास्तीति
भेदः मधुमेहप्रहातिविभित्रमाह मधुरं
पंचत्वादि प्रमेहापद्दयापिंडकोत्तम
वंदशाग्निमाह पारावितेन्यादि रहस्या

मेचलिंगं भवन्नज्ञाह ग्रंथमेहसंवरस्य
पं·६

ज्ञ। हिजानस्यकष्टं एतेनमेहादनतिडक्ष
बीजेन प्रमेहि जातेन जायतेनाऽकुरुषः सो
प्यसाध्य इति कुलजात्कृत्यनेनैव प्रमेहस्या
प्यसाध्यतायांलब्धायां कुललक्षणंप्रमे
हाणांप्रायेणासंख्यानुबंधित्वोपदर्शना र्थ
र्थं उक्तंच प्रमेहानुबंधिनामिति उपेक्ष
यापित्तकफजानामपि मधुमेहत्वंदर्शयि
तुमाह सर्वएवेत्यादि धातुक्षयाद्वाधार
णात्म्यांकुपित्तवात्तेन मधुमेहसम्भवमा
ह मधुमेहइत्यादि मधुसमानमितिमूत्रा।
मिति शेषः सर्वानिमधुमेहः सर्वाणी
लिं: सिगमाह आवृतइत्यादि आवृतइत्या।
वृतहत्तोनदोषलिंगानिमिश्रयनापित्ता।
दिनावृतस्तस्यवातस्यलिंगानिदर्शयति

म॰को॰ मेहमात्रेणान्वापिडकासंभवं दर्शयन्ति स्मा

२८५ त एवाविनाप्रमेहमप्येताश्चत्यत्रप्रमेहमात्र

285 ग्रहणं कृतं धामस्थितिस्थानेषु नकूपेन्ति

स्तावरूपा अल्पाश्चिता लपिकान्तरतो वि

दृष्टैर्लक्षणैर्दुष्टेन्याभिधानेन विद्रधेस्त्या

भेदो वा द्रष्टव्याः पिडकानामारम्भका

रयामाह येयत्नमयेत्यादि मन्मथाहुतितादि

देषाः कश्चिदपाठादविषयेषु सर्गोमिम

निविष्टा इति ऊपंचावापित्ताटावासाधुः

दो एवंरूपमत्वाकेश्चिन्न कृता ह्यपाठो

तेरकृतं प्रपमत्रापिडाप्यः वापदोवा

लक्षणो मेहस्तदोषौलक्षणौवापिडकाभव

न्ति ननु जालिन्यादीनां क्रममाह पाठितः स

वापित्तकृतो भोजोपि जालिनीपित्तजैवप

पिंडकास्त्र विना तायाः पाठो भोजविरुद्धः स्तस्तुतो
भोजेहिनचपिस्काः तथ्याहि शनाषिका शार्व
विका कूर्मिका जालिनी तथ्याकुलत्थिका ऽ
लाजीपुत्री विदारी विद्रधी तथ्यानवैताापि
डका ज्ञेया इत्यादि कुलत्थिकाभोजेमसूर
रिकात्तायाःकिल भोजएवन्सूत्रेक्रान्तिवंकुंसु
कारं सुस्रुतेचरके सर्वत्रविनतायाः दर्शनात्
न च रकोत्तसप्तपिडकाः तथ्याष्या सरातिका
कच्छपिका आलिनीपुत्रपिनथ्या मूलजी
विनतास्थ्याचाविद्रधीचेत्तिस प्रमीनितित्र
प्रायोभावात्सप्तताभाभिधानं यतःतेनेव
क्रियंतः शिरसीयेतथ्यात्याःपिडकाः सा
नीत्यादिना धिकापिडकानांसंभवः सूचि
तः प्रमेहोपद्रवेत्यभिधानं मधुमेहेनप्रा

म॰को॰ न चास्ति प्रपाकित्वकालसामर्थ्यात् तस्मिं-

२८६ पूर्वसमाधाने यत्न पाकात्यादिव्याहर्त्तुं ते त्वं

286

ते चरकभोजवचनयोरप्यविरोधार्थं च

त्वांतरंस्मरन् कार्त्तिकस्त्वाह पाककाले

पित्तोत्कटत्वं परिपाककालेप्यंचन्ति इव

शोफ्यास्त्रिभिरेवदोषैरित्यभिधानाच्च ए-

तत्सर्वत्रादिविशेषणाद्धियते यस्यापिं-

डकालतरामाह गूढेत्यादि सोप-

द्रवाः शूलतिरपद्रवास्तत्कासादयः यदाह च-

रकः तृष्णाश्वासमांससंकोचमोहहिक्काम-

दज्वराः विसर्पमर्मसंरोधाः पिडकानामु-

पद्रवाः इति पिडकास्तु प्रायेण ॥ काया

एवदोषदूष्याणामधः प्रकरणात्तु रसाः

पचानां च दौर्बल्यात्त्वौर्ध्वमन्निष्ठन्ते दोषा

ठित्तः यथा परस्पराभिसंघातादि पिंडकानां
तन्मयत्वात् बाहुल्येनाभिधानं यथा ...
गोगच्छं नीलितगदाधरः किंवाजालिनीस्व म
हिम्ना पित्तप्रधानाभवन्ति श्लेष्मजवान्तमे
लभवत्वेन श्लेष्मवान् प्रधानानिनदोषप्र
धानासर्वदा साभवन्ति अन्यत्त्वात् व्रण
हत्वापित्तोत्कोठं वंचपीतिका मेहजायाजालि
न्यामवमंत्तव्यं अन्यमेहजात्वन्यदोषोत्क
टानिर्दोहाच अत एवचरकेजालिनीकफा
त्वरातानिर्दोहाचपठित्वा तथया सरावि
काकच्छपिकाजालिनीचविनुः सहा आयंतोत्य
त्वनिवला: प्रभूतश्लेष्मदस्य तत्राशि
रजालवती स्निग्धस्रुवामहाशया गुजा
निस्तोदवलापडकादिद्वाचजालिनीति

म॰कौ॰ थमामसृद्वान्नरसः पडुतंचरसंधुक्षयत्य
२८७ ग्निरिति अग्नेश्चमंदत्वादामोत्पादः यद्वा
ह आमाशयस्थः कायाग्नेर्दौर्बल्यादपि
287 पाचितः आद्यआहारधातुर्यः स आमसंज्ञि
कीर्तितइति उच्यते पुलेपलालाहाराध्यपा
नशीलत्वेनकदाचित्कालव्यानेक्रमभो
जनेनचवडुविकारकरोरोग्निव्यापन्नेरन्न
रसस्यामलता अथवामधुरत्वेनान्नरसो।
वलिभिर्न्नबलस्त्रोतासिसर्वएवान्नरसो।
पालिमिर्न्नबलस्त्रोतासिसर्वएवान्नरसोम
धुरतरोलिप्यपते यथा पित्तेष्ठकेन्नव
लस्त्रोतासिमधुरतरस्यापिविदाहः यडु
क्तं स्त्रोतस्यन्नवहेपित्तपंक्तौवापस्यति
व्यति विदाहमिक्तकमन्यहृतरस्याप्यवांवि

इतिवचनाच्च केचिदाहुः स्त्रीणां प्रमेहो न भवा
तीति तन्न्यायवर्त्तंगांतरं रजःप्रसेकान्नारीणां
मासिमासिविशुद्ध्यतीति सर्वशरीरदोषाश्च न
प्रमेहत्यतः स्त्रियइति किंतान्यपिप्रमेहानि
वृ= वृत्तिलिंगं चरकसुश्रुतेनपठितं तथप्या प्रा
मोल्लोयदाप्यप्रमनासापिपिछिलं विशदंक विल
इतिकंचनदोषयंप्रवर्त्तइति इतिमधुको
येप्रमेहानिदानव्याख्या विनाप्रमेहमध्ये
नाजायतेदुष्प्रमेदस्तः इत्यत्रमेदोनामकीर्त्ति
नात्मेदोदुष्टस्वभिधानमेदोदुष्टा चस्याल्प
मधुरोऽन्नरसइति मधुराद्यावश्यमावश्च वा
न्नरससंभवान्मेहान्मेदोजनयानि स्तत्त्व
नेष्वप्युक्तं आमइव नरसोमधुरतरश्च भव
तीति नतुमेदोविनत्तीहत्याग्नित्वात्.

म·को· हीयस्य सतत्वेति इति मधुकोषे मेदोति
२८८ दान व्याख्या उदरत्वेसाधर्म्यादुदराविदा
नं उदरस्याविशेषेणवाह्निदुष्टिजन्यत्वा
288 माह रोगाइत्यादि व्यान्तिमा यदोषत्रय
जनके यदुक्तं तेषामाग्निबलेहीनेकुप्य
तिपवनादयः इति मलिनैरित्यन्नदोष
जनकैर्विरुद्धाध्यशनादिभिर्मलसंचया
दिति मलादोषाःपुरीषादयश्च तेषाम
तिवृद्धत्वात् तंत्रांतरेच व्यापिसंचित
दोषाणामपायंकर्मचकुर्वन्तो उदराणि
प्रजायंतेमंदाग्नीनांविशेषेण इति यद
पिमंदाग्नित्वमलिवद्भयोः प्रत्येकमपिदो
षत्रयजनकत्वमस्तितथाप्यत्रोभयोहे
तुजन्यत्वेनदुष्टिप्रकर्षएवख्याप्यते चे

दह्यत इति सचामत्वल्पत्वाद्दामग्रत्कुच्यते स्मा
शक्तः सर्वकार्माण्यितिमेदसः सौकुमार्य्यत्वा
त् दृष्टः श्वासारूलायाससौकुमार्य्यत्वाद्दिताभि
हितः कुष्ठनमकस्मात् स्वल्पश्वासावरोध
श्वस्य संवृतत्वाद्ग्निमिति मेदोवृक्कमा
र्गत्वात्कुम्भकास्पचननत्यायेनानवलवा
निति विवृक्षुवायुरग्निं दीपयन्ने स्मानिक्रू
स्तु वायुरग्निवैषम्यजनकः विकारात्कृ
शो घोरानिति वानाविकारारराणामन्यत्तमा
त् कालव्याप्तिक्रमादिति भोजनकालव्य
तिक्रमात् विकारान्दारूणानिति
प्रमेहपिडकाज्वरभगन्दरविद्रधिवातरो
गाराणामन्यत्तमात् स्वल्पयपोपचा
यात्माह इति स्वायस्यामांसोपचयवत्का

म॰को॰ तथया तत्पूर्वरूपंवत्सवर्णकांक्षावली
२८९ विनाशोपथरोहिरुजः जीर्णापरिज्ञान
२८१ विदाहवक्लोरुजः पादभ श्ववशोथ्यशानि
रुदारामसमानरूपमाह आध्मानामि
त्यादि मंदोग्निर्यद्यप्यत्रकेवलप्यायना
नैरन्तिधायदौर्बल्यलिंगत्वेनहोयं उदा
राराचक्राविति यकृद्दाल्युदरस्यप्लीहोद
रेणसहसमानलिंगचिकित्सितत्वात्प्लो
त्यादिविशिष्टदकोदराक्रांतोमूत्रतदकोद
रस्यापिसमानलिंगचिकित्सितत्वेनाभि
तत्वादष्टावेवोदराणिभवंति प्लीहोदरा
दीनियद्यपिचत्वारिदोषजानितथापिवि
शिष्टलिंगचिकित्साभेदात्पृथगुक्तानि
वातोदरलक्षणो व्यक्तस्याहकृच्छ्रसर

तएव दुष्टिप्रवर्धिरव्यापनार्थंमलसंचयादि॥
त्यत्रसंस्वैकृतवान स्रुत्यादौ स्वेदांबुवाहीनि
स्वेदवहानिच स्रतयोश्चभेदः उदकवहनां
स्रोतसांतालुमूलंक्लोमच सेदवहनांमेदोमू
ललोमकूपाश्चेत्यनेनोक्तौ ज्ञेयाः स्रोतोसिरो स्रो
धौश्वतत्ववाहिनेवपुनरंतरः यदुक्तंचरके
स्वेदश्चवा हेषुमार्गेष्वाभिहतगतिस्तिर्यग
वतिष्ठमानस्तदेवोदकमप्यायतीति अ
तएवोदकस्यरहितास्वरसेन प्रारमाग्नीतिपुन
रष्टिहृष्यराणाभिधानेनमेदस्याप्यग्रेऽपुनर्दवि
कानस्ततरांमांघंबोधयति दोषसंचयगते
नापिवायुनाप्रारम्भपातायोर्हृष्यराणांनावि
रुद्धः पत्नोमेहविकृत्ववानावायन्तरडुवि
क्रियतएव एवंहृपंतंवस्यस्रद्धेनेपाठितं

म॰ कौ॰ घ्वस्यत्तत्रैवकोपात् मूर्छतिविषयोगात्

२९॰ न्न प्रशक्तिनिरंत्तर हृष्योदरंकाचिंनिमेन

290

दैवेति एतदेवसन्निपातोदरं हृष्योदरंकी

र्तितंतगुनराधिकाभित्यर्थः रतां हृष्यंहृ

बाथित्वाभवतीतिहृष्योदरं किंवापरस्य

रंहृष्यत्नीद्दोषाएवतिहृष्यास्तैःक्रियै न

मुदरंहृष्योदर प्लाहोदरंक्रस्टक कफश्च

ति भ्रस्टदृष्येवतल्पकारस्यतयापित्त

दुष्टिरप्युच्यते विदाहिनासक्तोपित्तंचहृ

ष्यति भ्रमएवहृष्यात्निकफापितालिंगेरुप

इतश्रति भ्रमोरित्तस्यालिंगंमदोज्वरःक

फस्यालिंगंमदाग्नित्वामितिगदाधरः

प्लीहोदरएवयकृद्दालुदरस्यावरोवरा

पराह सव्यन्यपार्श्वंहृत्यादि सव्याम

त्ति अनिमित्तवृद्धिह्रासयुक्तमुदरं यस्या सा
न्हानिकृत् वातस्पर्शकर्मभिरवत् पैत्तिको।
दृष्टान्तस्त्वुदरमेवदह्यते दोहलक्षणकालेदह
स्यैवबोधः धूमायाति भूमभकोकृयाति
दिग्रपाकमित्तादिग्रपाकज्वालास्वर्ना
याति प्रहूयतेऽप्यत्ते सन्निपातोदरमा
ह स्त्रियइत्यादि स्त्रीग्रहणमविवेकि सं
मिलित्तजलोपलहरणं गरसंयोगजावि
षवंडुसंचुसविषल्तापरागादिकोपयु
क्तं विषमेत्ताद्युपहतं मंदप्रभावंवाहूषी
विषमुच्यते तेनाशुरक्तामितिविषयस्यो वि
भ्रेयत्वेनरक्तस्यदुष्टिः कुपितास्त्वदोषा
इतिस्वभावात् दोषत्रयप्रकोपकंवि
षमंवति नदीनवातादिकुप्यति हृषीवि

291

गुदे इति उदरीयायतनस्य तु क्रूरत्वात् अन्त्र
हृन्नाभिमध्ये अन्नपाकस्याहूर इति निरुक्तिः
गुदमात्रनिरोधे मलदोषैः गुदोदरमिवोदर
वृद्धिः स्यात् क्षतोदरमाह शल्यं यस्येत्यादि
शल्यं कण्टक शर्करादि अन्नोपहितमन्न
युक्तं भुक्तं अन्यतः पक्वाशयादिलोम
नगतमन्त्रं भिनत्ति आन्त्रागतं हि शल्यम
पि नान्त्रभेदकं अन्यथा वा निजम्भेन नाम
शिनिकायाद्रभिघते पक्वं तारके शार्क
रा शर्कराकोष्ठगास्य कण्ठवारवृसस्तुतेः भिद्य
ते इत्यथ यद्वा युक्ते जृम्भयाल्पशूलेन च्छिद्र स्तु
तरलितः स्रावः सर्वेभ्यो गुदतस्तु भूयः स्रवति
भूयो बहुपस्यानिर्बिवातिनः स्यात् आमसहितः इति
दोषस्तेषु एतन्तस्थले हन्याप्येनालेपस्यवस्था

पार्श्वेदद्दिशा पार्श्वेनद्वेतिनाद्दशामेव तेना
[illegible]दरसममेवनाविलत्तराग्रामित्यर्थः यकृद्दा
लयतिदोषैर्भेदयतीति यकृद्दाल्युदरं सन्नदो
ब षसर्वंधमात् उदावर्तेत्यादि उदावर्तनिजा
नाहवान् माहल्यदुहनज्वरैः पित्तं गौरवा
त्रविकाशिभिः कफजालीयात् बद्धगुदमा
ह यस्येत्यादि उपलेपिभिः पिच्छिलैः भ
त्रैः शालूकादिभिः पिहितं बद्धं यस्याव
दिति यस्य हमलः पुरीषं सदोषघ्नं सा बद्ध
साहितैः नाड्यामित्यत्र नाड्या सकरवदि
तिसमर्जुनी[illegible]भानतदशाव्यवकरो
यस्या वायते क्रमेरात्यर्थः बद्धगुदमि
तिगुदमपरि बद्धत्वबद्धाद्गुद यद्गुक
चरके पलमवालैः महान्त्ररमंकोवद्धायंत

म·को· कोदरं नष्टच्यवस्यात् उत्पत्तिविशिष्टं दको
२८२ दरमाह यः स्नेहपानमित्यादि स्नेहपानश्च
निकर्तरिक्तः तेन स्नेहं पानं वा नित्य एव
292 उत्पन्नाभिसवकर्मस्यस्य सम्यग्योनिर्भवति
नव्यानीम्नुदकवहानि स्रोतांसि उद
कवहः स्रोतः सु पूर्ववादिति यथा सर्वम
न्मनन्तरसउपस्नेहन्यायेन वहिर्निःसृत्यो
दरंजनयति तथा जलं बहिर्निःसृत्योद
रंजनयतीत्यर्थः न्नुजः गदाधरस्त्वाह
स्नेहात्मोदरमध्या नाभेनयस्उदकानि हि
उदरस्थावं स्वच्छस्याजलोदरं भवतीति व
तु सर्वेषामेवोपस्नेहन्यायेन वहिर्निःसृता
नरसमूलत्वात्कथ्यमनुउदकोद्भवमेवं नो
गुहिरक्तप्रथमत्वोनानिमदत्वात् मते

तोऽभूयः स्रावणं गुदात्स्रवेत् तथाप्युदरवा
र्येऽभूयः शाहोपूर्ववर्णनीयः तेनोक्ता व्याख्या
साधीभवति तत्र भिन्नान्त्रावर्जिनं गतस्रावकस्य
निर्गमोऽयुक्तः स्रवेद्गुदात्कथं भूयः इत्युपप
द्यते नैवं सच्छिद्रान्त्रमार्गेणावहिः कृतस्या
पि कुक्षेर्गुदेनाऽगमात् पुनस्तेहि सायाऽक
गुदात् स्रावकत्वपथात् एव चरको. पुनः प्रत्य
न्युदकं चजनयेदुदरं तत्परमिति तेनस्रा
वेणाद्रव्यस्यान्त्रमार्गात्वान्नाभेरधोजठरं वृद्धि
नोति एतच्छिद्रोदरं जलोदरं इति गदाधरः
पतञ्चरकेनोक्तं तद्वेनाभेः प्रायोमिति
वर्तमानं जलोदरं स्यादेति तदन्येऽपि
मन्यते यत्तच्छिद्रोदरस्यैव जलोदरत्वाजा
तीत्यभिप्रायेणचरकेणोक्तं तदन्यपाद

म० को० हरोरिति मन्मथवत्कृशमिति वेगवत्तन्ना
२८३ तोदकालवता चरक एवोक्तं यथाकुण्के
2.93 रतिमात्रं वृत्तिः शिनाभ्यं तत्क्षणगमनं उक्ता
पूर्णसुतिसमत्वोभः स्पर्शो भवतीति पद्मा
दित्यादि वहुत्वसमुदायं पद्माहूर्क्षविनाशभव
ति जातोदकपाकाठं प्रायोग्रहणेनकदावि
त्पद्माहूर्क्षमप्यविनाशाय न शल्यशमत्वामि
गदावाकिंत्सयाकदावि ज्ञातोदकाच्छिद्रा
त्रंवक्रगुदंचास्ति भवति जातोकं छिद्रांतंच
विनाशायपद्माहूर्क्षमेवेति केचित्साध्य
नवाभिहितानामप्यवस्थाविशेषेणाला
ध्यतामाह श्वलाद्यामित्यादि. मन्त्रोदा
रिणामिति शेषः कौटिल्यपरस्पंवक्राभे
हतं उपालिनानतुल्यमिति उपान्तिकेना

स्गृदरास्याल्पत्वाच्च गुरुत्वं अल्पत्वेवाव
पदेशात्त् अत्राल्पांगेव भूरिजलोत्पत्तिरि
ति विशेषः समानत्वेवदनयाविरोधप्रसंग
मिवोद्भूतभवति यथाहुत्तिःहुम्पत्तीति
मंतर्जल चलनामिवधत्ते गुरुत्वायते उडगुडा
यत्ते जन्मतेवेति डपतिमात्रेणैव अजा
तोदकस्योदरस्थलतरांचरकेवगन्तव्यं ते
यथा अशोषयमरु मारभासं सप्ताहूनाति
भारको सवाङ्ग गुडायत्ते शिरस्जालगी
वाहिको नाभ्यांपिवभ्यवायोलुवगोहिकावी
प्रपश्यति हद्दशाकटीनाभिगुदप्रत्ये
कष्टलितः कर्कसंत्रजन्तेवाप्तेनाभिमंद
वपावके लोलत्यावुरस्लेचाप्ये मूत्वेलसं
तोषि अजानोदकाभिमन्त्यते ऽयुक्तावद्गावल
वि

म॰को॰ यामित्यनेनत्रगुणभोक्त्यानुभेदंदर्शय
२८८ ति॰ त्रयस्त्रगुणवास्तद्गुणभोग्यस्यसंभ
२९५ वात् यदुक्तं त्वङ्मांसाशिरास्नायवास्थि
संधिकोषमर्माणीत्यष्टौत्रगुणवास्तुनिभ
वंति संहतंसंहननात्मकं कुतः संहननात्म
कामित्याह निर्विवादत्वइति अतोस्मात्त
त्रैलोक्याद्भूतमाहितदोषत्रयसमुदायात्
ज॰ एतैतदोषत्रयमुत्पत्वमस्योक्तं सर्वमि
त्यादि सर्वमितिपूर्वेणासंबध्यते सर्वस्व
स्यैषंशोषमाहुरित्यर्थः हेतुविशेषैः
दोषत्रयाभिवाप्रभ्रंशनैः कारणभेदैर्वा
रूपभेदः तस्मात्तत्वात्मकमाहुरितिसर्व
संबंधः सर्वहेतुविशेषैरितिपाठांतरेसर्वे
षांहेतुविशेषैरित्यर्थः द्वयोरितिद्वौहि

त्वीत्वगस्यंतंतथ्या आग्निपरिहीणां अर्दि
यथ्रवपरपुदरे सर्वमेवभयानि निष्पाप्यत्वावि
शेषेरागितिद्व यलहरणानबहुकफश्वासा
ध्मातालिंगंभवतीतिज्ञेयं इतिमधुकोषे
उदरानिदानव्याख्या उदरशोफ्यस्योपद्र
वत्वेनसंकीर्तितानंतरं शोफनिदानं
अस्य संप्राप्तिमाह रक्तपित्तकफानित्या
दि रक्तपित्तकफोनवहेत्वभिः स्वतंत्रेण
दुष्यान् कुपितान् दुष्टः स्वहेतुकुपितो
वायुः बहिःशिरावाह्या आगंभिनाः शिरा
नित्वागमापित्वा नैरत्तपित्तकफैराकृ
तिरस्कृतमार्गोवायुरुत्सेधकृत्शोफंकुर्याद्
त्रियोजतो बहिःशिराशब्देनगंभीरत्वयो
त्रानस्रोतसामापिग्रहणं तद्यास-संप्रा

म०कौ० नाडीनां संगोरवामिनिक्तनवास्थानत्वावि।
२८५ शेषवशानां तत्त्यासोफले घामिति वातशोष्यलिं
गत्वनुत्वकुण्डवल्लत्वकू श्वासितः कुम्भः
२८८ डामिः स्पर्शाज्ञाने हर्षोभिभाणिभितिणिव
हेदना विविंशालोमहर्षः स्वानिमित्तः नष्टा
सान्यताति वायोश्चलत्वेनकदाचिन्निमि
त्तांविनापीडातोभवति निमित्ततश्चनिपा
देस्नेहोवलमर्दनादेनिमित्तन्तः प्रशाम्यतीनी
निडप सयार्पमिनडुतो प्रोक्ताहमानिप्रपी
डितश्चेति प्रपीड्नितः सनत्मनन्तरमृदुनमती
त्यर्थः दिवाबलादिवलवार नक्तंदिवाव
ली स्नेहोवलेमर्दनावेश्वषप्रशाम्यतत्वा।
तिकः पश्चाप्यकरावरांभिः शोप्यान
नंप्रशाम्यतीति चरककवनात् पीत

मिः द्वन्द्वरूपस्तापः शिरा यामाशिरश्चसारुजा
वत्पीडा पूर्वरूपाण्यतः क्रमप्राप्तं निदानमाह
अध्यशनमेत्याद्रि अध्यग्निर्विषमत्वादिः अम्बु
पानजवादयः अभक्तकमभोजनं विगुणं चभो
जनान्तैः अशनमवलानां वलसादिसेवानि
जस्य स्ववयस्योर्हेतुः दध्यादिकस्वेनन्त्रहेतुः
आममपक्वं दुष्टदोषजनकं मन्दकेनवा
द्रव्यादिगुणसंयोगजं विषं वा अविषमानितिकि
यत्व नचदेहस्यानुरिति शोषनाहिकं दो। पि
षेदेहाघ्यशक्तिः समापि वानस्पति दोषकृत्
त्वत्तोयः वायुहेतुर्यत्तममौपवात्तस्याग।
उष्णस्य रेवं विषमाप्रसक्तिरिति आमग
र्भपानजनादिकामिथ्योपचारः असम्यक
ग्रामसम्यगुपचारः अतिकर्मणावम

म·को· ख्यातिरित्यस्यार्थे स्तिऊ तदभिधानं वाना
२८६ दीनां मन्येवं ख्यातस्तलिंगानियमार्थं क्तामि
2P6 धानं तजंरवयपयमात् प्रतिपात्तेनयः शो
ष्यः सप्तापह्वादिभिर्भवति हिमातिसोद
ध्यतिलोमिति हिमातिलेः उदध्यतिलेः
उदधिः समुद्रः भल्लातकाविषुजैरसैरिति
भल्लातकरसैः कपिकच्छुशूकैः शिखकावा
कपिकच्छुः विषजः सविषप्रासपीत्यादि
परिसर्पस्तं भ्रमयंतस्थात्र दष्ट्रांदंतो
त्रि दंष्ट्राकुटिलादाटीतिरव्यात्तादकूपारि
न स्तुदंनः गोवलीवर्दख्यापात् विरामू
त्रमुक्तोपहत्तवलवकुरवशंकरादीनि
सविषप्रासिनांविरामूत्रापहृत्मलवछ ७
वस्त्रंपक्षसर्वसंस्पर्शात्त त्रावलंपीनि क्रोधा

0

केदुष्यन्नशतिदश्यन्त कफकृष्णजलमप्रश
मशमितिचिरोत्पन्नाविनाशः शुष्मौरिवली
नि रात्रौ श्लेष्मौचरोधजेन देहमेदेनाविव
यावकफस्यवृद्धत्वात् तद्धुः शोष्योवलवा
न्भवति दिवास्फुटस्तनसिशरीरैचेपाडु
नोवकफोनवलीयान्विशेषिवायुश्लेनतद्धुः
शोष्योवलीदिवाभवति व्याप्तिश्रोषधि
विधानाद्युंक्वापिक्वापिप्रकृतिसमसम्न।
वेताम्प्रापिशिष्याहितौविनयाकृष्मसंनिपाता
श्रय्यानिदेशोनगरांचते येन्दविहलानिव
मसमवेताऽत्यात्कंवरवैरायवक्षानि श्रन्तो
त्रिदेशेन कंकसंनिपातानानाह निदानाकु
निससर्गादन्यादि व्याधिषुलक्षणाभास
मितिनवानादित्रयपातेगः श्रनेनैवसर्वो

म० को० यक्ष्मपादानिर्वृत्तः शोषः सर्वांगगोभवेत् ॥४॥
२६७ तथं हन्ति नारी च मुखजो गुह्यजो द्वयमिति ।

४९७

अनन्योपद्रवकृत् इति अन्यस्योपद्रवा ।
अन्योपद्रवाः अनन्योपद्रवाः तेनाय ।
मर्थः शोषस्यैव ये उपद्रवास्तैः कृतः ॥
तेव श्वासः पिपासा दौर्बल्यं ज्वरः छर्दिर
रोचकः हिक्का तीसार कासः शोषस्यैवं
तप यान्ति हीति स्मृतोक्ताः चरके प्युक्तं
छर्दिः श्वासो कासो विलग्नलाज्वरातीसार
एवं च सप्तकोपसर्गो दौर्बल्यः शोषस्योपद्र
वयः शान्ति अन्यस्य वान्यत्वमुपद्रवं करोति
तस्मात् त्यागपद्रवकृन्निदानं नान्योपद्रवकृत्
अनन्योपद्रवकृत् मनो निदानान्ज्ञात
इति शेषः तेन शोषजनकानिदानाद्भो

श्री

गमनशीलः शीघ्रः शीलित्याति: स्वयं वा गंतु
रपि विशिष्टलिंग विविक्तस्य योगात्पृथक्त
ठित्तः यत्र यत्र देशे दोषः शोथं कुर्वन्नित्ति तत्र
ह दोषाः स्वयं पृथगित्यादि कुर्यादित्युरः प्रभ
त्यूर्ध्वदेहे मध्ये इत्युरः पक्वाशयादधः सर्व
शः सर्वशरीरशरणशीलः स्फोटः परकुष्ठा
दिभेदमाह यो मध्यदेशे इत्यादि मध्यगा
नस्य कफपित्तवातलिङ्गागतशोथस्य प्रभावात्
सर्वगः शरीरपर्यन्तरसर्वगः सान्निपातिकः
शिष्टस्थानशरीरे स्थितस्य: स्थानशब्दो हेतूपमा
ने. यथा मारुतोत्थः पित्तस्थानगते वाधे
रैवात्र सर्वोऽपि शरीरे सर्वगामीति उक्तव्यविशेषः
यमनत्र वक्ष्यमाणास्त्रियाः शोथः पादजो धावति
समूहति न पादजः पुंसः सर्वगो वक्तव्यो हि

म·को· धिकाराद्वृद्धिरभिधीयते वृद्धेः सामान्यसं
२८० प्राप्तिमाह कुकुरित्यादि अन्तर्वणिगन्त्रिरधो
228 गतिर्वायुः मुष्कौचरराांगच्छन् वंन्दरा
तोमेद्रजंघासंधेः सकाशात् फलकोशा
भिवाहिनीरिति फलचकोशश्च फलको
शो श पववा फलकोशयोः कोशोफल।
कोशो तचहाधमनीः प्रणीद्मसंहुष्यद्वृ
द्धिकरोति फलयोः कोशयोरिति द्विव
चनलक्षणं तेन फलेकोशोपि दृष्टव्यमा
नाद्वृद्धिः संगता सप्तद्धिरिलिङ्गिःचकतौ
संतायामित्यनेनान्के जंतोर्वाद्धपादः
पुलिंगः किनंतकृस्त्रीलिंगः वृद्धिःकु
रुजाभिधीयते सर्वस्यानिर्दिष्टादिवसंख्या
सिद्धौसप्तधेतिवचनंन्यूनाधिकसंख्या

त्यन्त्रस्तत्वर्थः पाराडुरोगादौ तु यः शोथः पा
दसम्भवः सोऽप्युपद्रवकृतो निदानात्तु जा
तः साध्य एव अनन्त्योपद्रवगतत्वमपि पा
ठान्तरेऽयमर्थः पादादुत्थितः पूर्वं पश्चादा
ननकडवमडपद्रवे रोगसंसर्गोपद्रवत्वेना
वागतः तेष्वानन्त्यान्तरं पादप्रहृत्तः स्था
यस्तु न्हसानायः प्राप्नुयात्कष्टं स्त्रीपुंसयोः का
दर्शो योनिवस्तिरक्षूलसिध्यन्तीति तार
पाणिनाप्युक्तं ऊर्ध्वगामी नरं पञ्चामेयामी गा
मुखान्निहन्ति उभयं वास्तिसंजातः शोथो
हन्ति न संशयः इति गुह्यजो वास्तिसंजातः
सर्वं हन्ति पुमांसं निरंतनारीं च असाध्यः पुरे
रितः इति स्फुटितरिक्तस्तन इत्यादिना इति
मधुकोशे शोथनिदानव्याख्या शोथः॥

म॰को॰ रिति फलकोशयोरङ्कं चलयन्निति स्वार्थिको
२९९ णिच अन्तर्भूतण्यर्थो वा वात्तको पि भिरित्यादि
२९५ धारणावेगस्योपास्थितस्याहरणमप्राप्ता।
वेगस्यान्कोभरौः तोभिनोत्पैरिति बल
यिनह धनुराकर्षणादिभिः स्फुटं ज्ञापय
मिति स्थूलांतव्यपच्छेदार्थं विग्रहीकु
र्वति संचितांकुर्यात्पूर्वैः विग्रहीकुर्व
तिपाठांतरे संकोचे न विग्रहीकृत्य स्थाने।
वेशात् तदा स्वस्यानायासादविहतयासंधि
स्थः सन्नविहतयासंध्यो ग्राप्य स्वरूपसामर्थ्यं स्व
यंकरोति तत्र ग्राप्य स्वरूपेण संस्थित्वाका
लांतरे फलकोशं च गच्छेत् तदा मुष्कवृद्धि
र्ना ध्मानकृद् भवति तदा उपेतमारणस्य
चिकित्सतः पुरतः स्य स्वतमोजः स्वाधि।

निदानसार्थं नैतावद्भूरधिकाव्याधिनिरासः
असंभवस्तस्याव्याधिस्वभावात् भूतो
नवकोष्ठायुनिवृन्तर्भावात् न्यूनसंख्याति
रेकाश्च तयोवानजन्त्वेपितानि भिन्नानि चिकित्सा
भेदात्पृथगभिधानं निमित्तभेदनिबंधनएवव्या
धिभेदः यदुक्तं दोषदूष्यसंसर्गादायतन
विशेषान्निमित्तश्चैषां व्याधीनां भेद इति अत
एवाह अन्नांबुजावपानिलाच्छ्रेभेदस्तुकेव
लइति अन्नइत्यागीनि अन्नानिमित्तलोपदादिकक
रक्तजेक्षयस्फोटापित्तवृद्धिलिंगादधिक
त्वेनहेतुलिंगचिकित्साभेदाच्च रक्तजवृद्धिः
पृथग्गदायवनेमेदोजस्तुलफलोपम इति प
क्वतालफलवन्नीलकस्तुलः अन्नजमूत्रवृद्धाप्
मिनि मूत्रवृषवृद्धता। चलयत्फलकोपशायी:

स्ता

म॰ कौ॰ ह निबद्धः प्रचयप्रभुरित्यादि निबद्धोऽनुबद्धं वा
२०० न् भुष्कवदंडवत् भोजेप्युक्तं महान्तं घो
३०७ प्यमल्पं वा स्नुभवत्यागलप्रभ्रयालंबं तमुष्क
वद्गलागलगंडंविनिर्दिशेत्तदिति तस्य सं
प्राप्तिमाह वात इत्यादि वातकफमेदांसि
दुष्यवृमलगंडकारणानि तेन त्रय एव ग
लगंडाः पित्तस्यात्र संभवाप्यैवव्याधित्वमा
त्राचतुर्थकज्वरवत् चतुर्थको हि ववन
चतुर्थको दृश्ययतिनि प्रभावाद्विविधज्वरः
जडताभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वानिरस्तानामसंभ
वयति क्रमभुत्पन्नेन शनैरेव वर्धनं दर्शी
याति स्वलिंगैः समन्वितानभिधानेन निबद्धः
प्रचयप्रभुरित्यादि सामान्यगंडलिंगान्वित
वातजोविरद्रक्तिरितनि अपिप्रभावात्तजो
नौत गत

गुरुत्मा द्वायजंतो नयन्निर्वंदरां वंतरणाक्त
कुज्ञायुक्तं फलकोशप्रपद्यत इति अथाध्माः
पयन्निति उधूनयत अथसाध्वायमित्निक
पयन्तोस्यचिकित्साभिहितामेवं अप्राप्त
फलकोशायांचिकित्सावाचिकित्साविधिः
प्राप्तफलकोशान्वसाप्यजाप्या यावात
स्यांचिकित्सायांविधिः पद्मकमोज्ञैः पा
प्यांतामंत्रज्ञोविदुरिति वृधाविदानंकतंघ्रां
नरपक्षेति नयप्पा अन्याभिष्यंदगुर्वामसेव
नान्निवपगतः करोतिग्रंथिकजोप्यंदोषोवं
लयासंधिषु ज्वरशूलाग्निसादाक्तंतप्रघ
मितिनिर्दिष्टात् यतिमधुकोशेवृद्धिनिद्धा
नव्याख्या वृद्धिवृत्तामष्ककसमानत्वात्तद
नंतरंगलगंडाविदानंतस्यसामान्यविज्ञमा

म॰ को॰ मलवाप्रभारोगेरिति कर्कंधुःश्रृंगालकी
३.१ तिः कोलंतु हृद्दरं मेदःकफाभ्यांमिति
361 मेदोहृव्यंकफोदोषोत्रारंभकः मेदःक
फौवसाधास्वेनोक्तौ नैनवातारपित्तसंबं
धोप्यत्रदूष्यः पदाभोज्ञः वातापित्तक
फाद्रूप्रमेदश्चापिसमाचितं गंडवोकं
डुन्नाः प्राप्पमतस्यांज्ञानहृप्रान्बहून कुर्व
न्तियः स्विन्नांस्तेभ्यःपुनःप्रकुपितोनिलः
नान्दोषान्ऋणीवक्तःकंठामन्यागला
श्रितः नानाप्रकारान्कुरुतेग्रंथीन्मा
लिपत्वामाला प्रपचीकंठमन्यास्कदी
वद्दरासंधिषु गंडमालाविदानीवादपची
तल्पलक्षणमिति स्याद्गंडमालेति गैडु
मा लानजलसनैष्पीगाङ्गंडमाला गलमात्र
गंडयो

पित्तरक्तमवर्त्तते यद्वछायापाकमियादिति
कारणं प्रतिनियमेनकदाचित्पाकांग इति
कारणं प्रतिनियम एव वा छोभिमतः अत
रेनपाक कारणं पित्तरक्तंवानियतमेव क
दाचिदितिनु सर्वकाले यद्वछायावैषम्यंभवे
दितिपाठांतरपाकस्यतिशेषः श्लेष्मजो
सवर्णा इति प्रकृतिसवर्णाः मेदोयेहानु
रूपंचयवृद्धियुक्तः इति देहवृद्धयेनायंदेहवृ
द्धौवृद्धिंयातीत्यर्थः गलेनुबध्नातीति
अनुवादंकरोति गलेनुबध्नातीतिपाठां
तरस्तुगमं असाध्यतामाह कृच्छ्रादित्या
दि राधात्तुवर्त्तमंडुः खेनश्वासावरोधका
रिणं भिन्नांस्वरंस्वरभेदयुक्तं स्यादनल्प
नयागंडमालामाहैवाह कर्कंधुकाला

म·को· त्वा विधिना यदुक्तं वर्णागमो वर्णविपर्य
२·२ यश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ धातो
462 स्तदर्थातिशयेन योगः तदुच्यते पंचवि
धं निरुक्तमिति तत्राप्युक्तं नश्यन्तिभवन्ति
वान्यदृत्ति सा [illegible] स्मृतोनिच्छेदः पितृसा
दिभिरूप इवैरसाध्यता [illegible] पंचवर्गाख्या
श्चरुके गंडुमाला यामास्ति संग्रहकारेण
गंडमालायाः सहतुल्यत्वादपच्यास्त्रैण
अमेव पठितः [illegible] मकचाण्डकातु
ल्यत्वाद्याद्यपिमाह वक्राद्यपस्यादि
वातपित्तकफाः प्रत्येकं दुष्टाः [illegible] वात
रक्तैरेव [illegible] दीर्घणनाविकारस्या
मत्वात् [illegible] पंचवक्ष्यते हि वातादिदुष्टे
मंदश्च [illegible] पाताद्य [illegible]

एवञ्चरके गंडमालापाठिका यथा मेदः
कफाच्छोणितसंचयोगलस्यमध्येगलगंड
एकः स्याद्गंडमालाबहुभिस्तुगंडैरिति गं॥
डमाला तत्पाठ्याऽपचीमाले भेदप्रथय ९
न्ति ननु इति गंडमालारोगकदोषहूष्यक
नायेन एवेत्यपच्यैः कालानुबंधविरोधिति
चिरकालसंबंधः सैवात्यादिति महत्
म्बनल्पत्रूपाऽपचीभरापन्ने सेवापचीति॥
इति नाडाभिहतत्वात्प्रबंदतीनिक्रियायो
गोपिनाद्धिनीया अपचीतिरुक्तिश्चापर
रापरोपचीयमानतयाभन्नैरेवचयप्रक
र्षात् अपचीवंदतीतिसङ्ख्तः चयप्रक
र्षश्चापचीपापचीयमानतयापनैरेववा
यप्रकर्षात् परभवनेनैव सायुत्वमेक

म॰ को॰ अतिलङ्घ्यामिमाह आयस्यन्तीँ इत्यादि
३॰२ आयस्यन्ते आकृष्यन्ते॰ दीर्घीक्रियन्ते॰
313 वृश्चतीव छिनत्तीदिवादिरकान्तिगणत्वा
त्वात् प्रत्यायितकुरावप्रसाधितास्मान्वे
पिधानवस्तोद्रुह्यन्ति वृश्चतीन्य
न्यस्यसाधुत्वं किं वा कर्मणि लकारेण
मनेपदानीनित्यत्वात्साधनीयं प्र
त्यासक्तान्द्रोण्यते मत्स्यजिह्वालोडयन्ती
व यन्त्राणि पूर्वं वित्तसमाधानं भिद्यतीवि
दार्यतइव अत्वस्थाव पितृग्रन्थोंदेह्य
नेत्रान्निनेवान्यथं दह्यते पापचारि
पापच्छन्तइव तारेण क्लिन्नवान्तलोपभ्रम
इव प्रज्वलतीव कापथग्रन्थोऽवविवर्णः
देवछिकारा इति काचित्पाठवारणं सन्ततं

रोपि दोषकोपात् यथा मधुरास्निग्धादिभि
र्हितैर्दोषैस्तस्मान्मान्यात् श्लेष्मा प्रकुप्यति
वचनं रक्तिर्वापि विरोधिनामिति संहूष्यमे
दसृतत्वाश्रिता श्रोत्यनेन मेदोजः कफसंबंधा
घोभवति यथा शिरा योपि बाहुनाशिराद्
ष्यायोभवति सङ्कुच्यते एवं पत्रग्रेष्वयः न
चेति संहूष्यमांसमस्त्यागिति म्नासज्जः
क्रमोल्लंघनेन पाठस्याप्राधान्यप्रतिपा
दनार्थं सर्पन्नेस्य प्राधान्यं स्नात एवक
चित्कार प्राधान्यस्य च कांति विषपास्पक्के
हेति पाठः चरकोक्तग्रंथिर्वातकफजावि
सर्पाख्यवोक्तः स्नोन्मतमिति कुतः
कर्तुर्न उक्तात्मसूत्रं विग्रंथिनां विग्रंथग्रंथि छि
तं ककटं वा विग्रंथितत्वादेवयंथिसंज्ञा

सर्पएवग्रंथि ^ पं-३

म॰ कौ॰ सूत्रवो घृतवद्वास्यज्ञा यनैरति श्रिसञ्जथं
२॰४ व्ये: संप्राप्तिमाह व्यायामजातैरित्यादि
385 संकुचेति क्रांतर्भाविनीर्ण्यः तेनसंकोच्य
त्वहत्यर्थः संपिंडोतिसंहतीकृत्य उन्नतमा
ग्रऽच्छलमित्यस्य सामान्य लक्षणेनैव।
सिद्धे पुनरुक्तिरत्न पायाप्ये सतोथीरा
जोग्राथ्यः पिंडे संरुजत्यस्यालस्यान्नदोरुप
साध्यः सचापि जश्यापीत्यादिनासाध्यः ॥
सचेतिचकारेणारुजेत्यादि धर्मयोगादव
रोपिग्रंथ्योऽसाध्याइतिसूचयति यदुक्तं
भोजे पंचैतानरुजानरुजोग्रन्थीन्मर्मजा
नचलांस्त्यजेत कपोलगलमन्यास्तुंडिकि
कितस्याप्यसाध्यितिमत्स्येरुमांसार
व्यायामाद्यपिवदन्तएववदन्ति मांसाख्यजा।

नोपपन्न इति पाषाणावत्कठिनः किंवा
पाषाणावद्भवति संहननोपपन्न इति सं
हन्यान्विनोमाहनित्यर्थः मेदोजेशरीर
वृद्धितयवद्धिहानिरिति शरीरवृद्धि
वाम्यापुष्यात्कमेदवृद्धिहानीयस्मात्पुष्या
मेदोजेष्वेवमुत्तिधानस्वभावात् विरा
प्याप्यपितत्वात्मद्धतिचात्रभिन्नोपिशायाक
सर्पिः प्रतिमेत्क मेदइति भिन्नसतिपिशाषा
क तिलकल्कः सर्पिस्वत्तत्यानं तन्महा
प्रमेदःस्रवति भोजेत् मेदोप्रर्थेः संप्रा
प्तिः पचति पच्या मेदोवायुर्यदामांसोर
निद्दिपेदयवात्यावि नत्रमेदोभवोग्रीषः
श्यावीभवतिपांडुरः कृशःकृशमहान्
स्थूलेयंपिपिभिन्नेषत्रपीडितः तिलकल्कः

म॰को॰ विद्रुमत एवानल्प मूलमित्युक्तं वातादि
२॰५ भिरुदर्बुदे जायते भवति तेनषडर्बुदानि भ
वंति ग्रंथ्येः समानानीति वातपित्तकफमे
दोजग्रंथिभः वातपित्तकफमेदोर्बुदानां
लक्षणानि समानानि शोणितमांसजयो
स्तु लक्षणां इत्यवक्ष्यामि रक्तार्बुदमाह दो
षः प्रदुष्ट इत्यादि संकुच्यत्यत्र भावितो
त्यर्थः अपाकामिति दुष्पन्याकं तेनसा
स्त्रावमित्युपपन्नं भवति दोषदुष्ट इति
क्षिप्तो भवति सस्त्रावमीयतस्त्राव मांसपि
ण्डं चामांसांकुरैः शीघ्रवर्धते मांसांकुरैरावि
तवकरोति तस्याजस्त्रं रुधिरमत्याक्लिमपि
करोति रुधिरं वाधिष्ठानं भक्ताशिरागतं
प्रवर्त्तते तत्पाकात् इदं वदेवाह्नावस्थस्य

३०५

वार्बुदलक्षणोक्तमुल्पांहि हि हस्यमत्वपलदरोगौक्ते
ति किंत्वनार्षोयंपाठः भेजादिषुसमानत
न्त्रेषुनहृदृत्वात् मांसप्रोनिनहृष्यसामा
न्यादर्बुदाभिधाने तस्यसंप्राप्तिमाह गा॥
त्रप्रदेशेक्कविदित्यादि क्वचिद्देहेत्यानियत
तद्देशेलघुनरपचीवान्निरीपिते सन्नुष्टिना
हतियानिपाठांतरे प्रदुष्टाः दूष्यसंदूष्याश्रिति
कार्तिकः मांसमस्टकगूदूष्यातिसर्वार्बुदसाध
रणं दूष्यं मांसार्बुदमेदोर्बुदयोस्तुविशेषे
रामांसमेदोर्बुदिमांसरक्तार्बुदयोरपित्ता॥
दूष्यकोदोषोस्ति तेनतत्रापिदोषकर्तृ॥
तयासंप्राप्तिरियंभवति मांसोदूष्यमिति
मांसोदूष्यतयाप्रतीयमानमेदोदयोपिमां
सप्रकृतिर्भवति ग्रंथगाधमिति दूष्यकृष्णा॥

म·को·टी· संप्रस्रुतमित्यादि संप्रस्रुतं स्रावयु
२·६ क्तं स्रावश्चात्रापाकित्वेपि न विदारं नागतः
स्रोतःसु त्वगादिषु अचलत्वं स्थिरं प
366 ज्ञायत इत्यादिना अध्यर्बुदं अधिकमर्बु
दमध्यर्बुदमेव यत्र पूर्वजातं पुनरन्यजा
तं पुनरन्यदेकदा क्रमेण वा तद् द्विरर्बुदसं
साध्यं तथा भोजः अर्बुदे त्वर्बुदं जातं द्व
न्द्वं वार्बुदं च यत्र द्विरर्बुदमिति निर्दयं तद्वा
साध्यावेतौ निर्दिष्टावादिति अर्बुदानां पाका
भेदमाह नपाकमायान्तीत्यादि सर्वा
र्बुदानि पित्तरक्तजान्यपि नपाकमाया
न्ति कुत इत्याह दोषस्थिरत्वादिति का
लान्तरेणापि रक्तपित्तमधिकं पाकमार
भते न तदि दोषाणां स्थिरत्वात् मेदःसह।

न्लोदकरूपस्यैकत्वात् किंवाऽन्नरसजीर्णीतिय
न्नांतर्भावितोऽरायर्थः तेनमांसपिंडमुक्त्वा ह
यति उक्तंकरोति दोषाः प्रदुष्याशीतिपा
ठपत्नेसारस्नावमन्नमरहीतिपाठः उक्तंह्युड
न्ना हरुअंतर्भावितरायर्थत्वात् ह्रिःपादरू
पी मांसजस्यसंप्राप्तिमाह मोऽस्थिप्रहारा
दिभिरित्यादि अप्रमोपमपायारणावत्क
ठिनं अप्रचाल्यमस्थिरं यद्यपिरक्तमांसा
र्बुदयोरन्तरिरक्तमांसयोर्हेतुर्भेदोक्तिः
तथापिरक्तजोपित्तमांसजोवायुरारंभकः
म एवंपित्ताभ्यांहृतदुग्धन्यायेनव्यपदेशः मां प
सपरायणस्यमांसभक्षणशीलस्य तस्या
वांतिमात्रंमांसवृद्धिः मांसंमांसेनवर्द्धत
इत्यभिधानात् साध्यैकमप्यसाध्यप्रकारा

म॰को॰ सद्वेत्यामितिदर्शयंति अन्येत्वशीलावशला
३॰१ पदमितिवदंति नैतत्केनविधिनावसा॥
धृत्वं करकारादिगलपलापदानांवयो
367 तासंप्राप्तेरभावात् केचिदाकुरिति पर
मतेनोक्तिः एवामसाध्यनामाह क्रमे
कामित्येवेत्यादि संजातंभ्रष्टत्वंसत्तवल्मी
कावक्रकुशिखराकारंग्रंथिभिःकृपयवितंय
द्भवतितद्दृशा यं अन्ये तु नरग्रंथ्यंकफ
जलतत्वेनवर्णयंति मैत्र्यमतेनेति ए ते
स्तुतवल्मीकवज्जातस्यासाध्यत्वेनाभि
धानात् नयुक्ता नत्रसंवत्सरानंतरं॥
मतिमहद्वल्मीकवज्जातसलत्नामिति
वर्जनीयानिसंभवंतीतिनेमद्वाकं संवत्स
रानीतं भद्दमेकामितिपाठेतुच्छाततिकात

पादोषत्वात् ग्रंथित्वाद्वनपाकारंभकं
मन्येऽनु दोषास्थिरत्वदिति दोषाश्रयरूप
शोथ्यकाठिन्यादित्याहुः तदप्रयोजकं
मन्यत्र दोषाश्रयशोथ्यकाठिन्ये पाकद
र्शनात् अपक्वशोथपाकेऽपि संपदि
त्याह निसर्गतो व्याधिस्वभावात् भो
जेणूक्तं नपच्यंतेऽस्थिरत्वाद्ग्रंथित्वाच्च
भावतश्चेति श्लीमधुकोषगलगंडार्बुदा
निदानव्याख्या उत्सेधसाधर्म्यादर्बुदा
नंतरं कफसंबंधत्वात्स्वभावात्साधर्म्या
च्छ्लीपदनिदानमस्य संप्राप्तिमाह
यः सज्वर इत्यादि [illegible]घवस्थानमे
वास्य पूर्वरूपं क्रमेणागतपादेनैः शनैः
तच्छ्लीपदस्यादित्यनेन निरूपयति

म॰ को॰ नपुंसलीपदसंदेहकोप ज्वरेणाश्लीपदा।

२॰ ८ ब धारणाकरणगौपसखावमित्याघपर

मस्मा अलिंगं अतुवन्तसर्वलिंगमिति

येनदोषेण आरंभश्लीपदंनस्यात्तुवन्।

तान्यपिज्ञवृक्षानिसर्वाणिपिलिंगानिया।

अतन्र सकतुरामितिअंत्यनवकंडुमत्

श्लेष्मपुलामिति श्लेष्मप्रधानेगणन

शनिमधुकोषेश्लीपदनिदानव्याख्या

शोष्व त्वसाम्याहिकर्णिनिदानं सूस्वस्व

प्राप्तिमाह व्यक्तेत्यादि हौरामित्यत्येभ्य:

शोष्यमुस्वातेभ्योग्रष्ष्यादिभ्य: आत्र्युका

रित्वाद्धारणा डघिन्नाम्दशामिति अतर

पर्वरुषाः आस्पिषसमाश्रिताइत्यनेनसं

प्रयोभिहितः डघिन्नाम्दशामित्यनेनअ

मितिशोथः महदिति अत्यंतमुच्छूनं वर्जनीयं
विशेषतत्तु इति प्रत्याख्येयं श्लीपदे त्रकफ
स्या अभिचारस्य प्राधान्यमाह त्रीण्येत्या
दि ननु यदत्रा अभिचारी सर्वत्र कफः कथा
तर्हि एकदोषजव्यपदेशः सर्वस्यात्रिदोषः
जत्वप्रसंगात्त उच्यते अनुबंधोत्र कफो
नत्वनुबंधः तेनत्रिदोषजमिवप्रसंगः प्रा
पः श्लीपदसंभवहेतुदेशमाह पुराणो
दकेत्यादि अनूपदेशोहिसलिलंपानीयंव
हूदकनिम्नतयानेशोषमुपयाति जांग
लत्वाग्नेयान्नलबलमन्वागतपालपुराणो
दकभूयिष्ठत्वानितिमितस्यानूपस्यमदृता
पत्वेनोष्णलक्षणविपिशीतलेइत्यत उक्तं
सर्वर्तुषुचशीतलाइति कफकराणिदिग

म·को· स्वसतया पैत्तिकैदाहभूयान एवा पाक
३·९ कालेप्रकर्षवनौत्ताविनिःशेषः कफजेषा
३०९ यावसहश इति मलवस्रवनपरःपाकान
नरश्चिनासावलिंगमाह नगुपीनासिताक्षी
पामित्यादि कमश इति वध्याकर्म नेना
पित वाननतनःपीनःकफेपित्तः तन्द्रयावे
वातानुरूपोवर्णोत्तेयः संनिपातजेनाना
वर्णतेनाग्ज्ञावइति नानाबहुविधाःकृष्ण
पीतशुक्लवर्णा लोद्दाहकराद्युदिकारा
जातनुपीनासिताःग्जा ग्जावायस्यसतया
अल्पत्रणो येपाककालेनानारुजः
अवतसवहा बाढालइतिवातायस्यास्ती
तिबाढालः मनवर्षीयोलघु चव्यपुष्पिका
घातिशंपितेनबाढालइव विषमोगसा।

तोपक्त्राविःकृतः तेनैवनां तरीयकतया
चयप्रसरायाप्य न्नोमंतव्यो महामूलमस्यपा
दिसमाश्रयतीति गंभीरमूल रुजावमंत ।
मिति उत्पन्नावेवरुजाप्रकर्षवतां म्राति ।
शायतेवक्तव्यतामितिवर्तेलं वक्तव्यापत्त
त्वामित्यर्थेयथाःदिविलदरयानां श्रायत्तेदी
र्वे विद्रधिरितिरख्यात इति इतिप्राहुर्वाति
रूपाधितंकेत्तमा चादिद्रधिरितिसंज्ञोतिद
र्शयति वरकेलविदाहमहत्यांविद्रधिसं
ज्ञा यदुक्तं सर्वेषांधिविदाहित्वाद्विद्रधि
रितिनिरूप्यत इति वातिकेविषमोष्म
णामिति केचिदल्पःकदाचित्महान्
चित्रोत्थानप्रपाकइति चित्रोनानावि
धोवायोर्विषयक्रियत्वाद्रूपपाकोवा ।

म॰को॰ माह तैस्तैरित्यादि तैस्तैः काष्ठलोष्ठपाषा-
२१० णादिभिरभिहित इति अक्षतरक्तस्य मथित
पिच्छितस्फोटपललतया क्षत इति क्षतरक्तस्य
छिन्नभिन्नादेः पयोरभिहितक्षतयोरपथ्य
कारिता इति विशेषणं क्षतोष्मेति क्षता
नत्यहितत्वमात्रपरिग्रहात् क्षताभिहत
योरप्यूष्मा ततोऽपगृहेनोच्यते वायुर्विसृत
इति क्षतेरक्तक्षयादभिहते कस्याभिघातादेवा
तकोपः कुपितेनैव वातेन हेतुभूतेनावि-
सृतः यद्यप्ययवातपित्तरक्तजस्तथापि
त्रागभिघातसंभवत्वेनागन्तुः वातपित्त
रक्तानां जनकत्वेनैव विलक्षणस्य संप्रा
प्तिः पित्तावद्रुधिलक्षणा इति प्रमोक्तज्वर

3/6

धत्वात् विषमं पच्यत इति चिराच्चिरं भी
रोत्तानोद्भवरूढभेदेन विषमं यथा भवति
तत्र यापच्यते विषमं समं ननु विषमपा
कित्वं वातिको विद्रधावुक्तं नत्वत्रानुक्ता
नेचयो यथायथापद्मस्थितोल्पायाद्वा
महान्स्यात्क्रियाविनापावा । मुपैति शोष्यः
विशालमूलो विषमो विदधः सक्तघ्नां
यात्यवगाढदोष इति अत्रः शंकयेकथं
मिथोभेदप्रतीतिरिति उच्यते अप्रतीकारेण
विषमपाकित्वमप्रतिकारेणैवभेदित्वं
रष्युक्तः प्रतीकारेपि वैषम्यं वातिकेत्व
पाकभावैषम्यं ननु गांभीर्यादीनामत्र
वासाध्यांः॥ अभिघातजस्यांगतैः संप्राप्तिः

म॰ को॰ मुक्तापि संप्राप्तिर्विद्रधेः पुनरुच्यते आभ्यं
३११ तरस्य रक्तजस्य तथागंतोश्च विद्रधेर्दोषै॰
311 रव्यपदेशार्थं दियमेव नचापि संप्राप्तिस्तये
ति कश्चित् वा ह्यागंतुवदभ्यंतरागंतु संप्रा
प्तिरित्यंतरं कृतस्यांतर्भावादनिर्दिष्टः
तत्र जा वृत्तिर्निर्हाटः गुल्मरूपिणामिति गुल्म
लवत्कठिनं एतदभ्यंतरविद्रधीनां सामा
न्यरूपविशेषबलदाणं तु वा ह्यविद्रधिलक्ष
णैरेवतेषं वल्मीकवदिति उपात्तं च भिलच
लमुन्नाहं समन्तादुन्नतं एतदपि पच्यमाना
वस्थायां सर्वेषां सामान्यं बस्तिमुखं इति
बस्तिमुखं एव विद्रध्याधारभूतमांसादि
संभवात् नवस्रोतस्यतनुत्वात् ग्रायेयोक्ते

घतिरिक्तसंस्थानवर्णवेदनादिपित्तविद्रधि
लिंगयुक्त इत्यर्थः रक्तजोपित्तविद्रधिलिंगा
तिदेशेमलक्षणावपिदाहज्वरौनीप्रयताविशेषवर्ण्य
मुक्तौ श्यावरक्ततापित्तविद्रधिलिंगान्प्रदेशा
त्त्रसक्तकस्यपक्वोदुंबरसंकाशत्वस्यापवा
दः भोजप्रभृतयस्तु धानुरक्तजांविद्रधिंप
रित्यज्यमक्कल्पसंतानविलक्षणा रक्तजं
पठंति तेषांमतेक्कालर्तवजेनसह षड्विद्रधे
यः स्पष्टतेस्तु धानुरक्तजोपित्तव्याप्तमक्कल
जोपिविद्रधिः सामान्येनरक्तजमेवेतिव
द्विद्रधयइतिवोद्धव्यं अधिष्ठानविशेषे
लिंगविशेषवशात् पतनाम साध्यतांचाप्या
पादयितुमभ्यंतरविद्रधीनाह पृथक्संभू
यवादोषाइत्यादि इयमन्योविधानार्थे

म॰की॰ च्छिन्ति स्वयमेव यदानान्यादिज्ञाभिन्नास्त्रयः

२१२ श्रुवांतिनदजीवंति स्तुत्ते पूर्वं छिन्नजीवंतीति

ऊर्ध्वं पूर्वस्या समाप्ति निर्माल्यजीवन स्त्रा॰ ह

312 भिवल्लिवर्ज्याश्चेति श्रीहिलोमादिज्ञा॰ भि

न्नेषु वाहत इति वा यस्मापारेणाभिन्नेषु

अन्यमर्माश्रयेषु स्वयमेवाभिन्ने च्छिन्तिवा

चलते अन्नाभिन्ने च्छ्यपाधःसाविष्कजीव

नोके येतोच्छिनिछिन्नाभिवास्तिकोषुतेषां

मर्मजत्वात् वा साध्यन्तरावावर्ज्याः कदा

चनेतिपाके ऽपाके वा तथाच भोजः अ

सा ध्यामर्मजोह्नेयः पक्वोऽपक्वश्च विद्र

धिः सान्निपातात् स्थितो ह्यपक्व एव कुर्व

स्तिजः त्वग्जानाभिधोजस्तु साध्यामर्म

समीपजः अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्या

ज्ञात्वर्द्धकः क्षोभः मारुतकोपकमिति मार्ग
रोधात्कायोः प्रकोपः वृक्कयोरिति वृक्कम
ग्रमांसं सर्वांगोपग्रहः प्रत्यंगव्याप्या
मर्द्दाधिशिराणि यस्मान्नाकुद्रयस्य क्षोभीति
वृक्काहृद्विपिपासास्पानं क्षोभः पेपी
यन्त्रेपयस्तिपुनः पुनर्जलं धात्वमित्तात्या
र्व्वः स्त्रावानिर्गमस्माह नाभेरूपरिजाह
त्यादि उपरिजात्वक्कूपी हास्त्रिायांतिस्र
वंति नाभिजस्तकमध्यमार्गस्त्रावाजक्री
घः स्त्रावश्रुतव्यागनन्यानन्तव्याहरीतः
ऊर्द्धप्राभिन्नेभुमुखान्नुरारापात्रवर्तते
स्वकत्वाहितोहियुयः अधःप्राभिन्नेभुनव्या
पुमार्गाकाभ्यां प्रवर्तिनिस्त्वकलाभिजोत्वीति
स्तरति नाभिकलिकवन्राजा अधः क्षते

म॰को गान्येवभूयांसिस्रवन्ति विदाहस्यापित्त
३१२ प्रकोपकत्वात्त विदाहश्चात्रदोषादीनामे
व तेनज्वरतृट्क्लमारुच्यादयोऽत्रपित्तलिंगा
नि छिद्यत इति द्विधाक्रियतेऽभिघन इति
विदार्यत इव सोषाच्चोष इति उष्णादाहः
चोषः पार्श्वस्याग्निसंतापपर्यष्पा ता
भ्यां सहवर्त्तिवः सतृष्णा वेदनोपशम इत्या
दि वेदनोपशान्तिर्दाहापगमेनापित्तस्या
वलत्वात् तोदः कण्डूश्चात्रवातकफलिं
गं प्रादुर्भावीवलीतोमिनि मांसशैथिल्य
हृल्लासंभवः उपद्रवाणांप्रशम इति पित्त
कोपजानिताडकाचोषपतृनक्लमारुच्याद
योरोगएवोपद्रवाः तेषांउपशमः निय
तास्विरूपत्तोऽगुलीनांपीडनाद्या स्फुटनं

313

नोपरि नाभिज इति ग्रंथसंदर्भेण हृत्पद्मनाभिजौ कुच्यते बंधूमध्येदमितिवचनस्य प्रत्तिजोपायः इतिमधुकोशोविद्धधिनिदान्त्व्याख्या प्रायेणाचिकित्सासाध्याश्चा विद्रधिसंबंधकल्पत्वाच्च प्राणशोफस्यानिदाने षाड्विध इति संख्याक थन पृथक्जानि वेषांग्रंथेगृह्यतेरिति सामपक्वैषणीयो नै तत्राहिवातमध्यपधुरस्फुराः कृष्णोवा परुषोमृदुरक्तवास्थित इत्यादिनापक्वेषणीयो लक्षणान्युक्तानि विशेषः कथ्यते वैषणीति तत्रानुक्तो विशेषः कथ्यतश्यापक्वः पक्वापक्वादिनिश्चय इति ग्रंथाद्विशेषेण पच्यमानपरिग्रहः पित्तवदिति पित्तशोफवदुच्छितपच्यते पच्यमानशोफेपिलिं

म॰को॰ मतोपरिखंवाविद्रुयोंद्वितीयइति अत्रदर्शनि॥
३१४ पित्तंविदाहकृत्पित्तशोणितंहृष्यं कर्मभृतं
316 भवति वातकफौविशेषकृत्वाक्रोडीकृत्याही
नाव्येव शाहवातकफौहीनोक्तौत्वैत्यर्थः
शोणितकर्तृभृतंमापाकंप्रत्यगकुलत्वा
द्विवद्धिं पूर्वदर्शनेकफानस्रपः अत्रद
र्शनेशोणितानादितिविशेषः गंभीरपाके
शोथेसकलामपच्यमानलक्षणानुदया
दृश्यमानेलक्षणाप्तरक्तं लक्ष्यते मंव त
प्या कफजेषुमुखरोगेषुगंभीरिगतित्वात्।
जे मिध्याल्पबुचेकबुविदग्धमर्थ्यंसंपक्वलक्षणं
दृष्ट्वापक्वमपक्वमितिमन्यमानोभिषग्मो
हमुपैति तत्राहित्वक्लवर्णानाशोनशोथ
ताम्रत्वपाको अश्मवद्बद्धयाता ननत्रमो

त्वचाभिनत्तिकिंचित्त्वगवदारणात् वस्त्रादिवन्मा
द्रि वस्तिः चर्मपुटकं पूयस्येन्यच्च संचा
रइतिशेषः अयमर्थः वस्तीयथ्यांतुसं
चारः नत्थाशोफ्यंगुलीपीड्नेसति पूयस्य
संचारः पीडयत्यकमंतं क्रान्तेचपीडितम
ति एकमंतंदेशंक्रान्तेऽवपीडितेपीडयत्य
वगाहतेपूयइतिशेषः एकदोषारब्धति
शोफ्येपाककालेसर्वदोषसंबंधमाह नै
षोदिलावादित्यादि एकैकजातावातादिरूपा
ण्डतुतेत्रिभिस्तैःशोफात्तवत्तुल्यैःशारी
मिदंधार्यतइति सर्धितीयंदर्शालिंशोणि
तत्राभात्यपत्त्यापकभाषित्योक्तं का
लांतलक्षणमभ्युदितंपित्तकावावशेषाननको
कौप्रमवं पच्यत्यतःशोफिराक्तमेषपाको

म·को·निदान व्याख्या शोथानामपक्वानां
३१५ व्रणाभावापत्तेर्व्रणानिदानं व्रणाकाङ्क्ष
318 विद्रधीनां तु यस्मात्पक्वात्तेर्व्रणशब्दस्य साधु
रा त्वं व्रणानिरुक्तिश्च व्रणस्कन्धे तेन कृता यथा
व्रणोतीति यस्माद्रूढेऽपि व्रणवस्तु न नश्यति
आदेहधारणाज्जन्तोर्व्रणस्तस्मान्निरुच्यते
इति अत्र चागन्तुः आगन्तुव्रणो यद्य
पि दोषवत्त्वेन संचयप्रकोपप्रसरण
शीलविकारकस्तस्य सम्यक् कल्पयितुं
शक्यः तथापि सम्प्राप्तिदोषाभिनिर्वर्त
मा यमधुसर्पिःपयोगादीनां क्रिया
विधानाच्च विलक्षणा चिकित्सा नातु
व्यपदिश्यते रक्तस्यैकैकस्मिन्दोषे च
निज

हमुपेयादिति अस्यार्थः ददारागदालादि
वैदत्ता समुदायादनंतरं त्वक्तवर्णितादी
निभवंति तदानमौनमोहमज्ञानमुपेयात्प
क्रमेवेति निश्चिनुयात् गद घरेरान्तुत्व
क्तवर्णितादीत्येव संशयलेनोक्तानि
यानलेनगंभीरपाकित्वा दनाख्याकोवा वे
हिंडुनत्वक्ता वर्णार्थंगंभीरपाकित्वादेव
श्री वहिः प्रतिताकफारबावान्मन्दरुजतो
अश्मअश्मवत कनेत्यभिधायनतत्र
मोहमुपेयात सोपकलत्तरोः पकमेव
नातीयादिति शिष्यशृतता कर्तसामास
वेति वत्तत्वादिगहनं शेषात्तकर
वृत्तयइति लोभमात्रप्रयुक्तत्वात्तक
राद्वशेषाः इतिमधुकोषेव्याख्याशेषाः

म॰को॰ ध्रुतिः ध्रुयेत्यादि ध्रुयाति डुस्थारस्कन्दवाति ध्रुपयुक्त
३१६ मपि दुष्टं रक्तं सततं स्रवतीत्यर्थः उत्संगीकोटवात
316 विरास्यतीति स्यनेतवल्लदोषसंबाधित्वं दर्शय
ति तथाचोक्तं क्रनात्मवनाम्भेरेवोपक्रान्ताद्व्रणा
द्भूतास्त्र दोषाबाणान्दुष्यन्तीति डुसूव्रणा इत्यत्र
परिभाषितदृशेषः अनिगं धादिरिति आदिश
ब्देनवर्णास्त्रावंवेदनाकृतयोगदहीनाः अतिश
ब्देनवविशिष्यन्ते श्रक्कलिंगाविपर्ययइति वक्ष्य
माणाश्रक्कव्रणालिंगाविपरीतः पूतित्वायोगाद
वा ध्रुतिध्रुयातिडुस्थारस्कन्दावीतिकचित्पाठः
तत्रध्रुतिशब्दः ध्रुयाति डुस्थारस्कविशेषणांकि
कान्तलाभइति जिह्वातलवदभासमानायस्य तलधा
ललानास्वरूपवतः जिह्वातलशब्दस्वान्तर्गडाति
न्यशब्दैः प्रत्येकमभिसंबध्यते येनजिह्वातलसमो

चमत्सरमाह त्रिय: स्याज्जद्वन्द्वयैरिति
तद्वन्द्वयैरिति सकान्वायै: एकैकदोषै
दोषैस्त्रिभिद्वन्द्वयैरेकैकदोषैर्द्विजोत्त
मा: संतानिर्वै द्वन्द्वयोस्त्रिय: एवंदोष
त्रयैरपि संबंधजनीयं पंचदशात्मा
मत्सरोदोषाणामुपप्लु भवन्ति त्र
यचायमर्थ्य तद्वन्द्वयैर्द्वन्द्वपर्याय वि
तै त्रयेष्वयात्वयेनद्विजोद्वन्द्वा:
दोषत्रयात्वयेनात्रिज: सन्निपातज: ए
वंदोषे इति मत्सरहितिदेहवयववद्दति
ज्वरन्दुष्वाद्युपद्रवरहित: धीमत्तत्त्वत्रि
बलयुक्त: कालिमरखचतिहमेन्द्रशिशिरे
च अत्यन्तमौरितिधातुनानागुरुरात्तां
मध्येएकातमैगुरुतो कुष्टमत्सरातिमाह

म॰ को॰ मज्जा यानिषेधः व्याधिविशेषेणाक्रमस्यकत्व
२१७ माध्यत्वमाह कश्चित्तामित्यादि कोष्ठे विषशेषणत्वे
तेदूषदूष्यितरक्ताद्दुष्टित्वेन सर्वदाधुष्टिराधिके
तिकृपत्व विषकजानामिति दुष्टाविषात्तानां
हे॰ प्रोषेमेषेचधातुदयाद्रुतोचरकेसावाचाल
रसंयमनादाधिकाद्दुष्टिः वसामेदोप्यमज्जानं
मस्तलुंगंचयःसर्वेदिति मज्जास्थिस्नेहः मस्तलु
गंधुलिका नामक्लेदोपसंभवइति दोषैरतिशयं
हविनानांवसादीनांस्रावस्यवकुव्याप्तिकरत्वात
दितरूपंगंधावित्राकृतिमाह मधेत्यादिस्तम्भा
नाजाति संगंधाः समानगंधाद्विपगंधास्त्रपरि
कालिताद्भुतपर्दिजातादिगंधाः पेचमर्मस्वसंभू
ताइतिमर्मममर्मस्विताः स्वपरूपविद्वता मर्मजाता
त्विनाहिमप्रावेदनत्वेप्तत्के प्रासाभासमत्वयोति प्रो

317

स्तुषलद्वारास्निग्धफलेत्याद्युः इत्यवस्थयति अत्र
शोक्तांगित्वरहितः निराश्रयइतिदोषकृतस्रावहीन
त्वं चरकेऽप्युपमत्ते नातिरक्तोनातिपांडुर्नातिस्रावो
नचातिकर्कशश्चोत्सन्नोनचोक्तांगोपघ्नदुष्टरोगः १
परस्परसंश्रित इति तद्दर्शनाद्ज्ञानिरास्रावत्वंदोषकृत
स्रावहीनत्ववेगतवेदनत्वं च वातादुक्तवेदनत्वं रहित
प्रागाक्षभावकृतवेदना स्रावश्चाक्त्वपुनरुक्तैवा
अत एवकृत्स्नलिंगरुजामित्युक्तं कपोतवर्णाप्रतिमा
इति पांडुधूसराः अग्रदग्धापीपिटिकान्तइतिपाठां
तरे विपीटिकामांसवलीनिद्वर्णाः रूढवर्त्मानं इ
ति वर्मग्रताववास्तुसंरूढोयस्यतं अन्तःस्रावाभावा
दर्शोनमनुजं वत्वकसंवर्णात्विवासमानवर्णा समत
लामिति समतलेनजिह्वातलेनवा अग्राण्यिरित्य
नेनोपरिउन्नतायानिषेधः समतलेनत्वचाचोति

म.को. मूत्रंरुधिराशयोरुधिरमिति यकृत्प्लीहसामाशा
३१८ यातांस्थानेभेदव्यपदेशार्त्तमाह स्थानानीत्या
318 दि आमस्यस्थानमामाशयः अग्नेःपच्यमा
नाशयः पक्वस्यपक्वाशयः मूत्रस्यवस्तिः
रुधिरस्ययकृत्प्लीहानौ कमलहृदयं शुक्रः२
वृषस्पाके मलवक्त्रोरिमनमलः गण्डुकः
सर्वाङ्गदेशोव्यवस्थितः पुरीतपाधानं फुफ्फुस
इतिहृदयस्यवामपार्श्वेफुफ्फुसइतिस्थानः
मूत्रमार्गउदस्यभ्योरक्तंच्युराद्विगच्छतीति इति
स्यादेतिमितिमेहनगुदाभ्यांरक्तंनिःसरति यो
माशयादिभेदेतुमुखघ्राणाभ्यांरक्तंनिर्गमः से
घश्चावहति स्विदस्यात्यंतप्रवृत्तिः पार्श्वयोश्चापीति
शूलमितिसंबंधइति मूधःकायविशेषेणाशीति
नीति व्याधिप्रभावात् विलदरामाह स्त्रोत्या

गाढयेरायशाकिलयः मांसद्रवैरावोपचलयः
मनुकमप्यशोषारिस्युसंस्कृत्याह क्रियाभिरित्या
दि इतिमधुकोषेशधीरात्वराणलिदहनव्याख्या शा
रीरस्थराणामभिधायांगलत्वराणामाह नानाधारक
वैरित्यादि नानाधारावयवमूत्वानिवयेषांतन्ना
नितप्या स्थानविशेषोपि शरण्यानिपातरूपत्वा
दकानिविशीयहेतुरित्यतस्तदुक्तं नानास्था
ननिपातनैस्मितिरिति तिर्यग्व्यवस्थितः तिर्यगि
ति छिन्नछेदसंपन्नः गात्रस्यपातनामिति गात्रा
वयवस्यतदेकदेशात्रूपस्यवागात्रस्यपातनं शा
तौरस्यातींदिः विपार्श्वोदनः प्रटंगस्व एवाङ्गिप्रलक्ष
णांपारिभाषितं तेनाविव्यधेएकाशयरहितस्तद्देशे
व्यधः यत्किंचिदिति यस्यमन्त्रकाधिरादेक्षत्रा
णयोभिन्नः तस्यतत्संबंधेन तेनवर्तिभिर्नो

छिन्नकृग्रस्य तथ्यासद्योजनस्यच्छाविकित्सा
विषयं दुर्बलानादित्यादि दूष्टलक्षणां दुर्बलानां
कार्कश्यं व्रणादिना विगतत्वचमिति पाठस्तत्को
विगतत्वचेति पाठः साधुः विगतत्वचत्वात्तित
मंग उष्माउष्मनिर्गमवचस्या कोष्ठभेदमाह
त्वचइत्यादि त्वचइति सप्तत्वचः शिरादीनि
निःशिरामांसस्नाय्वस्थिसंधीन्यारहन्यवेतिप
रिहरपद्दोपिकोष्ठभेदस्यगतत्वात् शिरादि
भेदलिंगंचात्रैवकण्ठेरधागोपसानिमामित्यादि
ना भविष्यति उक्तमिति प्रयाम्बुशल्यविज्ञा
नीयतत्रैवोक्त कोष्ठगतेत्यादौ पाताहोमूत्र
पुरीषाहारदर्शनंचव्रणास्यवाङ्गवलीति आमा
श्यकोष्ठलिंगभेदमाह नेत्यादि तत्रेतिको
ष्ठेश्ववलोहितमिति अभ्यन्तरस्य रक्तं श्रावि:

दि॥ग्राघ्रायं विनेति उभाघ्राघ्रायं विना उत्कंडित्तमति
गतिशल्योपलक्षणं तेनाउत्कंडित्त मुत्कंडित्तं चावि
ध्रुंग्टहते निर्गतेन चानिर्गतेन स्वंविध्रु सर्वथानिर्ग
तेवा:टहते तेनतंघातेरयाघ्रि मक्लुडितमनुत्कं
डितांभिन्नांनिर्भिन्नांमिति चतु:प्रकारमामितित
तस्संग्टहीते तत्रमाह नानेत्यादि ना। छिन्नामित्यादि।
नावगाढे घृष्टुं नातिभिन्नामिति विदीर्णा
घ्रायामिति उभयोर्लक्षणान्विक्तामिति स्लोकछे
दे नस्लोकावकाशायोगादुभयलक्षणायुक्ता।
विषमंप्रणामंगोस्थिति श्रंगवैषम्यकरंप्रणाय
तेनक्षतं प्रहारेत्यादिनापिविनिलक्षणां प्रहा
रोभङ्गादिना पीडनंकपाटादिना छ्युप्ताभि
तिविफलता मन्तुरक्तापरिप्लुतामित्यनेतप्रण
भावान्मज्जारक्तागमंदर्शयति तेनयद्भुणांपि।

म॰को संधिषु चलाचलेष्विति चलेषु निश्चलेष्विति च
३२० अचलेषु चेष्टावत्सु संधयश्चलाचलभेदेन द्वि
320 विधाः तत्र चलाः शाखासु हन्वोः क
ट्यां च चेष्टावन्तस्तु संधयः सर्वे विज्ञातव्याः
स्थिरा बुधैरिति मर्मराशिज्ञानां शिरादीनां वि
द्धलिंगमभिधायाशिराधिमर्मविद्धलिंगमाह ६॰
यथास्वमेतानीत्यादि विभावयेच्चेति चका
रो भिन्नक्रमे मर्मैतानि लिंगान्यत्यासामा
न्यलिंगानि च जानीयादित्यर्थः अथ क्रमान्मां
समर्मणो विद्धस्य लिंगमाह पांडुर्विवर्ण इ
त्यादि ननु शिरादिविद्धलिंगवन्मांसविद्धलिं
गमपि पूर्वमुक्तं नोपदिष्टं उच्यते केवलमांस
विद्धस्याव्यापकत्वात् पूर्वमनुपादानं सर्व

एतत्तत्कालमिति यावत् आनद्धमिति आनाह
वंतं मांसशिरास्नाय्वस्थिसंधिमर्मसु पंचस्व
तेषु सामान्यलिंगमाह भ्रमइत्यादि विवेष्ट
नं विकलत्वं चेष्टानां करणोत्क्षेपणादिकं ग्लानिर्व
लक्षयः सत्त्वागतानामस्थिसंधिसंख्याव्याप्त्या सू
क्ष्माणामिंद्रियमाह भ्रमोल्लसइंद्रियार्थोपरमः
इंद्रियाणां स्वविषयरूपादिषु उपरमो ग्रहणा
शक्तिः दशार्द्धसंख्येषु पंचसु शरीरादयो मर्म्म
रूपाश्च मर्मरूपाश्रयाणि तत्र सर्वमर्मसाधा
ना शिरादिविद्धलिंगमाह स्वरघ्राणापेत्यादि
यथोक्तानीति शोणितानवर्णानीयोक्तान्
तथैवोक्तं नदंति प्रवृत्ता शिरोभितापमांस
मांद्योपकादीनिवारयेत्ती विद्धास्वरनादि
ता स्वरवक्त्रादिना कौकुंककृत्तालुमूलाभेत्वा

म० को० शिष्टलिंगमाह उत्पिष्टसंधेरित्यादि उत्पिष्टसं
३२१ धाभ्यामास्थिभ्यां संधेरुद्वर्षणात् प्रपेषः सम
321 न्तादिति उभयभागे शोफः उभयतः संधावस्थि
वर्षणात् विशेषतो रात्रिभवा रुजा वेति अ
भिघातकुपित एव रात्रौ शैत्येनात्यन्तं वृद्धो वायो
रुजां करोति अस्थिचूर्णितत्वेन मार्गावरणाद्वा
तप्रकोप इत्यर्थः विश्लिष्टज इति विश्लिष्टजसं
धिमुक्ते विश्लिष्टस्य स्वकाधिविश्लेषः शिथिल श्लि=
तामात्रं विश्लिष्टाभिघातैकः नातिविश्लि
ष्टात्रिभवा रुजा समन्ताच्च शोफः समन्तात्
व्यापित्वाल्पो वा अल्पः संधेरनभिघातात् सं
धिविक्रियायाश्चोपस्थानत्वात् मध्यानिमित्तत्वा
मात्यिस्मन्यविश्लिष्टसंधिसंधिवदुःस्थिते इति व
चनात् मनागविक्रियया वा रुजा च नित्यमि।

व्रणानामुपद्रवानाह विसर्प्पेत्यादि इतिमधु
कोषेसंघेव्रणानिदानव्याख्या आगंतुत्वसामा
न्यान्मूत्रनमाह पदेपिपदेभग्नंसमासादित्यादि
कृत्ताश इत्याग्निविश्वासंबोधनं चरके कृत्ताशशब्दे
नाग्निवेशोभिधीयते पदेपिपदेकदेशप्रवृत्तो:
कांडेचसंधेचेति संधिविश्लिष्ट: एकखंड: कांड:
कांडेत्वचनलकपालवलयतरुणास्थ्नांनाग्र
हणं तत्रभग्नकांडेभग्नं द्वयोरस्थ्नोस्संधानं
संधि: तद्विश्लेष: संधिमुक्तं तत्रसंधावविसं ति
धोमुक्तोलिंगमभिधीयतइतिशेष: ननुकथंस
धिमुक्तंभग्नमुच्यते अस्थ्नांभग्नेयुक्त: उच्यते गो
ग्रास्थ्नांविश्लेषोत्रभंगोभिप्रेत: सचकांडेभ
ग्नेसंधिमुक्तेनास्तीतिनदोष: प्रसारणाकुंच
नवर्त्तमानोषगुणीति प्रसारणादिकुडग्रप्रसा
रणाद्युग्रा वर्त्तनानि: क्रियतनयाबस्थ्याति वि

म॰ को॰
३२२
322

अविघटोविघटनं विलग्नाविलग्नाविघटस्येतिपाठां
तरं विघटितस्य संधेरित्यर्थः अत्राधोस्थिगम
नं अथः त्रिभ्रतस्रमंतिभ्रस्याप्याभिधानेप्राप्ते
पयानि त्रिभ्रम्भवरोधात् अतःपरंकाराडेभग्न
मभिधीयते काराडेत्यत इत्यादि काराड इत्यत्र
भग्नमिति शेषः अत इति॰ अतःपरंकर्कटको॰
त्ति उभयोःपार्श्वयोर्निपीडनेनावक्तते
अतएव मध्येग्रीष्यादिवोन्नतं कर्कटतुल्यत्वा
त्कर्कटं अश्वकर्णीति अश्वकर्णावच्छिन्ना
स्थिनिर्गमादश्वकर्णी विचूर्णितामिति लक्ष
मास्थितत्वसंद्विधादस्यसाभ्यामवगंतव्यं पि
च्चितामिति यावत् वक्ष्यमाणं अस्थिच्छल्लिके
ति छल्लिकल्कलं तदेकात्र्यास्थि छल्लिका॰
अन्नमत्यस्पीयस्तत् अत्रकमास्त्रिस्यतावान्नमेव

ति सर्वरुक्रुजावलवतीत्युत्पिष्टाद्विशेषः
विश्लिष्ट इति संध्याविश्लेषः विवर्त्तितेति विपरी
तवर्त्तितेति विवर्त्तनं संधौ द्वयोरस्थ्नोर्विवर्त्यंच
मतामनारीवित पार्श्वरुजश्चातीव्रा इति अभ्यं
तरसंस्थानयोः संध्यस्थ्नोः पार्श्वगमनात्क्षी
ब्रांपार्श्वरुजः तिर्य्यग्गतमिति तिर्यक्क्षिप्ते अ
त्रैकसंध्यास्थ्यस्थानं त्यक्त्वा तिर्यग्गतता
ति क्षिप्तमेकस्थलमिति क्षिप्तश्चासौ क्षिप्तमूर्ध्वमि
तिशेषः अत्रैकास्थ्याक्रियया वा द्वयोरस्थ्न
स्थ्नोः परस्परातिक्रमणं दूरगमनं विश्लिष्टेतु
मनाक् शैथिल्यमात्र अधःक्षिप्ते कोचि
दधोगमनमिति विशेषः विषमास्थ्नश्चास्थ्नोरि
तिपाठान्तरेतरणा विशेषः क्षिप्तात्वधो भग्नविव
ष्ट्रसंधेरिति अधः क्षिप्ते कुरुजा संधेर्विवर

गो

म॰को॰ मनुवल्कं विदीर्णां काश्चिदेकयुक्तं पार्श्वलग्न
३२३ मपरत्रा विदीर्णामित्याह अन्यत्र विपुले कावि
३२३ दारणा एतत्स्फुटत्यत्र स्फालितं संज्ञं काण्डभग्न
स्य द्वादशविधस्य नियमयति द्वादशधापि
डकाश्चेति काण्डस्य भग्नामिति शेषः तेनाछि
न्नमित्यसंवध्यते छिन्नमेव बहुविधानकर्तृत्वा
दि काण्डभग्नस्य द्वादशप्रकारादप्यधिक
त्वमाह भग्नन्तु काण्डवक्तु विधेत्यादि समासतो
नामभिरेवतुल्यमिति संक्षेपतो नामानुरूप
मेतदवगन्तव्यमित्यर्थः वातात्मकस्येति
वातप्रकृतेः उपद्रवैर्वेति उपद्रवास्त्वाराधमा
नमोहमूत्रकटीपसंगादयः असाध्यतामाह
भिन्नकपालमित्यादि भग्नामिति वाच्यमि
त्यमितियत्कुतं तत्कपालानामपायशोभेदात

ति एवं पार्श्वभग्नस्तोक अस्थ्यवयवविशेषा
द्भवति अस्थ्यवयवदलितमिति पाठेऽप्यस्थिसं
जातं कांडेषु भग्नमित्ययमेन कांडभग्नमित्यभि
धीयते प्रसारणादिरूपमानकांडभग्नं यद्यपि कां
डभग्नं सर्वमेव कर्कटादिना तथापि विशिष्टमेव कांड
भग्नं तदेव बोद्धव्यं यत्र जांगलशब्देन जांगलादि
पूर्वविषयवर्णासमानोपि यद्विषमांसवर्ज्जनलेश
या: अन्तरेणाप्यवयवविशेषेवतीति अतिपातिता
नामिति अस्थिनि:कोषाच्छिन्नमतिपातितं
मज्जागतमित्यस्थ्यवयवोपि मध्यमज्जाप्रवि
ष्टमज्जानां नि:सारयतीति मज्जागतं स्फुटि
तं स्तोकं बहुधा विदीर्णं शकलपूर्णमिव वल्लावत
चक्रमिति आविपुत्रक अस्थ्यकुब्जीभूतं व
क्रं वक्रतापि भग्नत्वं तदेव छिन्नादिर्येति एक

म.कौ.
३२४
324

सर्वेजघनंप्रतिपिष्टंचेति जघनंप्रतीपिति ज
घनेस्यालेपिष्टं उत्पिष्टं एतच्चजघनस्यावृत्ता
मितिवसंधिमुक्तंपुनर्विश्लेषाख्यमुक्तोविश्ले
षाभिधानादन्यस्यकटीसंधिमुक्तस्यकष्ट
चिकित्साध्यत्वादुच्यते अत एव विकोशितेन
तः स्यालेसंश्लेषंयत्कपालंतस्याललाटेचूर्णि
तेवाक्षिप्रतिष्ठितसंधितदसाध्यभग्नमितिसामा
न्येनसंधिमुक्तंकाण्डभग्नंचपठ्यते अन्यभ
ग्नमित्यनेनकाण्डभग्नविशेषमसाध्यरोगं
प्रमाणमितिलोके वदन्ति उक्तंचभालुकितं
सर्वेस्फुटितनालितंच काण्डभग्नमसाध्य।
योनि मूत्रस्रवनानारङ्गताति मर्मच्छिद्रडास्या
ने सर्वेषामेतेषधातनाऽसाध्यत्वमाह
सम्यग्गत्यादि संहितमयामित्रडातीहिपौत

अत एवोक्तं कपालानि विभिद्यंत इति ननु
गाधस्त्रेः कापालसंज्ञायाभावात् कथमुच्य
ते भिन्नकपालं कपालमिति यदुक्तं उष्काते जा
नुजानितवागडत्वा लुसंस्कंदाशेनाशिरःस्कपा
लक्ष्युच्यंते नैवानितंव ग्रहणेन तन्त्रकटीग्र
हणाद्दोषः अथवा सर्वकपालसंज्ञिकं
अस्थिभिन्नं छेदात् तथा कार्यावास्थ्याभि
व्यंजयित् असंश्लिष्टं कपालं चेति नियमा
र्थं नैव ललाटकपालस्यासंश्लिष्टं स्वा
साध्यत्वं नान्यथा भिन्नस्येति भिन्नं कपा
लामिति कांडभग्नमेतत् संधिमुक्तमिति
नानाविधमपि संधिमुक्तं कार्यानासिध्यति
भुत्तामित्यधः छिन्नं अन्यास्तु विश्लिष्टमा
ह अथवा कार्यासंधिमुक्तं भुग्नलक्षणान

म·को· नितकृतानलकपालवलिपतचक्रभेदात् स्वको
३२५ निवेति चकारेणावलवत्स्वयान्यापिस्फुटीति
325 भवन्ति एतत्स्फुक्तेस्फालितभग्नं इतिमधु
कोषेभग्नानिदानव्याख्या भग्नस्यापिधारा
स्यापेलयानाडीभावादनंतरंनाडीमाह यः शो
थामिति उपाल्हतइतिपीडनशोधनादीनिन
करोति प्रचुरपूयाभिरयनेनगंभीरपाकोत्वंद
र्शयति मास धुवृत्तः अहिताचारः स्यात्ता
निपूर्वैविहितानीति नाडीधाराश्रावकितानी
यत्क्षाति त्वग्मांसाशिरास्नायुमंध्यास्थिकोष्ठ
मर्माणि तस्याप्रस्यस्यनाडीचेति अंतः ।
शरविरलालानाडीवत् श्रा संवलांतरसंभवत
दोषानुबंधेनसंख्यामाह दोषैस्त्रिभिरित्यादि
दोषैः एष्यादिस्तत्रः एकशब्दश्चसमस्ताक्षिप्तानीति

वंधनादिति दुःपरस्थापनात् तथाडुस्वंधनात्
तंत्तोभावेति अभिहातव्यवायादिसंक्षोभात् अयम
र्थः सम्यक्संयमितमपि दुःस्थापनात् सुन्यस्त
मपिदुस्वंधनात् अमन्यस्तस्तनद्धमिति संक्षोभा
दित्यतमसाध्यं अस्थिविशेषेणांगविशेषणमा
ह तरुणास्थीनीत्यादि नमंतवक्रीभवंति॥ ते म्यः
नात्रवक्रलदराभग्नद्वाराकराणादिकूटेकुत
रुणामस्थिनतरुणांकोमलाभिधीतेनलकानिवे
ति अभ्यंतरानुप्रवेशाद्विधंते अतिपातितल
तरोनभग्नेननलकानिकुच्यंते अन्यस्तुछाद
शाविधमपिभग्नमत्रेषति कपालानिविभज्य
तेइतिकपालेषुविदृतनलदरोणांभंगः भिद्यं
तेइतिपाठांतरे अर्थतः सपर्वतत्वकानिदंता॥
तेषुस्फुटितलतरोणांभंगः अस्थीनिपंचविधा

म॰ को॰ शा॰ पदेऽपि पदैकदेशप्रयुक्तेः यथाभोजेप्रोक्तं
३२६ पादाद्वेत्यत्र शत्यनेनजातश्रमुचाते पिछिला
328 स्तुरितिपाठेप्ययमेवार्थः आत्तुशब्दः संपदादि
त्वात्क्विवंतः ठगभावस्त्वागमशासनामनित्य
त्वात् आभिजितानीति प्रत्येकंवान्नादि जा
तितनाडीकाप्यत्नाति आत्तद्वयकारणमिति मा
रणात्मिका कालरात्रिर्मरणकारिणीयमा
भागिती गात्रत्वरुऽजरणमिति पाठांतरे शा
त्पात्तामितामाह नष्टमित्यादि नष्टमदृश्य
मानं कथंचिदिति वेगद्वयकारणत्वात्ताभ्यां
व निमाप्यमुक्तं मार्गमनुमार्गलक्षीकृत्य केचि
दाऽमार्गमिति पठित्वा शल्यविशेषत्वमार्गत्वा
योजाति विद्धस्मिन्पदेऽनुमार्गत्वेनैवशल्प
स्यादृश्यत्वेनोक्तः कथंचिदिति निरर्थकं स्यात्

प्रत्येकव्यामिश्रीभूतैस्त्रिभिश्चतुर्थी कार्त्तिक
स्त सांनिपातिकैरित्यर्थ्याहार्यः एकशः सांनिपा
तिकैरन्यासंमूर्छितैः संसृष्टैरपरास्तिस्रः एता ए
वोक्तं चिकित्सिते दोषद्वयाभिहितलक्षणादर्शि
नैतत्रिदोषगतीर्व्यतिकर प्रभावाद्विद्यादिति
व्यतिकरप्रभावाद्वंद्वप्रभावाच्चापि चकारौ स्वार्थि
काविह नचोक्तं पंचसंख्याहानिरसमित्यल्पदोष
निर्देशेनोक्तं योर्द्वंद्वं सांनिपातिकाः प्रायेणा
पगतत्वात् शल्पानीमित्यन्योक्ति आगंतु
रपरस्त्वर्थः शतिपंचनाड्यः आनिकंस्तवाति पि=
ह्रपास्वति शैत्येनवातवृद्धरात्रावधिकं स्रवणं
आधिकमञ्जलमहः स्विति दिवास्त्रोक्लेपनापित्त
कोपणात् वक्तव्यनाड्यनापि पिल्ला[illegible] इत्वग
ऊना[illegible] [illegible]तः आरूपशाद् [illegible]कारे

म॰ को॰ शां भोऽन्येष्वुक्तं भगं परि समन्ताद्भगुदं वा स्तिं तिष्ठे
३२१ वच भगवद्दारयेद्यस्मात्तस्माज्ज्ञेयो भगन्दर इति
पूर्वरूपंत्वस्य रुक्कात्तपक्वे वृष्याकटीकपा
327 लवेदनागुदकण्डूर्दाहश्शोथो गुदायमश्चैतद्गुद
यमस्वेत्यनन्तरामान्त्यपूर्वरूपमिति कटीकपा
लमत्र कटीफलकं पंचविधश्शतसंख्याकपंन
रक्तजं वज भगन्दरसम्भवा निरसार्थं स्वपाना
देशनाति गुददेशो उपलक्षणा दितिविलमापनाद्य
वारणान्नु रुजाचाभिन्नानि रुजस्तज्जान्विता
श्रश्शेष्याद्विवादच्चा भिन्नाविदीरणा प्ररोरदे
कैः शतपोनकंवदेदिति शतपोनकं कल्प
त्वात्तेपोनकः शतपोनकश्चा लानिकस्त
लत्रधारमन्त्ये किंवा शतपोनकः शतको
षपठितो विकारः छिद्रगताउरुवैवित्याना
किंत्वयद्यापि षट्कदोषपठित शतपोनक

उदरीतिखिति ४पं०१

त्वगादिषु फेनिलं फेनमाकर्षितमकमापितं त्ष्टम
स्पर्शं एतेचधर्मा: प्रसारणा दौर्बल्या अल्पेनमां
सादित्वो मेघाभवान्नितनु त्रिदोषप्रभवानासिद्ध्र
ध्येतिपुनरुक्ता असृदापकारीमित्यनेनैवसाध्य
त्वास्योक्तत्वात् मेवं अयंग्रंथ: स्मृतेनानिदा
नस्यात्तोक्तमेवत्रिदोषजनाड्या असाध्यत्वमा
नूय तदन्यासांपोषत्वनिश्चयेनसाध्यत्वप्राप्ति
पादनार्थंचिकित्सिपाठ: सएवात्रमाधवक
राचार्यैरालिखितन्यदोष: इतिमधुकोषेना
डीव्रणनिदानव्याख्या नाडीविषमाख्यासु त्वा
मान्यात्रभगंदरमाह गुदस्येत्यादि तेषुदेशे
सैवाभिन्नाभगंदर: निकल्कितस्य स्मृतेनक्रि
नायप्यानिकभगगदवात्तिप्रदेशादारयात्भगं
दरा इति भगंदरशब्देचभगशब्दोगुदाद्युपलक्ष

म॰को॰ स्त्रावेत्यादि वक्रुरुजा स्त्रावेतिप्रत्येकदोषजभगंद
२२८ रपटितवर्णवेदनास्त्रावाशंबूकावर्तावक्त पूर्ण ते
328 वुक्ताः शंबूकावर्तवदावर्तैर्नद्धेदनादोषगतिवि
शेषाद्भवतीति शंबूकावर्तः तथाच भोजः
नदीनांपरिपूर्णानांशंबूकावर्तकायथा
स्त्रभुतिस्तुतिवेगेनतोयवेगसमीरिता इति
उन्मादभगंदरमार्गनुमाह तत्रानिलादित्यादि
तत्रादिति कंठकादिचालनात् विदार्यत इति
तेहक्रमयोविदार्यमार्गंकुर्वंत इति योन्मत्ता
स्त्रनेकाधा मुखैरनेकमुखैः स्त्रवेदमार्गेण
पुरीषादिनिर्गमनाद्उन्मार्गसंज्ञाविशेषा तेत्र
न स्वर्शोभगंदरःपठितः यथाकफापित्ते स्व
स्थैते दुर्वामाश्रित्यकुप्यतः स्त्रशोमूलेन
तःकंडूदाहादिमान्भवेत् ससीघ्रंपक्वाभिन्नोस्य

०

ठल्यत्वमस्यतदाविधिर्दूरदुकरैवारित्ति निमि
त्तस्योभयत्रपठितत्वात्कंनल्लाहृष्यप्रवृत्ते
र्वसंज्ञा सावाएनत्साहृष्यप्रवृत्तेनिर्दुविज्ञा
नात्तत्रापिञालनिकाकठल्यत्वमेवप्रवृत्ति
निमित्तमल्पमानेजेतुटेन घालानिकाकठल्य
त्वमवर्णितं धानपोनुकवहलेकमुखवैवल्ला
वत्तिकभंगेदरस्वभावहेतः उष्णग्रीवलक्षण एव
तदा गुरुपाकाहिमप्रतिवाहिनीमिति त्रा
देल्वोलपित्तजल्पेतापुणवायवसाध्याहिमप्र
तिवाहिनोउष्णहृतिवाहिनीचसा आशुपाको
हिमप्रतिवाहिनीनाम्रज्ञापिडकावस्यागन्न
कोनिनाघ्न्यग्रीवाकारत्वा उष्णग्रीवसंज्ञा परि
स्रावीकफजः सच्छिन्नपरिस्रावयोगात्परिस्रावा
संनिपातजं रोहकावराभाेह ज्वराकुज

३१८
भ.पु.

मा॰को॰ मीविशेषा इति विशेषाः इति मधुकोषे भगंद
३२९ रनिदानव्याख्या स्थानप्रत्यासत्त्योपदंशनि
329 दानं नखदन्तघातादित्यादि बलवदनुरागो
दया नखदन्तच्छेदस्थानत्वेनानुक्तोपि मर्दनेन
खदन्तघातः यदुक्तं कामशास्त्रे शास्त्रस्याविषे
यस्तावद्यावन्मन्दरसा नराः रतिचक्रे प्रवृत्ते तु
न शास्त्रं नापि तत्क्रमः इति कलाविशालमे
नैनखदन्तघातः अधावादप्रक्षालनात् अ
त्युपसेवनादिति व्यवायस्यात्यन्तसेवनात्
योनिप्रदोषादिति दीर्घकर्कशरोमाद्यभि
योगात् योनिदुष्टेः शिश्नमर्दनैर्विविधापवा
रैतीति तूतमलिनसलिलक्षालनब्रह्मचारि
णीगमनादिभिः उपदंशसद्भावं दर्शनोपाधि
मंत्ररसाऊ हावोकृत्वा यद्यप्यभिघातजत्वे

क्लेदयन्मूलमर्शसः अवत्यजत्संगतिभिरय
मर्शोभगंदरइति अयमत्र्वस्मिन् शल्लपातनका
दीनांदोषलत्सादर्शनादंतर्भाव्यः प्रतीकार
प्रयत्नमाह घोराइत्यादि दुःखाइतिदुःखप्र
दाः तत्तजस्रावविशेषणत्तइति तत्तजोपिविशेष
मनेकप्रत्यायोगकृमिसंभवनादिकंवोद्व्या
साध्यः अत्रएवाबीकालसिते असाध्यत्तांप्र
तित्तायक्रियांवदयति विशेषणइति ल्यव्लो
पेपंचमी विशेषणातिशयादसाध्यत्तयाप
त्तापत्तक्रियावोधी इत्यत्र्यः कश्चित्तज
भगंदरइतिपाठः तत्तजोविशेषणःसाध
यितघोरः भगंदरात्प्रस्रवत्ताइतिविशेषस्य
युक्तत्वादितिगदाधरः अवस्थायामसा
ध्यत्वमाह वातमूत्रपुरीषाणीत्यादि तत्रा

म॰को॰ अंकुरैरिवेत्यादि अंकुरैरिवेति अंकुरसदृ
२२॰ शैरायतदीर्घैः संघातैर्मांसस्यघनानैः सञ्जा
338 तैरिति पाठे कुमांसैरिति शेषः ताम्रचूडाभि
घोपम इति ताम्रचूडः कुक्कुटः तच्चूडातुल्याः
संघाताविति मेहनं प्रसंधौ पर्वसंधिमध्यात्
वक्र॰ त्यनेनं पर्वसंधौ वक्रता स्यात् एतान्द्विदोषजं अ
त एवसवेदनापि पिलम्बडप्रिकिन्तु पाति दोष
जे लिङ्गार्चि तप्यमाने स्फुत्तोश्चका चिकित्सीरामप
पदंशः पठ्यते यथा मकुसंधेवर्तमानः कौचित्के
चित्सर्वांश्रयात्तस्था कुलान्याहितुपरक्तं चित्के
चित्यञ्जदलोपमाः तजादाहा पक्तिवकुलाहत्स्त्रा
क्लेदसमन्विताः स्त्रीणां पुंसां कुजायन्ते उपदंशाः
सुदारुणा इति किंतु समानतन्त्रे व्यादर्शितादृत
दनाधिमाहुः इति मधुकोषे उपदंशानिदानव्या

मेढ्रेउपदंशमग्र्यंगात्रुःखसुः संभावीतव्यापित
स्यपदोषालिंगमुक्तास्तथादोषजाएवान्तर्भावि:
पीतैरित्यादिस्फोटैरित्यनुपंजनायमेवकु:
ताश्चरक्तोपिपिशितावभासैरिति मांसवर्णैः
स्फोटैरक्तान्तशोणितात्उपदंशंव्यवस्येत् २
त्रैरितिपाठंपरेरक्तैःशोणितैःसंनिपातजा
ह नानाविधेत्यादि नानाविधवर्णावस्थाजो
पपन्नामिति प्रत्येकदोषलक्षणावेदनायुक्तां
१३ त्रिमलोपदंशमितित्रिदोषजोपदंशं मुक्त्वा
वक्ष्यामिति शीर्णास्तत्रमेहनमांशलत्वा
वाशिक्ष्यफलकोशमात्रं उपक्रमोचिकित्सा
करणाप्यमाह सज्जातमात्रइत्यादि विषय
प्रसक्तोइतिग्राम्यव्यवायादिभिः कालेनचि रु
रकालेन एकस्थानत्वेनाप्यलिंगार्थम्याह

म.को. तमनर्हत्वात् अन्येतु भृपोन्यादीनुपदंशहेतुत्वेनो-
२३१ क्तान्नानुमन्यंते तन्नैकांतिकं एकजातीय
हेतूनामनेकरोगकारणादर्शनात् अक्रमादि
321 ति अनावित्तव्याधिकमात् अनुचितात्वद्याधिर्मु
रिविकारजलशूकयोगानां वात्स्यायनादौ वि
स्तरः यथा भल्लातकाद्यपजलशूकमथ्यान्न
पद्ममतंतादिदाहमतिमान्द्यहसैधववना एतानि
ढ महतीफलनीयापिष्टमालेपनमाडिषावीद्भ
मलीहृतोंगे स्थूलमहद्वत्तुरंगमल्ल्यमाशु
शोफः करोत्यभिमतंनाहे संमायोत्वमीति यत्तु
जलशूककरालितमश्वगंधादिनैलंविन्नमेवालिंग गडु
महर्दिनयकृतं अश्वगंधावचाकुष्ठमासीसिंही
फलान्वितं चतुर्गुणेन दुग्धेनातिलतैलं वि-

रव्या समानस्यानत्वाच्छूकदोषनिदानं शूकको
जलशूकः सतुसविषजंतुर्जलमलोद्भूत्त : स शू
कस्तस्याः शूकप्रधानोऽलिंगवृद्धिकरो वा तस्या
यत्नाद्युक्तो योगः शूक उच्यते तस्य दोषो कृत
असम्यक्करणात् नतो वा दोषो वालनादिः वात
कृतो वा विकारः दोषाश्चापि व्याध्यालमनत्वादिति
आगमात् अत एव शूकदोषविवरणे शूकदोषनि
मित्ता व्याधय एव कथ्याः एवं च यच्च यच्चको दो
ष्ठकपित्तोत्थैरित्यादिको रसात्तरोपकरणानि ततः
शूककृतत्वरक्तपित्तादिरूपजातं अन्येत्त्वादित्वे
शब्दलोपात् शूकादिदोषान् निदानमाहुः आदिशा
नडुष्टयोनिनिष्क्रांतलोमसु भगागमनादि गृ
ह्यते तत्र मनोहरे द्रष्टिशयो मिवांद्धत्तीमनेन।
विशेषयत्वात्त्वेनडुष्टयोन्यादिरयोगस्य गृह्य
गप ह्य

म·को दष्टरितां लिंगं पक्षं ग्रथितं तत् ग्रथितमित्यर्थः ग्रंथि
३३२ तुल्यत्वाद्ग्रथितसंज्ञा कुंभीकेत्यादि कुंभीका
भीलताः तस्याः फलं कुंभीनक्षत्रस्य लघुकाभावे
प्रकृतेकान् कुंभीवत्कुंभिका प्रायश्च भोति भ
भंसहक्रांतपिरोधेनाथकुंभोनिष्कृष्टेत्यर्थः मा
ग्रजेतिपाठांतरं अलजीमाह तुल्यजामित्या
दि तुल्यजामिति· प्रमेहपिडकालजीतुल्यसा
भवासावरक्ताभितस्फोटवत्ता तुल्यत्वमेव
विदृणाति यथ्यागमभवात्तत्ततः पृष्यश्च्याः
स्टदितमाह पीडनामित्यत्र तत्त्वाधृतकपाला
नंतरं पीडितामिति त्रयं पीडितालिंगामीतिशेषः
संरब्धंसंशोष्य समूढ पिडकायां पाणिभ्यां
शं संमूढ इत्यत्राधिकारात् पाणितलहस्तकालिंगे
पाणिभ्यां भृशं संमूढोपि पिचितावनत्ते कृत्नापिवा

पाचयेत् स्तनालिंगकरणियालिवर्द्धनं भद्रशा
दिदमिति गादाधरस्त्वाह लिंगवृद्धिकरकामप
रायणानिंद्रिकपुकथैः क्रियमाणाश्चक्रमः इष्टा
वाष्ठापिति अष्ठादशानाप्यष्ठाविति अष्टादशास
ख्येयानिर्दिष्टालक्ष्णायां संख्यायां उक्तमुक्तिः
संमूढापिडकादोद्विवसंख्यानिराशाश्चर्षं शार्षं
पिकाणां शूकरूढुर्भवडुर्भग्नशूकहेतुकोन्यर्थः
पिडकाद्विमुभयवचनामितिपरानिपात्तः डुर्भग्नो
डुरवचारितशूकडुर्भगहेतुकोनिपाठान्तरे शूक
निमित्ता डुष्टयोनिमित्ताचित्यर्थः अष्ठीलिका
यांविषमे मन्नाविति वदपमाराणाश्रवोरित्यनेन
संवध्यते विषमोविति क्रियाशालेः अष्ठीलिकालो
हकारभांडविषः तन्नुलपत्वादष्ठीलिकां ग्राप्येते
शूककैर्पत्त्यनृरित्तकक्कुलपदं पितामितिशूकैः सर्वं

म·को· नाळ्यत्वात्तु नपीनकः वातपित्तकृतस्त्या।
३३२ दिनात्वक्पाकः शूकदोषैर्भुक्कचित्वास्य वि
333 ह्वेषस्याभिधानं शूकविशेषादाहरादिभेदा।
स्तत्समर्थनीयं कृष्णैः स्फोटैरित्यादिना शोणि
तार्बुदं पिडकाभिरिति त्वक्पाभिः निपीडितं लि
ङ्गं वा कृत्स्नं यस्य वा स्युः रुजः शूनिवातविशताघि तु
नं तत्र रुजः मारा घोघ्नमांसशोथ्यत्वाद्दलि
रुजाचोग्रा शनिपाकांतरं मर्बुदादिवद्दुःखचारिश
कजश्लोथानकला: मांसदोषेत्यादिना मांसा
र्बुदं मांसदोषपातिशूकपाकांतरं ग्रहरादिना
कृतेन मांसदोषेण शोथनिवाःस्त्वयस्येत्या
दिना मांसपाकः शोथनिगलानि सर्वाश्चिवे
दना शनिवातापित्तकफजाः विद्रधिमत्ततरोसंनि
पातेनयथोक्ताभिरिति नानावर्णारुजाश्चावस्त्रा
दिना संनिपातजा विद्रधिलक्षणां विद्रधिमिह

तकोपत इत्यनुवर्त्तते दीर्घ इत्यादिनाव्रमंप्य: के
कास्टगम्यामित्यादि शूककपातकनाभ्यां एवमन्य
त्रापि सर्मान्येन शूककदोषाभिहिन शूककपातो
कृत्तोविज्ञेय: वेदनारोमहर्षकृदिति वै दनावा
रोमहर्षंकरोति पिडकाविनित्यादिना कुष्ठाति
कास्पर्शहानिर्विनित्यादिनास्पर्शहानि: मजमा
घेत्यादिनाऽनल्पा एषमजनमो व्याधिः शूककाजीर्णा
निमित्तजोभवति शूककाजीर्णाविन: पुनर्डुरवचारित
शूककविह्नि निरूपमेव व्याधिरेवांतकमानामोति
पाठांतरं एषोत्तम इति निर्दिष्टा: एवं ज्ञा सिद्धा
विधेरनित्यत्वात्मा शु: छिद्रैरणुमरवैरित्यादि
नाशूनपोतक: छिद्रैरितिदुरवचारि मच्छकजा
नितवान्धर्षोरितितैजे: वितथं चिंते कृत एवाविकि
त्सायां रतेनोपदर्श्य: शूनपातकं प्रतिरोगका
लेनं

म·को· त्कुष्ठानिदानमनंतरमुच्यते विशेषेरराजनकं
३३४ निदानमाह विरोधिनीत्यादि विरोधीनिनम
334 न्नपानि पयसासहाभ्यवहृतैः स्त्रियाद्विलोक्कानि
भजतामिति पूर्वैरपसहसंवध्यते आगतामि
ति उपस्थितवेगा वेगांश्चवान्यानीति मूत्रपु
रीषादिवेगात् व्यायाममतिसंतापमतिभुक्तो
तिभुक्तायुक्त्यानि व्यायाममतियुक्तसंतापम
तियुक्त्यानिषेविणामिति एतयोर्वेसवनसी
लानानिषेविणामित्यनेन प्रथमतः संबंधेकृद्योग
लक्षणाविष्टुस्यात् ततएवव्यायाम स्मातिसंता
पस्यानिनिषेवणामितिप्रयोगः प्रसक्त्येत पीन
तोष्णलघ्वनाहारात्क्रमंगष्णातिषेविणामिति।
शीतोष्णादीनांपदायेनक्रमेणाशेत्वमुक्तं
तद्वैपरीत्येनसेवमानानां शीतोष्णलघ्वना

जानीयादित्यर्थः कृष्णानीत्यादिनानीलकाल
कः चित्राणीति नानावर्णानीति सविषाणीति
प्रत्यक्षाणां सविषत्वेपि विशेषार्थमुक्तं कारणा
नीतिकृष्णानि कृष्णनीललपवर्णत्वानि
लकालकसंज्ञा प्रत्यक्षदोषेष्वसाध्यानां तन्त्रमा
मार्दुदुरित्यादि येचेति चकारेण भिन्नक्रमः सव
सिक्तानीत्यनन्तरं द्रष्टव्यः तेनसाध्यतायां बा
माचिरत्वादिनाभवति अत एव प्रत्याख्येयाचि
कित्साभिधानमुपपन्नमिति गदाधरः दुर्ना
नात्साध्याएवासाध्यताबोधादसपरावस्था
याम्साध्येक्रियासिद्धेरनिर्वर्तनाभिषगिति
प्रत्याख्येयापिचिकित्सांकारयेत्तथाप
घायोपपद्यतामितिमन्तव्यं शतिकोपेप्रत्यक्षदे
षनिदानव्याख्या अष्टादशरूपसंख्यानत्वाता

म.को. वातादय इत्यादि वातादीनां त्रित्वे प्रतीतेपि त्रय
३३५ इति वचनं सर्वकुष्ठेषु मिलितानामेव त्रयाणां
375 दुष्टिदर्शनार्थं द्रव्यसंग्रह इति द्रव्यमारंभकं
कारणमुच्यते यथा रसनाप्योरस्तस्य द्रव्य
माप: द्वितिस्तत्वयोति अप्यलब्धं सप्तक इति पदं
सर्वत्र सप्तकानियमार्थं पुनरुक्तं न तु विसर्पा
णामप्युत्पादे तावत्येव सामग्री यदुक्तं र
क्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः वि
सर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातव इति
ननु किं निबंधनः कुष्ठविसर्पयोर्भेदः उच्य
ते कुष्ठं चिरक्रियैः स्थिरैरप्रबल रक्तपित्तैर्दो
षैर्जन्यते विसर्पस्त्वचिरविसरणशीलैः प्रबल
रक्तपित्तैः कुष्ठेतु तद्द्रव्याहारास्यानिमित्त
न विसर्पे अन्यत्वात् विसर्पाणां जनादित्यैके
मे

नित्यं नंतरं प्रतीति द्रष्टव्यं तेन शीतोष्णादेव
तिय: क्रमसंक्रमणं एतेषामेवानिषेविणां धर्म
५: श्रमसंतप्तानामिति धर्मादिभिर्वातैश्च संतप्तं
विश्रम्य शीताम्बुसेवनाद्धर्मत्रातप: अजीर्णा
ध्यसनानामिति अजीर्णाध्यशनमनन्ते अपक्वामि
मियात् तज्जातानां अध्यशनानामाह रसएवा
परिणतेऽजातानां अशनानामित्यजीर्णाभि
धिशब्दाभ्यां संबध्यते पंचकर्माप्यचारिणामि
ति पंचकर्माणि क्रियमाणेऽपचारिणां नवा
दूदधिमत्स्यादीत्यादि आदिशब्दान्नवान्नादि
भि: सर्वै: संबध्यते व्यवायव्यायामोर्योष्विति विद
ग्धादिरूपे जीर्णे धर्ष्यतामित्यभिभवतां पा
पकर्म च कुर्वतामिति अनेनैवाविश्रादिघर्षण
संक्षेपतस्तत्पवनं विशेषाप्यर्ये दोषहृत्यसंग्रहमाह

म॰को॰ स्पर्शखरः कर्कशः स्वेदं स्वेदो स्वेदवस्तोलेव
३३६ रोधानवरोधकृतौ स्वायः स्पर्शाज्ञानं कोष्ठोन्न
338 तिरिति वरसीदष्टनिकाशः प्रोप्यस्तास्योन्न
तिः शीघ्रोत्पत्तिलाभिरास्याविर्भागानाभिवोल
मितेल्येपिकोपनं अन्यथापिस्रडुष्टशोणितत्वा
ते व्रणानांदेहंगतानामल्पेपिहेतौकोपः कु-
ष्ठलक्षणामग्नजामिति कुष्ठानामेकरूपमित्य
र्थः सप्तमहाकुष्ठानांलक्षणमाह कृष्णारु
णाकपालाभमित्यादि कृष्णारुणाकपाला
तं कृष्णारुणाशकरावर्णा परुषंखरस्पर्शं
तनुतनुत्वकं विषमंडाश्रिकोत्स्वं स्रोडंव
रैरोमपिञ्जरमितिरोमाभिःपिञ्जरं कपिशा
रोमेनर्थः मंडलकुष्ठेऽप्यस्वेकाठिन्यं समानां
मांसपदलंवा उत्सन्नमंडलंउन्नतमंडलं छ

कष्टोपिभवंति यदुक्तं पृथक्क्रियात्रिभिश्चैको-
विसर्प्याद्वंद्वजास्त्रयश्चेति कुष्ठत्रिदोषजमेवेति
किंत्वयंसमाधिः त्रिदोषजत्वेपिविसर्प्पणा
मेकदोषकुष्ठवदेकदोषज त्वकीर्तनंसंगत
मितिनमनोहरः अतःकुष्ठानीति अतइत्यस्मा
द्धेतुरूपसमुदायाद सप्तैवैकादशैकचेति-
विच्छेदपाठेनसप्तानांमहाकुष्ठत्वमेकादशानांक्षु
द्रत्वमितिबोधयति कुष्ठानांत्रिदोषजत्वेपिउद्र
किदोषवशात्सप्तप्रकारत्वमाह कुष्ठानीत्यादि
दोषैस्त्रयःपृथग्द्वंद्वैस्त्रयः समागतैःसंनिपा-
तेनैकइति सप्तत्व व्यपदेशोधिकत्वमिति
यथावातेनकुष्ठंकपालमिति अतिश्लक्ष्णामि
त्यादिनास्वरूपमाह अतिश्लक्ष्णाइति अति-
मसृणाः खरोरूक्षः अथवातिश्लक्ष्णोवाखरोवा

म॰को॰ स्थानिमहत्त्वं चैषांशीघ्रमुत्तरोत्तरधानवगाह
३३७ नत्व वहलदोषजन्यत्वक्रियासमस्तत्वयोगा
337 नुमत:प्रत्येकादध्यालडकुष्ठान्युक्तानि
स्वेल्लमित्यादिमण्डलवास्तुमहत्त्वान्मु
न्मग्गाकलोपमामिति मत्स्यावकत्वस्ये
वर्म्माख्यामिति चर्म्मकुष्ठं पद्मनामाविलो
किरांखरस्पर्शामिति किरातिशाखस्यां
नेपरुषंरुक्षं वैपादिकामिति विपादिकं
शब्दात्सर्वपर्यएवाराः अलसकलिंगगंडे
रिति स्फोटैः ददुमंडलामिति मंडलरूपत
योपदानात् ददुमंडलामिति कीर्ति नेतु
काप्यमस्यास्परकालुद्धत्वेनाभिधानं इत्थं
तेमहाकुष्ठेदद्रूक्तत्वात् तथासिध्मचरको
महाकुष्ठेरुत्थानेतद्रुकुष्ठेदर्शितं उक्तं

पूंछकुसाध्यं अन्योन्यसंयुक्तमिति अप
रापरैमिलितं अल्पजिह्वासंस्थानमिति अव्यो
नीलांडोलरिसारान्कृशतिप्रासिद्धः तस्याजिह्वाका
रं पुंडरीकस्तोपमामिति पुंडरीकंरक्तकमा
लंतत्पत्रोपमंतेसम्श्वेतंरक्तपर्यंतं सरागमि
तिसलोहितं मध्येश्वेतलोहितमित्यर्थः सि
ध्मलदलाश्वेतनामामिति श्वेतलोहितात्म
कं प्रायश्चौरसीति उत्तासिवाडल्पेनभवति
कफप्रधानत्वात् प्रायोग्रहणादन्यत्रा
पि· यत्काकरागानिकर्णमिति काकरागति
कागुंजानतत्समवर्णत्वेनमध्येकृष्णमंते
रक्तमेतेकृष्णकृष्णत्वेनैवात्रिदोषालिंग
३३७ पि त्रिदोषलिंगमितिपुनरुक्तं प्रबलदोष
४ भ्पु· त्रयालिंगत्वोपदर्शनार्थं इतिसन्नमाहाक

म·को मस्त्वादशांसविषमसंख्येयंचेति यहुलत्यपी।
३९८ ति दलतिविदीर्यते शलाकेरिति बहुग्रणायो।
338 गान्वितंनाम संकट्ठपिलकारपावावङ्ग्रावा।
विचर्चिकाइति मनकफकार्यकिंडूर्वङ्ग्राव
त्वंपित्तात् श्यावत्वंवातात् एवंसर्वत्रदोषालिं
गम्हह्यं नन्वेककुष्ठमारभ्यविचर्चिकाइत्यनेन
नादशक्ककुष्ठानिभवन्ति तत्कथमेकादश
उच्यते विचर्चिकैवपादयोर्भुक्तानीतिविदलता
योगाद्विपादिकाभवति तेनकुष्ठसंख्यातिरेकः
नस्याविभाजः दोषाध्रहूष्यत्वङ्मांसंपाणि
पादसमाश्रिताः पिडकाजनयन्त्याघ्रदाहके
स= डूकैमान्विता दाल्पनेत्वकवराहतपारायोर्वैया
विचर्चिका पादविपादिकानैयास्थानान्त्य।
त्वाद्विचर्चिकाइतिगदाधरः अन्येत्वाहुः सैव

असितदद्रुरवगाढमूलासुश्रुतेमाकुष्ठं असितेत्त
रदद्रुश्चरकेनवगाढमूलात्क्षुद्रकुष्ठं सुश्रुतेचारि
तैतरैदद्रूविसर्प्पकुष्ठान्तर्भावः विसर्प्पणाद्ययोगात्
तस्याअवगाढसिध्मतोऽविरोधइतिगदाधरः जे
ज्जटस्त्वाह चरकोक्तासिध्मैवसुश्रुतेदद्रुशब्दा
भिहितंनामभेदः परंतवस्तुभेदः सन्त्यपर्य्यान
नामानिसमानशब्दाभिहितानीत्यविरोधः किंत्वि
यंव्याख्यानसाध्वीलक्षणवैलक्षण्यात् किंच
चरकसुश्रुतयोःकुष्ठप्रतिस्वप्रकारोविरोधः
तथाहि चरकोक्तचर्म्माख्यालसकशतारु
प्रभृतीनिसुश्रुतेनोक्तानि एककुष्ठचरकसादयस्रव
रकेनतस्मादयंनसमाधिकवितः कुष्ठानामा
संख्येयत्वात् कोचिच्चरकेकोचित्सुश्रुतेकुष्ठ
प्रकाराउच्यंते उक्तंहिचरके कुष्ठंहिसप्तविध

म०कौ० ३३९

339

सर्वधात्वनुसारित्वादिति सर्वशब्देन रक्तस्यापि
ग्रहणं भोजेप्युक्तं मडुक्ताः स्वव्यनुगता दोषास्त्वगसृ
ग्मांससंश्रिताः कुष्ठानि जनयंत्याशु शारी
रेष्वशरीरिणामिति जेज्जटस्त्वत एवाह दोषा
ल्लच्च स्वेदो उदकं वा तत्त्वेनोदकारसग्रहणस्यानर्ह
त्वात् चितीयाच्चास्तु कुयात तत्रोक्तो उदका
रसोऽभिन्नः तथाहि उदकं त्वग्गांजालिरिति
रसो नवांजालिभिन्नः रसो विहायरक्तादुक्तिस्त्रप्राग
वरसंक्रोडीकृत्यातिर्थका शिरागतैर्दोषैः कुष्ठज
ननात् शिरास्थरक्तादपवाहिन्यो तेस्रोतसां स्याशयः
त्वक्कचापरोतोमहर्षः स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनामि
त्यत त्वगादीनि गतस्यैवालिंगमवक्ते स्वत्वेव
रसगतस्य त्वगौष्ठ्यं स्वेदस्यातिप्रवृत्तिर्लोम
हर्षकत्वगादौर्गैः स्वेदवह स्रोतो दुष्टा भवति यत
रंभ

स्फोटैस्तीव्रदाहैरित्यभिधानेनपामाएवतीव्रा
दाहदहनस्फोटत्वयुक्ताकच्छूः नन्ततोभिन्नेति
दोषत्रयालिंगनोक्तकुष्ठलिंगमाह खरंश्यावारु
णामित्यादि श्यावारुणामिति श्यावंवाअरु
णंवाभवति चरकोक्तकुष्ठमधिकृत्यकुष्ठभेदस्यदो
षविशेषकृतकुष्ठजनकत्वेनतांपरस्परंतापन्नाप्य
कत्वमुक्तं यथाकुष्ठविशेषेदोषादोषविशे
षैः पुनःकुष्ठानिसप्तमेतेत्तोतिस्माप्रकाशय
तीति इदानींमसूरिकादिमत्रधातुगतकुष्ठस्यल
क्षणालक्षणान्याह त्वक्स्थेवैवर्ण्यमङ्गेरौक्षमित्या
दि त्वक्शब्देनात्ररसोभिधीयते धातुप्रस्तावा
त् न तु देहरसस्याभिधानंतात्त्वक्स्थ्यात साक्षाद्
रसस्यत्वगभिधानात् कुष्ठंरसगतंनभवतीतिना
नाशंकनीयं यतःसुश्रुतेनैवोक्तं तेषामृतमहत्त्वे

म·कौ· निकुष्टितामिति संजातं कुष्ठमस्येति तारका
३५· दित्वादितच अत्र कुष्ठं पक्कमाल्लिंबवासद्दृशरीर
३५० बीजत्वा तु पवात्ता दपत्य जनकं परन्त विकृति
जनयतीति द्रव्यं साध्यादिमिदमाह साध्यं
त्वक्मांसस्थामित्यादि वातश्लेष्माधिकं
९क चयादिति ऊँष्टकीटिभादिवतुर्थमज्जास्थिसंश्रि
तामिति अत्र मज्जास्थि प्रत्यासत्या शुक्रगत
स्यापि असाध्यत्वं बोद्धव्यं प्रभिन्नमाति विदीर्णां
पंचकर्मगुणातीतामिति पूर्वरूपक्रिया
यासल्लक्षणादि धातुलाघवानुरागक्रियाकलापाः
पंचकर्माणि तेषां गुणा वीर्याणि तानतिक्रांती
तापः स तथा आस्थिगतत्वादयेः तासु क्रि
याः पूर्वरूपे शोधनमभ्यंतः त्वक्प्राप्ते शोध
नालेपनादि रक्तप्राप्ते शोधनालेपनरक्तमो
यपाणशोणितावसेचकादि एवं मांसमेदसो

नः स्वेदश्चाहिश्चिद्रुसुपाकण्डुरोमहर्षवाश्चा
तिस्वेदनमस्वेदः परिहारश्चाहीयते इति विप्रत्य
कश्चति विष्णोरयोगित्वं कौरव्यंकरम
गः अंगानांसंभेद इति अंगानांसंभेदः प्राप्नु
कोति तथैव चेति रसरक्तमांसधातुगतकुष्ठ
लिंगानीत्यर्थः एतच्चात्राभिहितमपिक्रमेण
परीक्षा धातुडोषस्य सर्वधातुदुष्टलिंगख्यापन
परत्वाय स्वसमानत्वात् यदुच्यते समानेष्वर्थे
ष्वेकत्राभिहितोविधिरन्यत्रापिप्रसंजनीय इति
शुक्रगतकुष्ठलिंगमाह दंपत्योरित्यादि
शुक्रगतंकुष्ठमपत्येन ज्ञायत इत्यर्थः अत्र शुक्र
गतेदुष्टेपि लक्तरा प्रवृत्तावेव तत्तल्पवायाः त्वाम
तात्वदुष्टिः रपसहायात् दर्भीत्यापसाधात् पूर्वो
क्तान्यपिरसादिमज्जावधिगतकुष्ठलिंगानिभव

म॰को॰ तिवचनात्तु चरके तस्य हेतुविशेषो पिपठ्यते
३४१ यथा क्वास्यत्तथ्याविकृतत्वभावोऽनिन्दागुरू
341 णांगुरुधर्षणांच पापक्रियायाः पूर्वकृतंच कर्म
हेतुःकिलासस्यविरोधिचान्नमिति किलासमे
वमांसभेदः समाश्रयत्वाद्योग्यत्वाद्धातूनां
श्रितंवर्णयते रक्तगतमेवाकिलासंतस्यल
क्षणानिर्दिष्टमपरिस्रावीति स्रावोहिरक्त
सान्द्रदुष्टाभवति तेनास्य रक्तगतत्वेनस्रा
वाभावः अत्रैव त्वग्गतंत्वधिगतकिलासं रक्ताश्रि
कीर्तितमिति त्रिधारूढवसंश्रयमिति त्रि
धातुत्रयोदोषाः तथारक्तमांसमेदांसि
तेनवातादिनाएष्यगुरुष्ठवउत्पादः अत्रास्थि
रक्तमांसमेदांसिसंश्रयो विज्ञातंयस्यस
तथा श्रयत्वात्त्रिधातुरक्तमांसमेदांसिड

रपिद्रूक्ष्यमिति मप्यवापंचकर्म्माणि वमना
दीनितेषांगुणाः फलानितान्यतोलः कुष्टे
चिकित्सायैप्रधानदोषमाह वातेनकुष्ठा
कपालमित्यादि विचर्च्चापिकफात् नग्येति
श्लेष्मपित्तात् नेनदद्रुप्रभृतिचर्म्मदलान्तं
श्लेष्मपित्तजमित्यर्थः दूर्वाग्निकामिति
कपालोदुंवरमंडला ऋष्यजिह्वाः सप्तमहाकुष्ठा
दन्यत्तु दृक्रुसंवोद्धव्यं त्वगडाष्ठितुल्यत्वाद्
दैवाकिलासमाह कुष्ठैकसंभवामिति कुष्ठे
नसहएकंसमानेवकृष्ण सतपाककर्म्मादि
संभवोनिदानंयस्यतत्तथा कुष्ठेनसहएकं
समानंकिंकृष्णासनपाककर्म्मादिसंभवोनिदा क
नंयस्यतत्तथा कुष्ठेनसहसमानाचिकित्सि
तव्यंचवोद्धव्यं कर्यद्विवास्मिंकफ्लैष्माविधानाम

म॰को॰ शतानामत्र कारकरक्तादिगतदोषजन्यं कि
३४२ लासमेव अन्यथा रक्तादिगता किलासमेव
अन्यथा रक्तादिगता किलासलतयोनच
रक्तोत्त विरोधः स्यात् सयदाह दोषैरक्ता
श्रितैरक्तं नाम्नाम्नांसमाश्रितैः श्वेतंमेदः श्रि
तैः श्वित्रं गुरुतत्त्वोत्तरोत्तरमिति चरकोहि किला
सस्यैव धातुत्रयसंबंधकृतवर्णनदारुणादि
संज्ञांतरमात्रं कृतं ० अत्रापि त्वगागमेवैत्य
नैकरक्तादिदुष्ट्याविशिष्टरक्तादिगतमहा।
कुष्ठलिंगराजितत्वेतथ्यादुद्धकुष्ठवत् युगप
द्रक्तलसीकात्वङ्मांसदूषकत्वविरहोपित्रा
ष्यते. अथवात्र एककारो योगविच्छेदे यथा
नीलसरोजं भवत्येवेत्युक्तप्रकारेणा धातुत्र
यगामित्वत्वेनैकदोषजत्वेन चस्पकुष्ठा।

वायसंप्रयोयस्य मनष्या दोषस्क सर्वस्ताया
यरात्वालभ्यतन एव नगयदि धान्तत्रयाश्रितं कि
लासं तत्कथं यदा त्वमतिक्रम्यत ब्राह्मनवगा
हते हित्वा किलासं संज्ञात्क्षेत्रसंज्ञालभेदिति
विश्वामित्रवचनं किलाससंज्ञाप्रतिषेधकं
न विरुध्यते नथात्वमेवाकिलासमिति स्पष्ट गात
तेऽवधारणां विरुद्धं उच्यते विश्वामित्रवचन
स्य तावदयमर्थः प्रत्येतव्यः यदोक्तरक्ता
दिगन्तसमस्तकुलहुताजनकात्तया धाव्
नवगाहते तदानन्तात्किलास किन्तर्हि किष्ठ
जनक हेत्वन्नतरद्वाहितदोषापहताधान्द्व
वेतत्वयाविधेहकुलखलदूरामजुरादि कुष्ठं
वत मन्यदा इनरस्तादिगनकालेगव्याति
तिक्रमत्यादसामकालभाविरक्तताम्रादिव

म॰को॰ ख्यात्मजंपरजंतत्वा परसंस्कारसंस्पर्शाद्य
३४३ नात्परमुच्यते तदात्मजंविजानीयाद्यद्दृष्टेव
343 तिलादिजमिति रक्तादिधातुच्चयगतस्या
वाकिलासस्यदृष्टप्रभावात् यस्यकस्या
पिदोषस्यसंबंधेनियतनाण्वाकुरणादयो
वोद्धव्याः यदितत्त्वदोषानियतोवर्णाःक
ल्प्यते तदावर्णानिर्दृष्टोव्यर्थः स्यात् वातादु
दाकरणमित्यादिकंवासंकृतत्वात् यद्येवंदो
षत्रयेणात्रवर्णाभिधानंविकलंनिर्विषय
त्वात् मेवं तद्गतनियतोकिलासेदोषवर्णा
सचारिताप्यत्वात् हंततर्हिकथंरक्तादिधा
गतत्वानिश्चितत्वं त्वगतत्वप्रकरणादियोगात्व
गतमिति तस्यसाध्यत्वमसाध्यत्वंचाह श्र
प्रकुलकारोमित्यादि अप्रउलकारामकेश्वरोमेष

भेदः श्वित्रसंज्ञां लभेत न द्विजेन्द्रपाठे संज्ञाभा
न्तरव्यवहारः किलासस्य न पुनरप्यभेदः कोऽ
श्वादिति भालुकिना घातकभेदेन संज्ञान्तरं किला
सस्य दर्शितं अरुणान्तु विज्ञेयं मांसधातुस
माश्रयं भेदः श्वितं भवे श्वित्रं दारुणं रक्तसंश्र
यमिति न त्वाचरकोपि दारुणादारुणं श्वित्रं
किलासं नामभिस्त्रिभिरिति नैनोक्तोऽपि तथाबोद्ध
व्यम् अत्र माद्युक्तो मांसभेदः सुश्रुतादिशेत् वर्णो
नैकैकगुणभयामिति इहैवामेव वर्णानामनाना
मन्यानां किला समासस्य भेदः सुश्रुतात्क्रमेऽ
णादिशेत् उभयामिति त्वराजे दोषजं त्वतत्
श्वित्रं भवति न त्वाच भोजः श्वित्रं कारणैर्विधं
विधाह्नो धत्ने त्वराजं तथा न्नामिथ्या न वारा
चिरराग्स्य त्वराजं स्मृतं दोषजं च विधा प्रोक्तं

मं॰को॰ सर्वेषांपापसंक्रान्तेर्विकारप्रभावाद्बोधव्याः
२४४ इतिमधुकोषेकासनिदानव्याख्या: त्वक्कुष्टे
344 दोषत्रयजन्यत्वसामान्यात्कासनिदानतरशीति
पित्तादिनिदानस्यदोषत्रयजन्यत्वमाह
शीतमारुत संस्पर्शादि यादि पित्तेनस
हसंमूर्छयेतिरवेहांरूपचितेनपित्तेनसह मि
लित्वाबहिस्तारेति बाहित्वचि अंतः शोणि
तादौविसर्पन्ति:प्रसरन्ति: पूर्वरूपेकालो
चनताप्रभावात् पूर्वरूपस्यलक्षणामिति
पूर्वरूपोपलंभनं नकेलकुणामनलिंगं
पिपासादर्व्यातिरिक्तस्यपूर्वरूपस्याभावा
त उदर्दलक्षणासकंडूनादबहुलाछर्दिज्व
रविदाहवानिति अत्रकंडू:कफात् तोदोवा
तात् छर्दिज्वराविदाहा:पित्तादितिदोषा:

बहलं तनुः असंश्लिष्टं परस्परमसंयुक्तं अ
निदग्धज अग्निदग्धं यन्न भवति एतत्साध्य
तमाल्यथ्या उक्तसर्वप्रकारविपरीतमसाध्यं
चरकेप्येवंविधस्यासाध्यत्वमुक्तं यथा स्त्र
श्लक्ष्णरोम बहलमत्यर्थं लग्नं परस्परं यच्च वर्ष
गणोपि नैतान्हि विनेव सिध्यतीति गुह्यपाणि
तलौष्ठस्फुरति तलमध्यपादतलस्फुटिते अ
तेजातिमात्रिसामान्येनानिर्देशात् कुष्ठस्य
संसर्गजत्वप्रसंगेन सर्वामेवसंसर्गजान्
रोगानाह संसर्गजादिन्यादि संसर्गजमिथु
न मप्यवा प्रसंगात् सा तन्यनेनकृत्वा ज्वर
स्य षाद्यैवोपसर्गिका रोगाः पापरोगाद्
योभूतोपसंसर्गजाः संक्रामन्ति आविशंति
रोगसंक्रान्तिः अकुष्ठप्रभृतिपापजनकसं

म·को·त्रः कोठः उदर्द्दाकोठो निरनुबंधः तथाचो
३८५ क्तं वारिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्य
घतेनकोरिति सानुबंध उत्कोठोभिधीयते
345 सानुबंधत्वाच्चपुनः पुनर्भवनेन इतिमधु
कोषेशाननपित्तादिनिदानव्याख्या कोठ
हेतोः पित्तश्लेष्मोल्लेष्मपित्तश्लेष्ममिलित
रूपस्याम्लपित्तस्यनिदानं निदानपूर्वकं मम्ल
पित्तस्वरूपमाह विरुद्धायादि विरुद्धानां
मत्स्यादि दुष्टंधावपन्नमन्नविदाहिस्यानेत्र
दूषितपाठातरंविदग्धंपक्वंतिपित्तप्रकोपि
पन्नाड्ज इति पित्तप्रकोपिपानं सुरादि अन्नस्य
ग्रधान्यमाषादि पित्तप्रकोपानांन्नग्रहणानां।
वा ग्रविदाहिनोग्रहणोसिद्धं तदभिधानं विशे।
षार्थं पित्तप्रकोपणाद्यन्नभजामिति पाठांत

नुपलिंगं अनयोः शीतपित्तोदर्दयोः समान
सस्यानतोपिवातादिकं शीतपित्तकफाधि
क उदर्दः उदर्दस्य यथमालरमोह सोन्मगौरित्वा
दि म ध्यानिम्नैः शौशिर इतिशौशिरसंभवः
त्वगुडानिसामान्या देवेवकोष्ठेणपि दीयते
असम्यग्वमनमेत्यादि असम्यग्वमनेनिषीध्या
योगादिना तयोदीर्यानां पित्तश्लेष्मान्नानां
नानिग्रहेः वेगाविधारणो मंडलानिजायन्ते स
४= कोष्ठः अप्यवा यथार्थः असम्यग्वनोदीर्ण
पित्तश्लेष्माणोनतथान्नानिग्रहः उपस्थित
वेगस्यान्नस्यानिग्रहः छर्दिनिग्रह इतियाव
त् नैर्भवति वमनस्यासम्यक्त्वमयोगामि
थ्यायोगाभ्यांतृतीयमिति योगस्यपित्तश्ले
ष्मकोपकत्वात् पौनहितलत्तराभेदाद्वि

म॰को॰ विविधप्रकारमितिहरितपीतनीलकृष्णरक्तादिव
३४६ र्णात्विदुर्गंधित्वयोगान्नानाविध कदाचिदिति
348 नसर्वकालंऽनुगतमाह वातामित्यादि नीलं
स्निग्धकृष्णं कृष्णमहदंसंजनवहूदांकृष्णंमा
रक्तमीषल्लोहितं रक्तमापन्नलोहितं मांऽ
सोदकाभामिति मांसधावनतोयाभमितिक
स्याम्लपाकवृमिंकरोति उद्गारमेवंविधमे
ती वेति [illegible]करोतीति संबध्यते एवंविधमित्यम्ल
पित्तं कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसोरुजं वेत्यत्र क
रोतीति संबध्यते करांडूपंडलपिडकाशत
निचितगात्ररोगचयामिति करांड्वादिनिचि
तगात्ररोगचयश्चेति निर्द्दिष्टः तेनकरांड्वानि
चितगात्ररोगचयकर्तृतीत्यर्थः रोगचयो
ऽविपाकोक्लेशादिः कृच्छ्रसाध्यः सकस्यावि

ऽ आदिशब्दात्कफादिप्रकोपणामन्नं गृह्यते
एवंविधपानान्नभोजनस्य विदग्धकापित्त
स्वहेतूपचितं तथा वादिति वर्षासुजलो
पधीगताविदाहादिभिः स्वहेतुभिरुपचितसं
चयमापन्नं यदुक्तं वर्षास्वम्लपाकिन्यादित
द्वितीयधौभिस्योति विदाहादम्लपाकपाणोद्रिक्तं
पित्तमम्लपित्तं तस्यालिङ्गमाह अविपाकेत्या
दि अविपाक इत्यत्र विपाकः क्लमोऽनाया
सजः श्रमः अम्लापित्तोपित्ताम्लधातुवातक
फावप्यवगौरवो हृदयकर्मादिस्वाहेयो तस्यक
दाचित्कापादघड्डूगमनभेदात् आव्यूहि। भा॰
विधस्याग्रौगानितावदाह ऊर्ध्वाहेत्यादि ऊ
र्ध्वसर्वस्याशनाशत्यत्र मोहोद्वाधिपरीहाना
प्रयान्त्य धौवेत्यत्रवाशब्दो वृहद्गमनापेक्षया
भा

म·को तु शरत्कालप्रभावादुष्णशोणितं संदूष्यती
३४७ ति तस्यानिदानपूर्वकं सख्यानिरुक्तिमाह चा
347 लवणाम्लेत्यादि विसर्प्पोनसप्तसंश्लिष्टो।
रक्तपित्तानलदूषणइतिवचनात् लवणाम्ला
दिकं विशेषेणारक्तपित्तनिदानमुक्तं सं
सेवयासततसेवयादोषप्रकोपः संसेवादो
षकोपस्ततः अम्लादिग्रहणाच्चरकोक्त
हरितशाकपिंडाकीप्रभृतीनांग्रहणंसप्त
धेति उल्वणो नैकदोषजात्त्रयःसान्निप
त्तिएकः तयोर्द्वजः इतिसप्तप्रकारत्व
सर्वतःपरितसर्प्पणादिति सर्वतःपरितःस
र्प्पणात्परिसर्प्पः विविधविसर्प्पणाद्विसर्प्पः
यदुक्तं चरके विविधसर्प्पतियतोविसर्प्पस्त्ते
नसस्मृतः परिसर्प्पोऽप्यवानाम्नासर्वतःप

दितिहिंत्वाहारा चारशीलिनः कस्यचित्क्विरो
त्थितोत्तिकृष्णसाध्यः नैवकेवलानिलमि
ति अनुमिलितानिलकफमात्रानामसंसर्ग
माह सानिलमित्यादि भिषक्लोहकरामि
ति तस्योर्ध्वाधः प्रवर्त्तमानत्वेन छर्दिर्तीसारा
भ्यांभेदस्यदुर्ज्ञानत्वाद्धे घमोहकरत्वं सर्वेत्रा
भिलेपादित्यत्रप्रसादोंगसादः लेपः श्लेष्मा
लिप्तास्यता दहनबलसादेति सादशब्दो
दहनबलाभ्यांसंबध्यते इतिमधुकोषव्याख्या
पित्तानिदानव्याख्या अम्लपित्तसंभवछर्दि
वेगविघातानाद्भुतकाडुध्याऽऽसत्यावसर्प्पस्तित
हि सामन्येर्नानन्तरविसर्प्पनिदाने छर्दि
वेगविघातस्यचरके सूचकत्वेचरकोक्तवच
पश्या छर्दिवेगविघातानार्हकालेवानकसेवना

म०को०
२४८
348

लतरोगारिति वातपित्तादित्यादिनाग्नेयं
विसर्प्पमाह दीप्ताग्नाव विकीर्णावदिति नो
कर्द्दमसंस्पर्शात्कर्द्दमाख्यामिश्रांति वातहे
तोरित्यादिनाद्गकवविसर्प्पः अथ पंच पित्त
जे विसर्प्पेऽत्रेभाविनीयः मलसंख्याधिकं
नयाच्छभोजः शाल्वमहारस्लैलदेराइद
ननस्थापि तलेवाप्यप्यवाभंगेनव कुदाव
स्यपेहितः रक्तांपित्तं चकुपित्तंघृतमा
प्रपद्येत कुरुतस्ते समेनोकृष्णाशोप्योति
दारुणा आवलनत्वाविस्फोटैः कृष्णपीतक
सन्निभैः पित्तवीसर्प्पनालिंगनस्यपोपंवि
निर्दिष्टोदिति पित्तात्मकोजनवणारिति गा
त्यनोगुद्धितापित्तोजनसवरानिंदुः माग्वि ७
विसर्प्पोनिसाध्यशनिव्याख्यानयति कृष्णा

रिसर्प्पस्तादिति सर्वेषामेव रक्तादिदूष्यच
नुष्टयदोषत्रयजन्यत्वमाह रक्तालसिकेत्या
दि विसर्प्पस्य समानसामग्रीकत्वेपि कुष्ठाद्भे
दः कुष्ठायाय एव निरूपितः दोषशब्दो
नैववातादिग्रहणोसिद्धिमला इति कृतमत्य
र्थंतु दृष्ट्या शरीरमालिनीकरणात्त्वदोषाणां।
प्रतिपादयितुं सन्निपातजोऽसाध्यत्वमुक्तो।
सर्वात्मकः तत्कृतस्यनासिद्धिमेवानिवद
विकृति" नात् तेनविषमसमवेतत्वमस्यचरकेत्वना
वेहिजभेदेनाविसर्प्पः पठितः यदाह मर्म्मो।
पतापात्संमोह द्वयवातांचदहनात्त तृष्णा
तियोगात्वेगानांविषमंचप्रवर्तनात्वि
द्यात्ताद्विसर्प्पमंतजमा शुचाग्निवलतय
ते अतोविसर्प्पजाद्य इमन्यांविद्यात्तत्वा।

म॰को॰ दर्शयति आखिदरघनिभा हुत्यादिना विस्फोट
३४९ माह रक्तापिज्जा इति सर्वदेव विस्फोटेन रक्त
पित्तयोरप्याभिचारित्व यथा शूलेवातस्या
वातानुगमोप्यत्र यथा कोपोवाबुवन्ध्यः यथाह
भोजः यथा हर कोचापित्तकफानिवातानुगतत्व
वि॰ आखिदरघादिभ विस्फोटानकुरुतः सर्व
देहगान् सवचोत्तम परादाहादिरघादिविस्फो
टकालुताभानि सन्निपातेनलदरोमध्यो क
निम्नोन्नतावित्तचेति मध्ये निम्नम्प्रतेवोन्नत
इत्यर्थः निम्नोन्नतया गोगस्तिक्रस्यानित्यत्वे
न एवं संपूर्णालदरोपाहिदोषजः सोप्यसा
ध्यः रक्तलदरोरक्तसमुत्थाना इति लक्ष
पदं बोद्धव्याख्या रक्तेनेति लदरापदं अ
प्रमलोहितत्तन्नूर्वाभाति यथा क्रमयमर्थः

अमर्म्मस्विति असाध्यत्वेनहृदयं बोद्धव्यं य
दाह भोजः वङ्कवस्त्रकृतक्षतेषांमर्म्मनिपाताद्ध्रुवो
भवेत् मिथ्याजातनुभोजः सर्वएवनमर्म्मजा
इति इतिमधुकोषेविसर्प्पनिदानव्याख्या।
आयेणादोषदूष्याचाकारसाकल्यत्वाद्विस्फो
टनिदानं अजीर्णं घ्नतीति अजीर्णाध्यानम्
ध्यसनंच अजीर्णासनमपक्वापच्यस्यासनं
अध्यशनमजीर्णभोजनं अथवाजीर्णं
स्वरूपतोहेतुः अध्यशनंच अत्रदोषेणा
ति शीतोष्णादेरतियोगेन अत्रदोषेविप
र्ययणेति अत्रविपर्ययेणा विपर्ययश्च
अत्रस्वभावस्यान्यथाभावः एभिर्हेतुभि
र्यथासंभवप्रत्येकदोषत्रयप्रकोपोवाक्य
व्यः अपुरस्सरानुहृत्यनेनज्वरस्वरूपत्वं

म·कौ· शैत्यात् उष्णत्वेन संगत्य शल्येन रक्तस्य
३५· कंडूत्यादिभिर्लक्षणैर्विशेषेणाकोपं दर्शयं
ति भूत एवोक्तं तत्रांतरे पित्तं शोणितसं
350 सृष्टं यदा दूषयति त्वचं तदा करोति पिडकाः
सर्वगात्रेषु देहिनां मसूरमाषसंकाशानां तु
लो ल्याः कोपमपि मसूरकास्तु ताः ज्ञेयाः
पित्तरक्ताधिकाउभयोरपि वातजानां ज्वर
पाकादिविकारप्रभावात् पित्तजानां ज्वर
स्तीव्रः सदाहतृष्णा इति तीव्रज्वराद्यवेगाः सदाह श्र
णो बहुदुःखकत्वे जातानि दुःसहैः रक्तजामाह
रक्तजायामित्यादि एतो विकाराः पित्तला
द्गणाः इति पित्तजामसूरिकालक्षणान्येव
ये उक्ताः रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सत्या

रक्तसमुत्थाना एवविस्फोटाभवंति तेचक
थ्यंते याइत्यतकर्तृकं वेदितव्यास्तल्लक्षणेनोत्ति
वोरइति अत्यंतदुःखदः मृत्युपद्रवइति अत्र
विसर्पोक्त एवोपद्रवोज्ञेयः इतिमधुकोषेवि
स्फोटनिदानव्याख्या विस्फोटप्रसक्तत्वाग्र
येणाल्पत्वानिदानत्वाच्च मसूरिकानिदानं
तस्यानिदानपूर्विकांसंप्राप्तिमाह कट्वम्ला
दि विरुद्धाध्यशनाशनैरिति विरुद्धैरध्य
शनाशनै दुष्टनिष्पावशाकाद्यैरिति दुष्टं
व्यापन्नं निष्पावः शिंबिबीजं आदिग्रहणात्म
धान्यकादीनांग्रहणाम् प्रदुष्टपवनोदकैरि
ति विषकुसुमादिसंसर्गात्प्रदुष्टैः पवना
त्पयोदकाद्वतैः क्रूरग्रहेक्षणाच्चेति धनुःश
निश्चरादयोदेशातोभ्रकराःक्रूरग्रहास्तेषांति

म॰कौ॰ ग्रलक्षणानिचभवन्ति येषमंतरेणाह्युव्यक्तइरे
२५१ भावात् अतएववक्ष्यति येषामिष्टाभसन्निता
स्रुष्यादेग्रलक्षरोणेति लक्षणेनाव्यक्ती
भिधीयते धातुगतत्वप्रस्तावात् त्वग्गत
साध्या स्वल्पदोषसंबंधात् रक्तजाय
पिसा ध्यत्वेनाभिधानमस्वामासस्थाः कृच्छ्र
साध्याः अत्यंतवगाढदोषदुष्टेमेदोजायाः
कश्चिदाम्भ्योविनिवर्त्तरोदित्यनेनात्यंतकृच्छ्र
साध्यत्वंबोधयति आस्थिमध्यगतत्वान्न
ग्रः लक्षणत्यादीनामास्थिमज्जार्गतयोः सा
साध्यालिंगं मज्जोस्थ्यादित्यत्रमज्जग्रहणादस्थ्यो
पिग्रहणमाधारत्वात् अतएववक्ष्यति ग्रम
ह्रैरोवविक्षानिभवन्तिग्रस्थीतिसर्वनिरति
मर्मधामातीतिमर्मस्थानानि पंकामा

दयोविकारास्तेरक्तजा यांभवंति स्नायुक
फजामजुकेवापित्तजायांश्वेतंतत्र रक्तजा
याउक्तिः पित्तलदरास्यानिदिप्त्यस्यादि
वहित्वेनरक्तस्त्ववग्रहणार्थ्यं रक्तमलान
ह्यपित्तस्यपित्तजामभिधायास्यकफजं
नैवंसर्वत्रकफस्यसमर्थनात् सत्रि
पातलिंगविपिटविपटवितलश्चविस्ती
र्णश्चविवर्ण्यानाः चर्मसंज्ञिताश्च वा
मसूरश्चविवर्णानः मसूरिकायांप्रकारं रो
मांतिकमाह रोमकूपोन्नतिसमाहून्याद
रागार्थश्चलोहिताः ज्वरपूर्विकाइ
तिस्वरूपहेतुपाः रसादिसप्तधातुगतम
सूरिकालिंगमाह तोयबुद्बुदसंकाशाइ
ति श्वबुद्बुदशंकाशादीनिलक्षणानिदो

म·को· कवर्णोक्तसंग्रहार्थमाह आसां बहुविधा इ
३५२ त्यादि दोषभेदत इति वातपित्तादिदोष-
352
विशेषात् दुष्टिविशेषादित्यर्थः सर्वम
सूरिकायाश्चावश्यकं लिंगमाह काशो-
हिक्काप्रमोहश्चेत्यादि ज्वलतीव्रः सुदारु-
णामित्यत्र सुदारुणा इति पाठे तासैव ध्वनि
नेन सुदारुणाः प्रलापः अतिप्रसक्तिं जि
ह्वाधैर्यं तथा घ्राणेन चदुष्येति श्वाघर
के श्वेवदिति सेव ध्वनि श्वसिति इति श्वासो
भवति सामान्येनासाध्यतामाह मसूरि
काभिश्चतोयइत्यादि घ्राणेन निःश्वसेदि
ति मुखव्यतिरेकेण घ्राणेनैव निःश्वसे
त्सर्ववातानामवधारणत्वात् मसूरि
कायाउपद्रवानाह मसूरिकांतेशोथ्यस्या

वह्न्यादित्वाच्छुक्रजायालिंगं हृष्यते नतु जी
वितमिति गंभीरधातुगतदोषदुष्टैः शुक्र
जायाश्चासाध्यत्वं भस्यन्यायस्य सूक्ष्मा
नत्वग्याश्चास्थिमज्जागतयोरप्यसाध्यत्वं बो
द्धव्यं पक्वाभा इति पाठांतरे वातजा इत्या
दि वातजादयः सन्निपातोत्पक्वाश्चासाध्याः
एतासां संमूर्च्छनविशेषजानितवदुपमा
राष्ट्रवालादिवर्णायोगादसाध्यत्वं नेनैव
तत्र वर्णाविरहे वातजादीश्चाकिंतसाविधि
रप्युक्ताः पद्यत इति केचित् अन्ये तु वात
जादयः एताः स्वरूपत एवासाध्याश्चिकित्सो
क्तिस्तु वातजायामाहात्म्यपानिषेधार्थं जा
लकं गुडकमिति यावत् महत्कृष्णवर्णाक्रांत
सीफलसन्निभा माषफलतुल्यवर्णाः अग्र

म॰ को॰ त्यादिनापरसिका एषाभोजेसमंतहत्ती
३५२ वचनात्करांस्यवहिरपिभवतीतिव्याव
३५३ दंतकेचित् पडुत्कंकफवातौप्रकुपितौ॰
मांसमास्त्रित्यकर्णयोः समंततः परिस्त
ब्धांकुरुतः पिडकांस्थिरां विषमांदाह
संयुक्तांविघातयतासिकांकत्तामिति तत्तु
नसम्यक् समंतकर्मणाभ्यंतरएवोपपन्नत्वात्
हृश्येवाह्यप्रदेशेशालूकाकारेवमितिकश्चित्
म्रस्यांवातकफजायांभोजेदाहपाठोविकृति
विषमसमवायादधिष्ठनभूतस्तकप्रभावाद्वा
वगंतव्यः जालगर्दभेपाकवाचिति एवत्व
कवान् पित्तकृतत्वेनसर्वत्रैः पाकाभावस्या
युक्तत्वादितिवक्तृः किंतुपाकरहितएवा
पमुपलभ्यते पित्तादित्युद्भूतपित्तात् येन

द्विति डल्लाकिवक इति द्वुः शब्दोयंतिनिषेध
नेनास्याः ध्यइत्यर्थः इतिमधुकोषेमल्लूरि
कानिदानव्याख्या विसर्प्यादीनामल्लुरु
हिठलदत्तायांविचिकित्सनानामभिधानेनतुरु
लदत्ता हिठस्यचिकित्सितानारोगाणांप्रतिरो
धोव्याख्याद्रुरोगंनिदानकच्यते ननुया
द्विद्रुरूपमेषांहिठलदत्तायांचिकित्सायां
मवगाढमूलशोधनाद्यैमाग्निदाराख्या
उपचरेदित्युक्तं पञ्चकर्णिकवन्मध्यइ
ति पञ्चवरात्के वन गर्दभिकासमानन
त्रेयद्यपिनपठ्यते तथापिसर्वत्रस्कन्धुत
श्चविगीतिनपाठेनपठ्यतेवापाषाणग
र्दभलदत्तोस्थिरःकठिनः गर्दभोगल पाषाण
घदशतिरख्यातः करास्थाभ्यंतरेजानामि

म॰को॰ भिधानमसाध्यत्वाख्यापकम् उपक्रमाद्वोपद्र
३५४ वं उपक्रमात्पुनरियं साध्यैव अतएवास्या
354 श्चिकित्साभिधानं चरकेणाप्याग्निरोहिणी
प्रत्यभिहितं सन्निपातविधानेनाः साध्या
दारुणा सन्निपातजाः येहन्तुदेहमुपक्रान्तामि
त्याधारोगाः पुनरिति मन्त्रालारमापिपित्त
कोत्कटादोषाः प्रदीप्तागारसन्निभाः कक्षा
भागेषु कुर्वन्ति विदाहरुजाकरान् मांसाव
दारणान्स्फोटान् येहन्तुरत्युपक्रमात् पक्ष
दा द्वशाहाद्वार्गवासा ज्ञेयावाग्निरोहिणीति
वातपित्तकफाधिक्यात्पलाद्यायप्याकर्म
सप्ताहादिविकल्पनं व्याधिमभ्याचिकित्सि
तामिति विध्यंसम्यग्लिविस्फोटिस्तिरव्याताः ३
चरके त्ववतानतामायविकारः यदुक्तं रोगो

मोजोक्तां पित्तोल्वणा दोषत्रयजन्यत्वमत्या
विरुद्धं भवति सयदाह पित्तोल्कटास्त्रयो
दोषाज्जनयन्तोल्वणा मिश्रिताः यथावेरक्तलानु
श्रोप्यमपाकं बहुवेदनं विसर्पिणं सदाहं च
रक्तलाजरसमान्वितं विसर्पमाकुलं व्याधि
मपरेजालगर्दभमिति अयमाशुवाकशक्ति
रव्यातोविकाराः इति वल्लिकालक्षणो सर्वा
त्मिकां सर्वलिंगामिति सर्वात्मिकां सर्वदो
षजां सर्वात्मिकामित्यनेनैव सर्वलिंगत्वे
सिद्धे पुनः सर्वलिंगामिति वचनं विकृतिवि
षमसमवायारब्धलिंगाभानिरेकेणा प्रत्येक
दोषलिंगयुक्तानां ख्यापयति एकोमिता
हशामिति वाल्मीकिकस्फोटसदृशी क्ष
प्तिरोहिण्ललक्षणो सत्राह द्वादशाहाहत्या

म·को· पितसंगतंसर्वैर्दैधैर्वभवत्यप्यसर्वदोषल
३५५ क्षणाभवति तर्हिलिंगिनमंत्ररेणालिंगमप्रा
3S8 दुर्भविष्यलंग: अप्येतलक्षणपदएवनजेः प्रयो
गात्सर्वजासर्वलक्षणोपनिपठन्ति अत्रयादि
सर्वेषांलक्षणानिसर्वलक्षणानितान्यत्र
विद्यमानानियस्यमिति तदाकथंलिंगमं
त्ररेणालिंगिनः परोक्षस्यपरिच्छेदोदयः अत्र
प्यसर्वाणिलक्षणान्यविद्यमानानियस्या
सन्निपतजलेष्यसदृशोलक्षणोत्यर्थः एतदपि
नसंमतं यद्ययंपक्षोभीष्टः स्यात्तदासर्वलक्षणो
तिनवक्तव्यमत्रस्यात्सर्वत्रन्यायस्यसमानत्वा
त् किंतुरूपकोपवलेनाहिसर्वध्वसर्वाल्पालिंग
सेप्सति अत्रसदृशैर्लक्षणानिदोषाणांहीनबल
त्वसमहत्त्वानामनारंभकत्ववाशक्यमेवाभि

र्णा

तत्त्क्रमेनरवांतरे स्यान्मांसासृग्दूषी स्फष्टादा
त्कइति अनुशायीलक्षरोगंभिणामिति अं
तःपाकेनगंभीरामल्पसंरंभामिति अल्प
शोथांविदारिकालक्षरोगोविदारिकाभवेद
तासर्वजासर्वलक्षरोगोति अत्रकेचित्सर्वजा
सर्वलक्षरोगोनुभयत्रापिप्रयोगमिच्छंति
तेनासर्वजोति सर्वैर्दोषैःसन्निपतितैर्निर्भव
ति सर्वलक्षरोगोतिसन्निपातस्सर्वलक्षणार
हितेत्यर्थः तेनप्रत्येकदोषद्वंद्वजात्वेपद्वि
धासन्निपातमात्रेणभवतीतिवाक्यार्थः
किंत्वयंयदिपदोमिमतआचार्यस्यस्यात्त
दाव्यर्थंषाड्विधापेक्षिकदोषजातिपरस्स्यात्
त् किंचवक्तुप्रपंचत्वेनतत्कृत्वातगातिश्च
अपरेत्वसर्वजासर्वलक्षरोगोतिवदंति तेद

म॰को॰ त्यपित्तंचरक्तेहत्युक्तं उक्तापित्ता इत्ते ना
२५६ स्ति ज्वरोनास्त्युष्मणाविनेति विद्रतेति
356 त्तिनांविघ्रासर्वजांसर्वल इत्त्यणमिति पाठो
नतेनकाश्चिद्व्याख्यानप्रपंचः प्राप्ये त्या
दिनाशर्करायामेवशर्करा शर्करार्बुदस्य
हेतुः अस्याः कफनिलौदोषौमांसंपूयश्च
स्नायुमेदाश्चेतिदूष्याः वायनिलस्तत्रवृद्धिंगत
इति एवंमेवतावद्वक्तोनिलोधनत्वयेवबहु
वृद्धिमानेशयगतः मांसविशेष्यकाठि
न्याच्छर्करातुल्याशर्कराजनयत्यतः शर्क
रायाःअर्बुदतुल्यंशर्करार्बुदंभवति उक्तंहि
द्विविन्यामत्यादिनाशर्करोत्पन्नशर्करार्बुद
लक्षणं शर्करार्बुदंचशर्करास्थिनेवक्तोकफ
वायविकारः तेनसंख्यातिरेकः नानाव

न्यत्वेवक्तुंकिंत्वनाद्रियन्ते तत्रश्लोभयत्रापित
त्तः प्रयोगंविना सर्वजासर्वलक्षणोतिपाठोयुक्तः
सर्वजे त्वभिधायापिसर्वलक्षणोतिवचनाभिरि
वोल्लिकायामिति प्रकृतिसमसमवायजन्यवाता
दिलक्षणादर्शनाच्च नेनविकृतिविषमसमा
वायजन्यासाध्यत्वादिलक्षणानिनभवंति
श्रास्मिन्नापिपाठे सर्वजासर्वरकादि प्रकारैर्वि
नाडिभिर्ज्ञायते एवंसर्वलक्षणोतिचवक्तुंपा
र्यते किंत्वदूरोगत्वाद्योग्यमेतेन गणना
युक्ता चरके त्रियकफमारुतजापमत्तय
दुक्तं न सान्निपातावं तराकतस घोवर्तिर्विर
तिः कठिनाम न्याया विदारिकासाकफमा
रुतासामिति तेनात्राप्यल्पपित्तयुक्तकफ
वातजत्वेन सर्वजत्वं ज्ञेयं पथ्याज्वरयोगेना

म.को. नपीडितः कर्कशावाद्दुं केचिन्मन्यंते वा
२५७ त्वकंटकास्त्रीति कोलवदितिवद्रवाल्कि
387 नैत्याचलकालद्दुराः अयंकफरक्तजो॥
विकारः ९ कज्जाः इति ख्यातः मंवुकंडुः
कफरक्तादाहकजे रक्तस्य रोमकूपेत्योदि
रक्तुमलदरासात्त्रिभिर्दोषैः सशोणि
तैः सभीवान्नियतकालव्यापारैर्भवति
एतच्चस्त्रीरांगानभवति विद्रूहवचना।
दितिव्याख्यानयाति. पठंतो अत्यंत
सुकुमारांगपोरजोदुष्टंभवतीति अव्या
यामरत्नायस्मात्ता स्मान्नखलाति: स्त्रिया
इति अव्याव्यामुत्तनापित्तयोरक्तोपाल
नातिलोमच्युतिरजः अवराच्चस्रोतो
रोधाभावच्युतानांमातिरोम्लाणवर्वि॥

र्गमिति घृतमेदोवसा कर्णौस्कं तत इति श
र्कराबुदा देवोपसंभवो प्यर्कांचिनाल्लि भो
जेपिपठ्यते तमेवाभिन्नदुर्गंधं घृतमेदोवसा
निभं शिथिराप्लावमानिशंनदास्याच्छ
र्कराबुदमिति भोजेतमेव ग्रंथिपरिक्रमण
शीलस्येत्यादिनावाददारी परिक्रमणं
पादविहरण विदारीदकाणमत्र विपादि
काकुष्ठान्ता पिडकासावदरांतिभे दः श
र्कराभाषितइत्यादिनाकदरं कदरंकोल
स्थीतिरव्यातं कोलवदित्यस्य स्थानेकील
वदितिपाठान्तरं कदरस्त्तोपि भवति तथा
च भोजः हस्तयोःपादयोश्चापिगंभीरा
गतरववरं मांसकीलजनयत ः कुपितोक
फमारुतौ सशल्यामिवतंदेशामन्यतेनर

358

म.को. २५८

त्त रक्तात् अंतर्हितत्वात्पित्तजा भवति यदु
क्तं रक्तं हित्वा ह्यतां याति तच्छ्लेष्मास्तिवनालिक
मिति ककराकंडुफीति लोके अरुंषीत्या
ख्यातुंषिका अरुंषीति त्रिव्राणानीति क्रोधे
मानाखलितं शरीरोष्मानिर्दहाग्निपितं
च पित्तमपि शिरोगतं खलितहेतुः ननु
पित्तमेवाग्निरुपलभ्यते आग्नेयं पित्तं
हृदुल्लवचनात् [illegible] भिर्वृत्तिमात्रोग्निवदुपचा
रः कियतेग्निरिति सौराष्ट्रेणिव्युरोक्तं तस्य
मानद्रव्यपर्यायाणां चातिप्रसिद्धशीतनाक्रि
योपयोगाच्च आगमाच्च पश्यामो न खलु पि
तव्यतिरिक्तो ग्निरिति चरकाचार्यो
प्याह दर्शनं पंक्तिरूष्मा चक्षुस्त्वलादेहमा
र्दवत्व प्रभाप्रसादो मेधा चापित्तकर्मद्विको

रोहः किंतु स्त्रीष्वपि खालित्यदर्शनात् प्रापि
कां विदेहवचः अत्र भोजः तदिन्द्रलुप्तमित्याह
खलतिं तु रुज्यां केचन नेति खालित्यं तु ज्येन्त्रिव
तस्य पर्यायकथनं कार्त्तिकस्त्वाह इन्द्रलु
प्तं श्मश्रुणि भवात् खालित्यं शिरसि तु ज्ञा
वलसर्वदेहस्ति आगमस्त्वत्रनास्ति विदा
शालतरोदाहरणाति कठिनकफवा तजत्वे
नकांपमांसंतनकोपादिति यद्यप्युक्तं तथापि
पित्तरक्तानुबंधोप्यत्र द्रष्टव्यः यथाह वि
देहः पद्मपाटलाभाससरजस्को शिरस्त्वचि
प्रकृष्यजायते ज्ञेयोस्तस्य रूपं विशेषतः
तोदैः समन्वितं वातात् सकंडू गौरवं कफात्
सपिपासं सदाहार्ति रागं पित्तात्स्त्वजत्यति
अत्र च वचने सदाहरागं च पित्तात् स्मार्त्तितु पि

३५८

म॰ को॰ समग्रकोपोदोषाणां सर्वेषांमग्निसंश्रया
३५८ दित्यत्रदोषपदलक्षत्वादग्नेः पथ्यमुपादान
मनर्हमिति नोद्दतः पित्तेनेति चसत्वात्मनि
क्रियाविरोधादसंगतं यत्तुनर्मकलुषितत्व
तिरेकेराणानान्योऽग्निरित्याद्युक्तंतत्तुनर्मूक
डाकिनीहृतत्वमनुहरतीतिद्भेदमेवसाधयो
ति उपचाभिधानात् नहमेदेउपचारःसंभा
वी यदग्नेः पित्तहानिह्रासागमिधानमभिहि
तं नतत्रप्रयोजकं भेदेपिसमानत्वेनतदुपप
त्तेः यथाकफवृद्धिह्रासकरसौम्याग्नेयद्र
व्याभ्यांप्रकृत्यावृद्धिह्रासौ हश्यो नवकफा
ग्न्ययोरैक्यं किंचवृतंपित्तशमनमग्निप्रदीप
नं पित्तस्यसंवर्धादौनाग्निवृद्धिः पेयादिकं
चाग्निकरंनपित्तकृदिति नतत्रपित्ताद्भिल

रजमिति पाकान्यथानुपपत्त्या चाग्नेरंगीका
रः किंच मन्देग्नौ पित्तात्कूलमरिचादिद्रव्यो
पयोगादग्नेर्वृद्धिः पित्तप्रशमिद्रव्यशीतमधु
रादिनाचास्यप्रशममुपलभ्यते यदिहि पि
त्ताद्भिन्नोग्निः स्यात्तदा पित्तस्य वृद्धिह्रासा
नुविधानमस्यानुपपन्नं स्यात् नहिहिम
किरणमंडले महिमवतानिमभाजि भगवति भा
स्करेपि माहिमवतानिमोपलम्भः यद्धियत्तोभि
न्नस्ततो भेदेनोपलभ्यते यथासगराद
जगरः नचैवं पित्तादग्निस्तत्कृतः पथ्याकि
त्वादग्नेः पाचनाभिमिति अत्रातिविधीयते
तत्तावदत्तराग्निः पित्तादभिन्नः भेदसा
ध= धकप्रमाणास्यभूतस्यसद्भावात् तथा
हि अभेदेसमवायः सर्वाग्निष्वेत्यवतत्ष्वा

360

म॰ को॰ ३६॰ वनं समाधेयी ननु यदितीक्ष्णः पित्तेनेत्युक्तं
तत्कथं पित्तेनैवाग्नेः प्रशमनमाविधीयते य
उक्तं चरके कट्वजीर्णविदाहमूत्राराधैं पित्त
मुल्ववरां आप्लावयत्यनलं जलं तमग्नि
वानलामिति यदुक्तं यदा कटुकेन तीक्ष्णो उच्यते
प्येनापितं दुष्टं भवति तदा तेजोभागरूपाया
पित्तस्यावस्थाया उल्वणत्वात्तीक्ष्णः पित्ते
नाग्निसंगतिं यदाम्ललवणोषतीक्ष्णो प्येन
कफगुणभाजाग्निपितत्रस्य द्रवावस्था
याऽधिकत्वान्निर्वापनमग्नेरुक्तमिति
आतःकरोलिप्युक्तं पित्तेनवायुनादीप
स्तेवाग्नेर्निवापरं पित्तेनाप्लुजलवत्कफे
नावुवदितिनत्वप्युक्तमग्नेः स्पष्टपदा
तं अग्निश्च पित्तगतत्वेन क्रोधकृत्ताभवा

तत्रोन्तराग्निः स्वद्रवात्मः समुदायात्मक
स्यपित्तस्यतेजोभागोनवह्निरनलपक्वस्मांगा
राकारः समुदायाच्चपृथक्समुदायीभिन्नएव
करचरणादिभ्यःस्वशरीरस्यात्यंतभेदेनव
ग्रहणात्तस्यनित्यसंश्लेषसालित्वात्पित्तस्य
तेजोंश एवपाचकः यदाहभोजः हृटकृष्णो
विनं हित्वात्पित्तोष्मापक्वनीतिपत् मूर्छितो
रसवीर्याभ्यांसमानव्यानसंक्षितश्यपारम्पत
स्मात्तेजोमयंपित्तंपित्तोष्मायःसपक्तिमा
नसकायाग्निंसपाकोष्मासपक्वाशयजी
वनइति पैत्तिकदेशात्वात्तेजोसिपित्तोपचा
रमाश्रित्यसुश्रुतेनोक्तंनाविनापित्तंपाकइ
ति तस्मान्नखलुपित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्नि
रिति एवमप्यन्वयदर्शनेदभेदस्वव्यापकंव

लितस्य संग्रहो न स्यात्‌ किंवा कालजं स्वाभाविकत्वादे
वेत्युच्यते अन्यत् पित्तागम्भे इस्शरीरोष्मा वीकृत्तयो
तपादानेनेत्यभिधाय शरीरोष्मा पित्तं वेति अर्थद्वय
मावदते तेनात्रैकास्मिन्विषयेन समुच्चये किंतार्हि वि
षयभेदात्कार्टद्वयं तत्र शरीरोष्मा वैकृतं पलितं का
रोति पित्तं वा प्रकृतो पित्तं भक्तते पलितं करोति य
दुक्तं पित्त प्रकृतेरकालवर्त्ती पलितश्च भवति एव युक्त
स्वाभाविकजन्य पलितमपि पित्तेन अस्यैव हेतोः
द्विभत्वात् नवोष्मकृतत्वे पलितस्या दोषजत्व प्रसंगः
उष्मणः पित्त धर्मत्वे विना पित्तेन न भावात्‌ शाल्मलीत्या
दिना युवानपिडकालक्षणं युवानपिडका श्लोके व
रंडका उच्यते एना मानेन पिडका युवानां पिडकाः पृष्ठो
दरादित्वान्नकारस्य लोपः एवा वयूनामेव मुखव्
णप्रभवात्‌ कंटकोनित्यादौ तदाख्यामिति पद्मिनीकं

त्येव क्रोधेनापित्तकोपात् शोकश्रमाभ्यां
तज्जनितवातेन शरीरोष्मणो विद्धुपत्तात्शि
रोगतत्वेनानिलोपिलभ्यते पित्तवशात्ता
दुपात्तंचकारेणाश्लेष्मापिकेशभूलतालका
रकोष्टहते लोनदोषौ त्रयसहितः शरी
रोष्मापलितंतहीवाकसार्थः वरकोक्का
र्थेन्नवसहसापादंभवन्ति यदाह तेजोनित्या
दैः सहकेशभूमिंदग्धाकुर्यात्संवलितंनर
स्य किंचित्कदग्धापलितानिकुर्यात्सुशिष
भवन्त्वचाशिरोरुहाणामिति एतच्चकाला
कालजपलितव्यापकालतरां कालजेतर
क्रोधादिग्रहणंकालानिरोपलतरां तेन्नव
यः परिणामकृतश्चैवासाध्यादोषत्रयप्रकृतः
कालजपलितंहेतुः अन्यथाकालजप

म·को· ३६२
362
तथाच

कृष्णानीत्यादिना तिलकालकलक्षणं वातपित्त
कफोच्छ्रायादिति पाठे वातपित्ताभ्यां श्लेष्मा कफस्यो
त्सेधः शोषयति तस्मात् अन्ये चरकं दृष्ट्वा वातपित्तात्स्कउ
च्छ्रायादिति पठन्ति चरकः यस्यापित्तं सकफपित्तं शो
णितं प्राप्य शुष्यति तिलकाः पिप्लवो व्यंगा नीलिका
वा स्य जायत इति अस्मिन्वचने वातोप्यवगन्तव्यं
तेनापि शोष्यक्रियमाणत्वात् अन्ये तन्त्रान्तरं दृ
ष्ट्वा वातपित्तकफोत्सेकादिति पठन्ति उत्सेकादि
ति दृष्ट्वा तत् न प्राप्तिं तन्त्रान्तरं मारुतः पित्तमादाय
कफरक्तसमाश्रितः विरोति तिलमात्राणि त्वचिविवाति
लकालका इति किन्त्वस्मिन्नपि तन्त्रान्तरे कफरक्त
समाश्रित इत्यनेन कफरक्तयोराश्रितत्वात् न पित्त
सहितेनोच्छ्रायादेव तिलकालकोत्पत्त्यसम्भवो ग
म्यते ततश्च वातपित्तकफोच्छ्रायादिति पाठान्तरं म
पाठान्तरे पाठो युज्यते वातपित्तलवोच्छ्रायादिति ॥ पं· १४

टकाष्टवं सममित्यादिना जंतुमारिणः समस्तैरां उन्न
न्नसङ्गतं अयंपटुलइतिलोके प्रसिद्धः कफरक्तजमि
तिप्रायेणोक्तं तेनवैत्तरवरोक्तान्त्रिदोषजात्वमप्यस्यभ
वति यदुक्तं तेनक्तफलः स्निग्धोजंतुमारणार्ययोवाप्तो
वनोस्त्रिभिः अतजंत्वपरैरक्तंलदमेत्याङुर्भिषग्वद्या
इति सहजंलक्षचके यामिति एकोयामा वार्यता
मतेन सहजंलदव्यसहजलदरांस्त्रीपुंसयोर्वगमेदेन
शुभाशुभफलप्रदम् भवति सहजंशरीरेषासहजा
तंजन्मवलसहस्त्रामित्यर्थः अवदनामित्यादि मुष
कलिंगास्थिरंकाठिनामितिगयीमषफमादिशोदिति
मापषाह्यादिअप्रतिहतावितिका नेकत्रोनचावाधि
नाहूस्त्वंत्व अत्रचरेकारकफमेदसीसमुच्चीयेते
नप्याचमोजः वातेरितेत्याचिंयदाहू व्यंनेकफमे
दसीलक्षवांस्तुसर्वरांचिकरानत्तंमयंवदेदिति

म॰ को॰ ष्णादिति नीलत्वेनाभिन्ना नीलिकाव्यंगनीलिकयोः
३६३ स्तु व्यक्त एव भेदः श्यावो व्यंगः कृष्णा तु नीलिका
3(3 भोजेन तु नीलिकाग्गात्र एवोक्ता यदुक्तं मारुतः क्रोध
हर्षाभ्यामूर्ध्वगोऽस्त्रवमाश्रितः पित्तेन सह संयुक्तः
करोति वदने त्वचि नीरुजं तनुकं श्यावं तद् व्यंगमितीति
दिश्यते कृष्णामेव च गात्रे नीलिकां तां विदितिर्दिशे
७= दिति मेढ्रगतमित्वात्तज्ज्योगद्वये परिवर्तिकामाह म
र्दना इत्यादि पीडनाद् घाताद् इति शब्दो मर्दनापी
डनाभ्यां संबध्यते अभिघाताद्वाद् वा वातकोपय
न्तः सर्वतश्चर्म इति व्यानः सर्वमश्चर्मनिति पाठोऽपि स
एवार्थः परिवर्तत इति सर्वतो विवर्तते कोपश इति
चर्मकोषः परिवर्तिकेति हेतोरोगाख्यायां एवम
वपाटिकायामपि वाह्यव्यं अस्यां वातजायामपि
पित्तानुबंधाद्दाहपाको भवतः कफानुबंधात्तु सकंडूः

एवेत्यादि न्यक्षलिंगं असितंकृष्णंनीलंतुंजंमंडलामि
त्यस्यस्यानेसरजंमंडलामितिकोचित्पठन्ति तेजन्म
वलमहत्तंन्यक्षमिच्छन्ति अतएवन्यक्षस्यपर्या
योलांछनमित्तितैःपठन्ति यथ्यान्यक्षलांछनम
भतश्वति लांछनंलक्षणं अथमेजवचनात्यत्र
हक्कान्वितोवायुःकारणं यदाह रक्तपित्तान्वितोवा
युस्त्वकुदेशास्त्रयोयदा अनयेन्मंडलंकृष्णंश्याम
ववान्यक्षमालिशोति अस्यस्यावत्यपक्षेमुखेनरदेश
स्वसंभवेनवर्तुलत्वेनववांगात्दोषगतव्यः क्रोधा
यासेत्यादिनाव्यंगालिंगं प्रभावामीति भ्रूलाञ्छवंधकृ
त्लवर्णामस्यावछायः तिलाकृष्णाति: कृष्णमे
वगुरणामित्यादिनानीलिकालक्षणं एवंगुणगणमिति
नीरजततुनकामंडलधर्मकं व्यंगत्तोदोषश्चापि
वोद्धव्यः संमृष्टेनाविशेषान्नीलत्वकारी कृष्णत्व

म. को. नाश्रिगधाकंडूमत्यल्पवदनेति वातोपसृष्टमेवादिना
२६४ निरुध्यप्रकाशः संभ्रमयतश्रति नमग्रस्मयतोगत्येव
३६५ लीयतश्त्यर्थः अवपाटिकाउ दृढा चर्मसंकोचाच्चि
रुद्धप्रकाशो भवतीशति सुवर्त सन्निरुद्धप्रयदवत्सुख
महोपि भवतीति भावयतुक्तो निरुद्धप्रकाश इत्य
नि नत्यानिरुद्धप्रकाशः नैकतो नवरुपासीप्तिः सूत्र
स्रोतोरुधु लैग्रीति संकुचित चर्मपीडनेनमरोः स्वल्प धारत्वात्
मूत्र रधरतया च अवेदनामित्यस्य सवेदनामीति के
चित् अयं भोजाभिप्रायेणव्याचष्टे, एकदानीति
ग्रोतासुसवेदनमन्यदान प्रकाशो मूत्रमंदधारया च
वर्तनेमूत्रेरणोति तथ्यैव च भोजः मेढ्रातेरमारीत
पदामध्यतः कुपित्तोमरुत्ता धारं रुणाद्धि सस्रानेः प्रका
शस्थ्मकुण्डं भवेत् सत्र मूत्रयतोकुरुत्प्रकाशात्सुखदा
भवेत् वातोपसृष्टमेढ्रतनुमात्रनचाविदीयते नि

कठिना चापीत्यादिनाभिहितः भोजेप्युक्तं मतोर
योभेद चर्मवानस्तत्परिकल्पयेत् सस्थूलतोदद्दाह
पैर्विक्लेया परिवर्तिका श्लेष्मिकाकाठिनाभिहिता यथा
कंडूमन्यलवेदनेति अल्पीयः खामित्यादिनाऽव
पाटिका अल्पीयः खामीति अल्पतनं खयोनि
मुखंयस्याः सात्तथा कन्याखनार्त्तनार्त्तवान्अल्पी
यः खामवति अवरोत्यन्तद् एत्ताभिवातादपि वि
ति उपत्तिनिशुनि उद्वर्तनीयस्यावपाद्यतश्शत्
स्वयमेवदीर्यते एषामुत्दोषत्रयेरणानुवध्यते
तथाचभोजः महनादाभिवातच्च कन्यायोनिप्र
पीडनात् लंवत्येयस्मिद् स्यचर्म्मर्यमेरिवृदन्त
सवपाठिका नितनाविद्यात्दोषैः समन्विता वात
त्मापकषात् स्नुताश्रलानिस्तोदकादिरोगिपित्तात्स
दाहस्फोताद्यदाह त्कललासमन्विता श्लैष्मिकीकठि

म०को० भवति यद्व्याख्यं वदा करोति आह्लिप्तसमानहेतुलिं
३६५ गत्वयागुदाभ्रंशं गुदभ्रंशं सकुल्लकमनन्तरं एव
368 राककुमारः स्तनौ नोत्पन्नात्मनोत्पत्तिस्यैत्यादि एषा
वालिदोनाविशोषात्प्रायो दुश्चराभावत्वाणुदोषि
ष्टाचाकतत्मायोगान्यांडुकसातकिकड्डामेदनप
ठ्यते अवाह शीत्यादिना गुदभ्रंशालिंगं अवाहरां
भकोर्वेराकुष्यते वाह्यग्रयत्नइत्यस्यस्वरूपं अवा
हरोवातप्रकोपेतिसारेण धातु दायात् यदि वा
अवालरोऽसरतोऽव्या योगतमाकतनत्वे नगच्छति
गमीकृत्वादिदेहस्य संघातइत्यादिनापदकादे
ष्टविसर्पालिंगं कथयवदाहदाह इति लोके प्रसिद्धः
इति मधुकोशे क्षुद्ररोगनिदानव्याख्या रोगत
रात्वसमासान्यान्मुखरोगनिदानमुच्यते मुख
रोगाः पञ्चषष्टिर्भवन्ति यदाह भोजः दंतेषु
ष्टावोष्ठयोश्चमूलेषु दशपंच च नवतालुनिजिह्वा

९

तत्र च प्रकाशं च व्याधिं विधात्तुदारुणामित्यादि श्लेष्म
णेत्युक्तनिरुद्धप्रकाश त्वान्निरुद्धप्रकाशो मार्गो विशीर्य
तेन्चेति पाठान्तरे मार्गेणानाविष्टो भवति मूत्रमार्ग
निरोधप्रकाशानन्तरं पुरीषमार्गनिरोधकं सन्निरुद्धगुदमा
ह वेगसंधारणादित्यादि तस्येति गुदस्य महत्स्रोत
गुद इति पाठे महत्स्रोतो विवरं निरुद्धप्रकाशवद्धर्मागी
चर्मसंकोचान्निरुद्धगुदः शकृन्मूत्रेत्यादिना आहि
पूतनं अपानशक्तिगुदे स्विन्नशक्तिप्रस्वेदवति आ
स्नाप्यमानेप्युत्क्रियमाणास्प्रक्षालने स्वेदमवलो
दावेव कण्डूर्भवति एकीभूतामिति अपादाणब्रुतोः
मलेकीभूता आहिपूतकं च बालानामेव भवति मो
जेपुनरिदं उक्तमन्यपानादपि पठितं यदुक्तं उ
च्छत्तन्यस्यपानेन मलस्या प्रक्षालनेन च कण्डू दा
हजावाढिः पिडकैश्च समान्विता आहिपूतनासं

म॰ को॰
२६६
396

दिवेदनान्वित वज्रपिण्डको अनेकवर्णपिण्डकावि नावित्यन्ये अनेकवर्णा वात्तादीनां कल्पयीत यो नाः अत्रपद्ने स्थूलावित्यादिपिण्डकात्तोन्यत्रक ल्पनीयं रक्तजेरवर्जूरफलवर्णाभित्यनेनवर्णा मात्रेयोवसार्थं प्रतीयाद्यते यदितुसर्वात्मना सा धर्म्यमभीष्टंस्या त्तदारवर्जूरफलांकृत्या मिरित्येवोच्यतां रक्तोपरक्तस्थाविति रक्तहावि नौ स्थूलस्थूलावित्यादिनामांसजः जंतवश्चात्र मूर्धंतीति उभयतोप्युत्तमांश्चिनाम्भवंति उभयतो मुखादिति मुखविरमपेक्षोभयभागयोः स्थूल देशायोरितियावत् मुखादितिल्यप्लोपेपंचमी उभयतोमुखा इति पाठांतरे उभयस्थूलभागो मुखमाश्रयोयेषामितिव्या विमुखाइत्यन्ये सार्षपमराडअलीकाग्रावित्यादिनामेदोजः स॰

यांयंचसम्प्रदशामयाः कण्ठेश्रयंसर्वसंवाएक
वाप्तिश्चफलप्यरोति तत्राद्यावोद्भुगतानाह कोर्कश्वा
पित्यादि दाल्पतेश्वगतिविदार्थ्यंते परिपाच्येतेश्रुति
किंचिदवदीर्णत्वचोभवतत्रृत्यर्थः पैत्तिकोलद्य
दोसक्तजाभिरितिपित्तहृतरक्तजाभ्विनाभिः यद्येवं
सदाहपाकापिडकाविनिकिमर्थ्यमुच्यते इवैरौ
वगताप्यत्वात्तू नैवं पत्तोत्तरप्रतीत्यर्थ्यपुनरुक्तेति
अयमर्थः कदाचित्पित्तरक्ताभ्वितवक्त्रपिडकाचितो
दोष्यो कदाचिद्दाहपाकान्वितैकपिडकायुतोवानव
तः अन्यत्त्वाह नाति भिन्नार्थ्यत्वादव्यक्तपाद्यान्वि
तत्वाद्यदाहपाकातिघायित्वार्थ्यपिडकानुवादइति
वाफकोसवर्णाभिरिति समानवर्णाभिः अवेदना
दीर्घकालोसान्निपातिकोशाल्हादिति कदाचिद्धेतो
वशादेवंभवति अनेकापिडकाचिताविति वाता

म॰ को दंतयोस्त्रिस्त्रित्यभिधानात् द्विद्विदंतानियतः
३६७ कफरक्तज लोपिशोणखिराङ्झिन्नोयंतजालाला
367 भिन्नात् श्रवणिमस्यपस्ताधिरामित्यादिना दंतुवेष्टः
श्रवणिस्यपस्ताधिरमित्यत्र दंतमूलानीति शावः ला
वलाद्दता भवातीचेति चकारेलोपश्चं तिचेति
द्रष्टव्यं नामनशतिप्रासीक्तिः महशौषिरलिंगो
तालुचाप्यवदीर्यते इत्यत्र चकारेणादन्तौष्ठौ
चाप्यवदीर्यते इति व्याख्यानयति समरात्रा
दंयमारकः यथ्याल्भोजः सहालोदंतमूलेषु
सोघः पिद्यः पित्तकफानिलात् यतः कफयात्रि द्दप =
कफरक्तोभि नास्मितत्रशोणितात् विद्रधिमाननेसी
दंतात्तलत्वोपयमापिदारयेत् महाशौषिरसिति
नक्तमरागाणिविलयपस्तंनिति याम्निवितिभेत्
विरेणमपिभवति समशौषिरइतिगदाधरः

पिर्मण्ड प्रतीकाशाविति सर्पिर्मण्डो घृतस्योप
रितनः स्वच्छो भागः तत्प्रतीकाशौ तत्सदृशौ तयो
रिति तादृशो पादो दोषपर्यव दीर्यत इत्यादिनाभि
घातजः अत्र कफरक्तयोरनुबन्धो वोद्धव्यः यदु
क्तंभोजेः दत्तावभिहितो चापिरक्तो वैसर्पोसवेद
नो भवतः सपरिस्रावो कफरक्त प्रदूषितावित्ति
वायुरप्यत्राभिघाताद्विघते दल्लनलगनात्तं
वदशब्दाकरोति शोफरागानामित्यादि दन्तवेष्ठ
स्य शतिर्दन्तवन्धनमांसेभ्यः अकस्मादित्ति
अभिघातादिनानिमित्तं विनाशीर्यते इन्त्यस्यस्या
नेपन्वालशतिपठन्तिगदाधरः व्याचष्टे चस्व
यमेतिशोषः पचानितियस्मरामिति अन्योतं
वपचानिपाकोयमहूयिता शोणितसंवरणोत
दन्तयोर्द्वयोरित्यादिदन्तोदलपुटकः अयंव

म.को. एताश्चनाडीव्रणासमानलक्षणाश्चयिसालक्य
२६८ स्तिग्रंतेनसंख्याहरणायचिकित्सितमेवाश्चपुन
रुक्ताः दन्तगतनालव्रोप्राह अत्रदार्यमाणाश्चिव
रुजेत्यादिनादालनः सदागतनिमित्तजइति
सदागतिर्वातस्तस्मान्निमित्ताज्जातः सदागति
निमित्तजइतिवक्तव्येसदागतीनिमित्तजइतिप
ठितंविवलवक्त्रजवातकृतत्वबाधनार्थमिति
कार्त्तिकः केवलवातजत्वव्यापनार्थमित्यन्य:
कृष्णाच्छिद्रइत्यादिनाकृमिदन्तकः कृष्णइ
ति उष्टकजकृमिकृतनरवपाकवैरेगाकृष्ण
छिद्रइत्यर्थः अन्याकृष्णच्छिद्रइतिपठन्ति छि
द्रइतिछिद्रवान् अर्पादित्वादच् श्रावीतिरक्त
मलोपश्रावीवोद्धव्यः दन्तानामारजत्वेनश्रा
वाभावात् अनिमित्तजमिति अवहननादिनि
ति

दन्तमांसानीत्यादिनापरिहरः दन्तमांसस्यपरिहार
गात्पग्हिरसंज्ञा उपकुशलदन्तेतान्याममीतिदाहत्वा
काभ्या सोपकुश इतिनिदर्शनात्सिक्रन्त्यान्नित्यत्वोसा
धुः तेन उपकुशलस्य पौर्वदर्भलिंगसंरम्भ इति शो
थः वेदना पाकोवा खलिवर्द्धनालिंगजाल इत्यत्रश
स्यतीति उत्पित्तोधिके दन्तसभावाछेदनापाकाभा
भावः करालदन्तोकरालानितिवृन्तकरालेत्युः
क्तेनकलोविकारः संग्रहकारेणाधिकः पठितः
तेनननक्षत्रातोन्तपंचदशासरव्याहानिरिति हीन
व्यञ्जनत्यादिनाधिमांसकः अधिमांसकशतैसंख्या
यांकन्नुहानव्यशतिहेतुभवापश्चिमस्यवसात्
तेस्त्रन्तजाशनियावत्नाड्यः पंचशैयापयपार्वती
इति नाडीतिरतनेनपश्योनावातपित्तकफसं
न्निपातप्रगंठनिर्मिताः तत्पादन्तगतास्त्रापितमः

म० को०
३६८

368

लुम्पतेदन्तदेशसामीप्याद्दन्तपीडनाच्चपठितः सशहसंग्रहकारैराचक्ष्वादन्तगतत्वाभावान्नपठितः पठितस्तुहठयग्रहसंज्ञावानव्याधौमौन्न क्वचनात् यदुक्तं भाराभिघातात्कृतौर्हिकसौ. यिविकुच्यते निरस्तजिह्वाच्छस्साभाविततन्तु गच्छति सम्यक्सामानिलव्याधेहृद्भौमौत्रेद्विवि हिपिदिति संप्राप्तिजिह्वागतानाह जिप्पिलेन त्यादि स्फुटितेति मन्त्रगिविदीर्यतेकमितिस मेपरसस्यानवबोधात् शाकफल्दनप्रकाशे ति शाकानतरूप्त्रवत्कंटकचितेत्यर्थः शा कोमनुजाङ्गः पैत्तिकवातवात्दहतीति क्वा न्तेनेपदस्यानित्यत्वात्साधुः अयंचरोगोजि ह्वानाडीतिख्यातः जिह्वातलेयःश्वयथुरित्या दिनालासाः प्रगाढशो प्रकर्षेणागाढोवेग

तं विनैव मारुतजातेन रुजावानिति कार्त्तिकः
भंजनकलदरो वक्त्रं वक्त्राम्मिति दंतरंगकारिणा
रोपेणावक्त्रस्यापि वक्रत्वं दन्तहर्षलक्षणं शीत
मुष्णं च दशनाः सहन्ते स्पर्शनं न चास्य तं दन्त
हर्षस्य व्याधिविज्ञानात् समीरणादिति श्लोकान्त
रं पठंति तत्र दन्तहर्षस्य वातजत्वेपि उष्णासह
त्वं व्याधिस्वभावात् कफरक्तजत्वाद्वा बोद्धव्यं
दन्तशर्करालक्षणं शर्करेव खरस्पर्शनस्यस्या
न्नेदन्तानामुणाहरीति क्वचित्पठ्यते दन्तानां गु
णस्य मलोहतत्वादिकस्य लक्षणशीला कपालि
कालक्षणं कपालोच्चिदेति मलसहितदन्तावय
वेषुकाठिन्यात् कपालतुल्येषु दन्तमूलएव
काठिन्यं कपालप्रायदीर्यमाणानशर्करा कपा
लिका सदेति बाल्यादौ पात्राववकाशे लभ्यमानाः

म.को. मुलद्वारोलोहितोत्थश्चतिरक्तसमुत्थः कच्छपल
३७० क्षणोऽल्पवेदनश्चपलत्ववाच्यः अशीघ्रजन्मेतिचिर
371 जः पद्मकोशाभमित्यादिनातल्वर्बुदं पद्माकारमि
ति पद्मकर्णिकाकारि तथाचभोजः उपर्युपम
वेत्रक्रोयथापद्मस्यकर्णिका पार्श्वतस्त्वाङ्कुरैर्दी
र्घैर्लाञ्छिताप्यसौदाति श्लेष्मासृक्समुत्थानं तालु
न्यर्बुदसंज्ञितामिति रक्तजत्वाल्लोहितं स्पर्शोक्तिलिं
त्त गामिति स्पर्शोक्तमर्बुदंतल्यलिंगात्पुप्पुटस्तालुव
श्चः इतिपुप्पुटस्तालुपुप्पुटः तालुशब्दोचलुप्त
सप्तमीकोनिर्द्दिष्टोद्रष्टव्यः तालुशोषपित्ता
दिनिकोचित्पठन्ति पित्तस्यापिशोषकारक
त्वात् केचित्तुवक्ष्यमाणेपित्तकृताद्दितिवद
प्युक्तापिसंबध्यस्थासश्लोक इति चकारंभिन्नक्र
मेणायोजयित्वाविभक्तिपरिणामंचकृत्वापि

ता इत्यर्थः तेनजिह्वागते ष्वलासस्वित्यादिनाप्रास
ष्याप्तासाध्यता सूच्यते कफरक्तमूर्त्तिरिति कफरक्ताभ्यां
हेतुभ्यांलब्धमूर्त्तिः कफरक्तइत्यर्थः जिह्वास्तंभेन
वायुरुपत्र वोद्धव्यः भक्षापाकेनापित्त अग्न्याश्रिदोष
जोयं मत एवास्यानुपक्रमेणाप्रासाध्यत्वं कफर
क्तयोस्तुप्राधान्येनाभिधानं अधोगतइतिपाठां
तरेजिह्वायाअधोगतः जिह्वाग्ररूपइत्यादिनो
पजिह्वाख्योपइतिचोध्वः साक्षादग्निसंबंधेनाप
तापः पिपासावातादयुक्तः चोयस्मात्रक्तयोनिना
पित्तेनतालुगतानाह श्लेष्मासृग्भ्यामित्यादि धा
तवास्तिप्रकाशइति वायुरितिचर्मकंटकादरूपंतु
डिकेरीलतातोप्राप्तुक्ताभ्यामिति श्लेष्मासृग्भ्यां
तुंडिकेरीवत्कार्पासीफलतुल्यशोफजातुंडि
केरी तोददाहाभ्यामनवातपित्तानुबंधोस्ति ये
त

म॰ को॰ नायमप्यनेनत्यः कंठे यन्नसज्यते सघ्नाहात्सजहा
२७२ त्यसक्तु उच्यते पुष्यतेपित्ताद्धूयते पारदद्यते
371 श्चगारैरिवसाजघात् प्रारागतास्कुचलादिनातो॰
कफादत्तवहिःशोष्यःश्वासःकंपश्चवक्तृतेयस्य
सोत्संत्यजेद्रोगीच्यहाद्रोहिणिपीडितः लक्षणं
पित्तरोहिण्यास्तुल्यशोणितजस्मृतः सर्वदोष
कृतायास्तु सर्वलिंगसमन्विता असाध्यांताविं
जानीयाद्रोहिणीसान्निपातजा एषसद्योमार
यतितिस्फुशाघाः क्रियाविधाः इतिकाचिद्रोज
न्तेसद्योमारयति इतिपाठः तदारक्तजायाअप्य
साध्यत्वमायाति किंत्वियसाध्येव यदुक्तं लेख्या
श्वतंतोरोहिणायइति तथासाध्यानां रोहिणीनांतु
हिंत्वशोणितंमोक्षणमिति तेन रक्तजायाअ
पिचिकित्साक्ता किंचगलगंत्वेवरोहिणीस

नं च तालुशोषं च कुर्यादिति स्मा च तने किंवा
यमेनो पि वा तादि च पठिता यदुक्तं तालुशोषाभ
वेद्दलाद्वाधिर्यदाऽसंयुक्तमिति कंठगतालुरो
हिरायाद्यः स त्रादशो च तंते अग्रपचाना रोहिणी
नां सामान्य सं प्राप्तिमाह गलेनिल इत्यादि सर्वा
रोहिणीसंनिपातजा उक्त वातिवाततजादि अ
पदेशाः अन्ये तु एष्य कल मस्ताश्रत येव शोरिणी तामि
तिपठिता सक्रांते एकदोषजा त्वमित्याहुः भोजोपु
नं वातपित्तकफरक्तमेकशः सर्वशोपि वा कंठय
द्गानिघ्न वलाशत्या ६ नि हंत्यसत्तिल्यनेनयद्यपि सा
माने ना सा ध्यत्वमुक्तं न ष्यापि सप्ताहादिति
एष्य द्दोष त्रयजानामनुक्रमे रोबाऽसाध्य मत्त्कं
एवं रक्तजा याकत्रापि संनिपात जायास्तु जन्मनैवा
साध्यत्व यदुक्तं भोजे तालुशङ्ख्यातिकंठश्च वाते

म॰को॰ तरोहिरायपेदायास्रखसाध्वंतस्त्यापनाप्यमि
३७२ तिकाप्यितं कंठशालूकः शायथ्वमतोजातः
372 कठिनगण्डकत्तयाशालूकसमत्वेनकठशालूकः
शालूकउत्पलकन्दः जिह्वाग्ररूप इत्यादिना
उपजिह्विकाजिह्वोपरिश्वादित्यनेनजिह्वात्त
लेजातामुपजिह्वांव्यावलयति आपिरक्तामिश्रा
दिति नकेवलाकफाद्भवति किंतुरक्तामिश्रा
देवकफादित्यर्थः आपिरवधारणे आगतपा
कत्वेनाप्यत्रद्रष्टव्यं वलासएवेत्यादिनावलूया
वलासःकफः अन्नगतामिति अन्नस्यगतिर्येन
श्रोतसासोन्नगणान्तिरन्नवहमार्गः अन्नस्यप्र
वेशोवा कफजोप्यपश्रमावादसाध्योवला
सोलिंगमर्म्मच्छिदामिति प्राणायतनहृदय
मर्म्मच्छिदं इतोन्ननामित्यादिनाएकहन्दः

इत्यनेन

त्रिपातजारोहिणीगलसा ध्यो क्ता मोजेहितीस्त्वा।
त्रा यः क्रियां विनीत्यामिधानं दोषजत्वेनसाधा
त्वमभिप्रेत्यस्वारस्यादेपिसान्निपातजायाएवस
द्योमारकत्वमुक्तं यदाह सद्यस्त्रिदोषजाहन्तिग्रह
छेदसमुद्भवा पंचाहात्पित्तसंभूतासप्ताहात्यकौ
त्थितेति वातिकरोहिण्यलिंदाः जिह्वांसमन्ता
दितिजिह्वायाः सर्वत्रेत्यर्थः वातात्मकोपद्रवा
द्युक्तेति वातात्मकाउपद्रवाः कूपाविनामस्त
माद्यस्तेषां तद्रूपमेवावगन्ता त्रिदोषजाया
नानिवार्यवीर्यानि क्रियया पित्तानिवार्यवी
र्यमस्याः सद्योमारकत्वादित्यर्थः त्रितयोत्थि
तेति दोषत्रयोत्थिता पित्तलिंगातिदेशस्या
व्यवाहितत्वप्रतीत्यर्थं पित्तजरोहिण्यलक्षण
कजाड्यवदनकंठचिन्ता यत्र श्लेष्माभिधानमि

म॰को॰ ग्टहास एव यथा कामलयाऽत्रिन्नस्थायि हली
३७३ मकास्यग्रहः यथा वामदात्ययेन ध्वंसकाविते
373 पकयोरत्यन्ताभेदो हि स एव स्यात् ननु तत्ते
न संग्रहः भोजेऽप्ययमेकवृन्द एव पठितः यद्वा
ह श्लेष्मरक्तसङ्ख्यानमेकवृन्दं विभावयेत्
तल्यसंख्यानाकृतिर्वृन्दे वृन्दजोऽत्र कोपि न ज
इति वृन्दजमन्येकवृन्दजः गदाधरस्तु कारण
भेदात्कर्मभेदादुपपन्नायेन वैक्ये कार्यकारणयोर
भेदप्रसंगमित्यभिधाय वृन्दशब्दं छन्दोनिरोधत्वेना
दिपदलोपादेकवृन्दं वर्त्तयति तथा च सत्ति ननु
त्पन्नामित्यादिनापि तन्नानुबन्ध्य साहित्य वहलरक्तकृ
तैकवृन्दस्य लक्षणमुच्यते सन्नोदयकनान्नमकृ
चेत्यनेन च यावता नानुबन्ध्यैकवृन्दलक्षणमिति
व्याख्येयं परन्तु वृन्दजो वृन्द इति भोजवचने

अल्लः स्वयम्भुरितिगलस्यान्तर्मध्येसदाहइति
मन्दाहः सशब्दइत्यर्थे अपाकीमड्डुरिति
अपाकीइत्यत्याकीर्णमड्डुरीयन्मड्डुः अन्येऽपा
कामड्डुरितिपठन्ति अपाकमासोमड्डुरतिअ
पाकमड्डुः वलासदनजाश्रयस्तनइति कफरक्ता
भवः सत्कुन्नातिमित्यादिनावृन्दहृन्द्रमेवएव
नानृषिक्रुसत्तोदस्यात् ननुसप्तदशकंठगता
उक्ताः उक्ताहि सप्तादशामयाःकंठइति वृन्दे
नसप्तदशरोगाः उच्यते एकवृन्दस्यावस्था
विशेषएववृन्दः तल्यस्यानातिकृत्तिस्थानेन
संख्यातिरेकः यद्यप्येकवृन्दःकफरक्तजः
वृन्दस्तुपित्तरक्तजःपठितः तथापिचयथावृ
न्दस्यैवसप्तदशकान्येनवानात्मकत्वमुक्तं त
थात्एकवृन्दस्यावस्थाविशेषत्वात्तेननवृन्दसे

म॰ को॰ निनिरंतरंश्वसितिनि श उच्छ्वा निर्मुक्तकंठइति पु
३७४ च्छोतीरसोविमुक्तश्वास्वाधीनः कंठोयस्यस
३७६ तच्यां अस्वाधीनताकफमापिगिलितुम पू
वदावोढव्या अनिलायनेष्वित्ति अनिलमार्ग
ठ शुकपत्रेऽवेकफरुद्धवायुवहस्रोतसोऽर्द्धत्वोपिव
द्भुवक्तं प्रतान् बुकत्वात् श्वसनात् इतिवातात्त
मांसनान् लिंगेत्तानवात्तिनिविस्तारवात्
स्तकस्तति मनोद्धःस्वदायीनकृच्छ्रसाध्यः
प्राणाप्रस्तादीनिवचनात् अथ्यवाद्यापत्तनः
कष्टसाध्यः समस्तगतौपरोपेतुप्राणाप्रसत लो
मांसनानेतिपदइतिनाप्राप्तिपादिकोष्यस्यो
कत्वात् विभक्तिभावः विभक्तिसत्तानितिवि
तत्रवेस्तुपमानिकातिकः अस्मिन्व्याख्यातेसमं
स्तानेत्यस्यापतनारं व्याख्यानं इतिसूत्रं वि

नासंगतमिदं व्याख्यानं शल्कीलक्षणोऽवेकरु
मिति वातपित्तकफजातोद्दाहकोद्यानादि
वेदनान्वितेत्यर्थः शतघ्नीरूपेति अयःकंटक
संछन्ना शतघ्नीमहती शिला तत्तुल्या प्राणाहनी
त्यसाध्या भोजेप्युक्तं शंकुनेव गलो विद्धो भाति
ह्येवान्नासिध्यतीति गिलायुर्लिंगे कफरक्त
मूर्तिः कफरक्तजः सक्तामिषाति लग्नामिवाश्र
नमंह्यं गलविद्रधिलिंगतस्येवतुल्यः खलु सह
जस्येति प्रागुक्तविद्रधेः सान्निपातजस्यतुल्य इत्य
र्थः अयं च स्यानम्भ्रमं वेसान्निपातज एव वाचिकि
त्साभेदार्थं च पुनः पाठितः गलौघलक्षणोवायु
गतोनिहन्तीति अतिमहत्त्वादुदानवायुगतिरोधकृ
३०१ इत्यर्थः स्वरघ्नलक्षणोतात्राम्यमानः वाले शुष्को
शा.५. गछन् अप्यवानकः पश्यन् श्वासित्रप्रसक्तामि

म॰को॰ लक्षणं पठंति यथा रक्तेनापि प्लोदितं वापि
३७५ कैश्चित्श्रादिष्टोऽक्षवपाकसंज्ञश इति अत्र केचि
375 त्रिवातल्पसरश्चादिकू एवेतिते नेहदार्शितः श्वो
ष्ठप्रकोपादिसुसाध्यानाह ओष्ठकोपे वर्ज्यः
स्युरित्यादि त्रिलिंगगात्रिशोषधिरो इतित्रिदो
षजनाडीदोषश्चमलासौरिवतोऽसाध्यः स
ह्दाशिणाति विदार्यसिद्ध छदंतोन्नाधाहारि
पुष्पलतादश्यः रोहिणीगलशूति त्रिदोषजा
रोहिणी इति मधुकोषेऽक्षवरोगानिदानव्या
ख्या मुखरोगो जिह्वाश्रयारोगाभीत्तिः
जिह्वाचैंद्रियाधिष्ठानमतः इंद्रियाधिष्ठान
दुष्टिसाम्यात्कर्णरोगानिदानमुच्यते क
र्णाश्रब्देनकर्णशष्कुलसकदिछद्रसहस्रोपपरि
गृहीतश्रोत्रमुच्यते तत्रयद्यप्येक दशरोगास्त

दारीलक्षणोवदनइतिस्वरूपपरमिदं अंतर्गलइतिवि
तेनैवतत्स्कसंबंधस्यलब्धत्वात् पार्श्वेविशेषख्या
त्सकलगेवसूक्तइति मण्डूकपाण्येनपार्श्वेनाविशो
बाहुफुल्येन इति नास्तिन्यापार्श्वविदारीभवतीत्य
र्थः विशेषग्रहणादन्यपार्श्वेपिसंभवोस्याः वि
दारीसंज्ञावदेहेष्वाकक्षावुर्यत्तिः मांसविदारणोत्
भोजेपुत्कं पित्तनुजातोवदनोविकारः पार्श्वे
विशायात्तरुजनइति स्तागुणातातप्रसंभवोवि
शेषाद्दाहयुपाकमृदुराविदारीतिसर्वशरा
स्वयामभिधीयते स्फोटः सतोदैरित्यादि
मुखवदनोप्सादिस्तस्यानवष्मापकत्तायाम
वसतत्वृत्तीय स्फोटारातिवदनामाति चोक्त
त्वयसंबंधनीयं आचितमात्र सर्वत्तराक
स्वपकाउच्यते कोविदैहतक्करुजसर्वसर

म॰को॰ ३७६

378

द्वोषव्यपदेशाः यथास्वमात्मनश्चेति स्वानि
दानकुपितैर्दोषैर्यथात्मोपलक्षणमात्म
नोनकुकुपितेनवायुनाकोपितैः एकःस्व
कुपितोदोषः सर्वानिवप्रकोपयेदिति.
न्यायात् यतः स्वतन्त्रकुपितादोषास्व
संज्ञभिज्ञोभवन्ति अनुपवादयथास्वमिति
स्वलाविशेषु प्रशावस्यापरणीयमित्यर्थः
उपचारयन्ति उः स्वेनाचार्य्यो उपचर्यः
तस्यन्तिडुराचारः करोत्यत्रोत्तास्यित इत्या
दि यदाकर्णौ श्रोतासिविविधप्रकारेणाव
स्थितोवायुर्भवति तदात्तस्याविविधाभिल
ना उक्ताविविधाविस्त्रवराम्भेरीमृदङ्गशरवा
नामित्युपलक्षणं तेनमृदङ्गादिशब्दग्रह
णं च भवति यदुक्तं विदेहः शिरोगताङ्क

यदा

एकाद्यवयवेऽपि समुदायोपचारात् कर्णव्यपदे
शः अत्र कर्णमूलं कष्टत्वात् आह समीरणा
इत्यादि अत्रानयैव संप्राप्त्या यत्तो निदानस
चयाद्युत्पादितं यत्तो निदानात्संचयः संचया
त्प्रकोपः संचयं च प्रकोपं च प्रसरं स्थानसं
श्रयं ततो व्यक्तिं भेदं च यो वेत्ति दोषाणां स
भवेद्भिषक प्रकोपात्प्रसरः प्रसरात्स्थान
संश्रयः ततो व्यक्तिस्ततो भेद इति कर्णाश्र
लस्य तु कर्णमूलं कष्टत्वं तु उपद्रवयोर्भेदः य ग
दाहविरहः मूर्च्छादाहज्वरः कासः श्वासः
न वमथुस्तृष्णा उपद्रवाः कर्णमूले भव
न्त्येव मारिष्यन्तीति अस्य व्याधेरन्त्रीति
प्रातिलोमचराद्वीति दोषैरात्तिकफापित
त्तौ रक्तोपि कफजादिकार्ष्ण्येन दोषसाम्या

म॰को॰ संभवादुच्यमयाकाङ्क्षितिसर्वत्रसंवध्यते तर्हितिपा
३७७ कान्यप्यकस्माद्वउक्तः स्यात् सर्वत्रपाकस्यावि
377 शिष्टत्वादितिकार्त्तिकः ननुपाकाद्वितुद्धयेः स्त्रा
वसंभवोत्तविद्धवातेतर दोषस्यापिसद्भावा
कथमनिलाद्भितिग्युक्तं उच्यते स्रातिस्त्रवेना
स्त्रानिलकोपादनिलाद्भितिवाक्यं सकलानि
व्यापद्भवतामित्यादिनाकुणाप्रानिना हीविलाव
नाश्त्यर्थः स्नेहविदाध्यांविलीनाकात्तः स्रायाः
मुखमिति वैन्द्कवद्भावः तेनस्रायामुखवत्प्र
तिपद्यतइत्यर्थः अन्येस्त्रायामुखारोतिपद
न्ति यदास्त्रायामुखस्वकाशान्म्रपद्यतेगच्छती
त्यर्थः अयंकफजोविकारः अथवाकलाग्र
थोमात्तपित्तव्यापारात्तयोरप्यत्रसंबंधो
त्ति तेनसान्निपातिकोयं तथाहिविदेहे क

श्रोत्रयोः प्रतिवक्ष्यन्ते तदाह विविधान् शब्दान् समी
रयानि कर्णयोः भृङ्गक्रौञ्चातिनादं वंशमण्डूकारवयो
स्तथा नेत्रीन्द्रस्यांशहृदवासामनुर्यस्वनं तथा गी
ताध्ययनवेशानां निर्घोषं दन्त्युदनं तथा भ्रमणि
वपनं नीला शकटस्येव गच्छतः घसतामिवा
सर्प्यास्त्याह इष्टाः शृण्वते स्वनं इति वायुः पित्ता
कण्डू त्या दिभिर्युक्तादिनाकर्णक्ष्वेडः क्ष्वेडमेवव्याकरोति
वेणुघोषोपमं स्वनमिति ननु कर्णनादात् क्ष्वे
डमस्य भेदः उच्यते कर्णनादे केवलानिलजे
नानाशब्दं शृणोति तत्र तु वेणुशब्दमेवानियमे
न यस्यायापित्तादिसंसृष्टवातजत्वं तस्यात्र
विशेषः मारुतः कफपित्ताभ्यां संसृष्टः शोणि
तेन च कर्णक्ष्वेडं सजनयेत् क्ष्वेडं वेणुघोषव
दिति शिरोभिघातजलमज्जनमार्गात्मयस्या

नैक

म॰को॰ रंकिर्वुन्तो विविधारुजः क्रमिकर्णकिजानी
३७८ यात्स्वाचिपात्तंप्रकोपजामिति कर्णप्रविष्ट
378 पतंगादिकीटलिंगमाह पतंगाइत्यादि श
तंपद्यशतिकारंडिकाः निःस्यन्दशतोस्थिरो
शतामिघातप्रभवास्त्वित्यादिनाकर्णविद्र
धिः तत्प्रभवोभिघातप्रभवश्च तत्राभिघा
तंप्रभयोरागंतत्वादैक्यं एवंवातादियस्मा
पिदोषजत्वादैकात्वं संरक्तपीतारुणामसृग्वा
श्रवेदिति आहमात्ववं रक्तपीतारुणावर्ण
त्वंचस्रावस्यवातापित्तकफैरक्तसंभवत्वात्
रक्तपाकलक्षणोकोप्याविक्लेदकादिति को
प्यक्तिमावः विक्लेदस्रावंतानतुकर्णपूयलक्षणो
पितनक्ष्यार्ता. तवात्ता दैपजिनशोथः शते
कर्णालक्षणएयस्रवाववाप्स्नीति प्रतीतीकिया

कालमाकृत्य पित्तात्सं निपातेन वा ऽनुनारीति
शिरसोऽर्धभेदकृदिति अर्धावभेदकः शिरोरोग
कृत् यथाहि मूर्धनीत्यादिना कृमिकरोगः
मूर्धानि लिहन्तो भवन्तिजन्तवः कृमयः कृ
मिमूर्धन्तं च मांसशोणितकोपमशक्तितोयं
तमन्तरेण कृमीणामसंभवात् अपत्यानां
डिंभकालत्द्धननत्वादिति कृमिलक्षणत्वात् श्र
वणाविकृतिकृमिकरणरोगइत्ति आश्रया
श्रितयोरभेदोपचारात् श्रवणकृमिकरोग
दोभण्यते श्रवणशब्दः पुल्लिंगोप्यस्तीत्यस्मा
देवनिर्देशात्प्रतीयते अयविकारास्त्रिदोषजो
मन्तव्यः तथाचविभिः श्लेष्मपित्तानिलो
त्थिश्चैकोप्येशोणितमांसजे जायन्तेजंतव
स्तत्रकफ्वानानामशीतिरतरणः भक्षयन्ति व

म·को· कफानुयातस्याशीतस्पर्शत्वेच शोफ्यात् शालाक्य
३७८ सिद्धान्ते मेदसस्तंतिस्वामांसपिण्डमर्बुदं त्विति
नात्यावरोगो मिथ्यासाति तत्त्वेहायियुज्यते तेन रक्त
3४ जस्यापि पित्तलिंगत्वात् पित्तजेऽन्तर्भावः तथा
आगन्तुजस्य च रक्तपित्तलिंगत्वात्पित्तज एवान्त
र्भावः तेन शोफः सन्निपातजश्च गणनीयः ए
वं सत्वज कफजयोर्दोषजएवान्तर्भावात् संनिपा
तजाश्शोथगणनीयं अर्बुदं सन्निपातजं सप्तमामि
ति एवमोमिः सप्तदश विंशतिः इत्यकारनुक्ताः कर्ण
रोगा भवन्ति इदानीं चरकोक्तकर्णरोगचतुष्ट
यं वातपित्तकफसन्निपातभेदानाह नादोऽति
रुगित्यादि कर्णश्रवणमिति शब्दाश्रुतिः वैश्रुत्य
मिति विकृतश्रवणं कर्णावयवत्वात् कर्णपाल
ल्यान्तादिविकारानाह सौकुमार्यादित्यादि सौकुमा

सवेदनानां
विशेषणानां वा शब्दोऽत्र समुच्चये तेनावेदनत्वं वा वृत्तमप्रा
किं च समुच्चीयते वृत्तमतीवानियमाच्च कोपश्चावा
स्यभेदः तथा चोक्तं ऋते श्रोतःस्थिते श्लेष्माणि
पित्ततेजसा विलीयमाने भूयसा संप्रताप्यते सवेदनो
ब वाप एवा सवेदनोऽथ रम्भकत्पूतिकपाकशत्तिक्षतिमान्
कार्णः प्रतिकार्णः कर्णगत शोषाद्बुदार्शसामती
नावेदना रोगानल दद्रुणाम्नाह कर्णशोथ त्यादि कर्ण
शोथश्चत्वारो वातापित्तकफरक्तजत्वेन एवमप्यर्बुद
त्रिविधं सहज सन्निपातजार्शसोः सन्निपातजाग्नु
शो जं प्ययोश्चान्याससंहतेरा धातुप्रभवात्त अर्बुदं च सप्तवि
धं वातापित्तकफरक्तमांसमेदः शिराजनामित्ता
भेदात् शिराजस्य वातजाव कफ स्यातूप एष पगारा
६ नं शालाक्यासिद्धान्त संवादादिति कार्णिकः यथाऽ
डम्भ्रान्त एवकर्णरोगानन्तरं दोषोऽभिमिश्रोष्टयन्ते

म॰को॰ संपानमनुभवाति दिवाद्देशाकांतिगरणान्यान्तु सूप्य
३८० नीतिरूप गंधरसादिति गंधान्हेऽस्य स्हसीनाल
380 स्रुवितयासायाः नासपूंभकदोषेरपादसनयास्त्र
दुषेरासन्नमधुरादीन्नवति नैवातीश्लेष्मभव
क मिति वातपूफज नान्यन्नापित्तश्लेष्मजोऽन्या
दुष्टाश्चपठ्यते नचया मस्तुलिंगोक्तश्लेष्माय
दापित्ताधिदयते नदास्थकिपाद्विलनाशावकुासि
वाश्चकंश्चवेत् सकंडूदाहपाकंचशूलविषाद
पीनसमिति नत्वापूर्णावरोधः मैवं संप्राप्ति
विशेषणास्यतथाभावइतिकार्त्तिकः नत्र
प्रत्ययात्पित्तसंबंधोलिंग विशेषश्चबोध्यइ
त्यन्यः गदाधरस्तु नतुमेवं धादानिलश्लेष्मभव
मितिपाठित्वापित्तजश्लेष्मजमेवाह प्रतिश्या
यसमानलिंगमिति कफवातजप्रतिश्यायतुल्य

यक्षितोऽश्विरं वर्द्धितेन त्यक्तां सरसा च वर्द्धयितुमास्थाः
वारार्थिष्ठोष्य: परिपोटकामिति परिपोटवान् म
नाकत्व एव ददराविदवानित्यर्थः उत्पातलक्ष
श्यावत्वं व्याधिप्रभावात् पित्तजरक्तयोः श्यावत्वा
जनकत्वात् किंवा तानुबंधादव श्यावत्वं उत्पाय
कोलत्वुवांवानहुतां कंडूः कफादित्रिवातकफ
लिंगश्च स्फक फादित्यापदेनापरि लैहितावसर्पादि
ति सद्यतिविडकात्मको विकारः विसर्पात्विता
तिपाठान्तरे विसर्पणान्वितः लिहोदिविनिमा
सं करोति उत्पादयतीव इति मधुकोषेकुमा
रो यानिदानव्याख्या इन्द्रियाधिकरणविको
राधिकारात्रासारोगनिदान नेत्रादौपीनसमा
ह घ्राणस्वप्न इत्यादि घ्राणहयइत्यावक्ष्यते वात
श्लेष्मिकफेन घ्राणे धातेश्चा दुष्टं भवति दुष्यतीति

म०को० रितिपित्तरक्ताधिक्यत्वाधिक्यत्वं परिणामिनं प्राप्नैः ललाट
३८१ भिघातेन वा पाकं प्राप्नैः तैस्तैरिति ग्रहणपीडनादि
381 भिः तत्र चतुर्दशानां तद्भेदाद्द्विधा भवति तत्रादौ क्र
माह घ्राणाश्रित इत्यादि घ्राणाश्रितमर्माणीति
शृंगाटकेन मस्तकयोरिति पाठान्तरे नासाकण्ठयोः
तदा तदाश्रितैः स्नायुभिः प्रोक्तः श्रोत्रकण्ठजमा
ती ह देशोपयोगमादित्यादि तीक्ष्णोपयोगमज्ञाकि
कादीनीन्द्रियाणां नष्टसंबन्धत्वात् भावात्कांडूर
तिकटुद्रव्याणि प्रतिजिह्वातोऽस्थांशसंघातः श्रो
कांतिनादत्वानाड्यानकपावलयनकरत्वात् तत्र
घ्राणास्थिसमर्माणीति तत्र घ्राणास्थिनासावंशास्थि
तदेव मर्म अभिघातादिना मर्म वक्ष्यमाणकाव्ये
त्र अन्यवातकत्वात् स्थूलमर्माणि शृंगाटके चैकैकवर्णा
वानिर्देशात् उद्घाटितचालिते अन्यत्र इत्यागमे तत्रः
प्रमस्यत इत्यादिनात्रप्राप्नुः प्रमश्यते गलाति

लिंगं दोषैरित्यादिना सतिजस्य दोषैरिति पित्तकफर
क्तैः रक्तस्याधि दोषवत्तुल्यत्वाद्दोषत्वं विदग्धैरिति पि
त्तरक्तयोस्तुल्यत्वात् किं बलवत्त्वाद्रक्तरसपाके इति
त्वमापन्नैः संमूर्छितामिति उष्णायनीत्तः निरोधि समी
रणाएव मन्यत्र्यकारूपदस्य भावात् सत्तिजस्य तं=
मिति नासिकम्भवोनस्यः इतिर्नस्योवायुर्यत्र सं
पुत्तिजस्य श्लेष्मविदेहः कफापित्तमसृङ्मिश्रं सं
वित्तमूहृदि हिनी विदग्धमूल्यमत्यागाढकज्वाकृत्वा
लिशारदेन्त्रा तत्र धमूर्यदत्ते घ्राणात्सक्के इति पीडु
कम् एनिजस्य तसाविद्याद्घ्राणाकदुज्वरप्रदमिति॥
घ्राणपाकं पित्तामित्यादिना नासापाकः मृतवीर्तिप्राण
त् यास्मिन्विकाराइति तंयस्यांविकृतौ सत्यांव्य
वस्येज्जानीयात् विक्लेदक्लेदकत्वा कोपपाक इति भावः
दोषागंतुजं प्रत्ययकमाह दोषैरित्यादि विदग्धै

म॰को॰ क्षुतिरिति श्वासं करोतीति येत्रोऽयमर्थः विचिकित्साभेदार्थं
३८२ पीनसस्यामयकलदत्वाभावाद् शिरोरुक्त्वमित्या
382 दि तनुरुच्यतः स्वरः क्षामश्चेति अविस्पष्टं वचनं
सुवीवत्यभीक्ष्णमानिम्नु ह्रुह्रुर्नासिकया श्लेष्मारयति
रस्यतीत्यर्थः आममात्विनेनदोषेरागरुक्त्वाद
यः आमालिंगान्वितः श्लेष्मा घनः स्वेभ्यो निमज्ज
तीति पक्वलक्षणं आमालिंगैः शिरोगुरुत्वादि
भिरन्वितः श्लेष्मा निमज्जतीति पाठान्तरे तत्र शक्तो भवति
नष्ठीवतीति यावत् तदा आमलिंगान्वितघनः स्यात्
रेवकुनासा रंधेषु अवस्थित इति शेषः व्यक्तरूपेतयाव
कुवचनं स्वरविशुद्धिः स्वरभेदाभावः कर्णविशुद्धिः
प्रक्तातिवर्णता प्रतिश्यायः पंचविधो भवति वातपि
त्तकफसंनिपात रक्तजभेदात् तस्य निदानं द्विविधं
एकं सद्योजनकं तत्र बलवत्वेन यनापेक्षते ऽन्यपरंचया

विदग्धोलवणश्चेति स्वरूपाख्यानां विदग्धत्वादे
वकफस्यलवणत्वासिद्धेः प्राक्तांचितद्वयेनेनसौ
वयपूर्वकंकोपदर्शयति हिंवभ्यस्तत्वेनयमंतरे
णापिकोपदर्शनात् यदुक्तंचरके नकेवलंस्वयं
प्राप्यदोषाःकुप्यन्तिदेहिनां अन्यतोपिहिकुप्यन्ति
तत्तुवाकुल्यतोवलादिति घ्राणेनस्थश्चासिन्याहित्वा
दीप्तः दीप्तिवत्प्रज्वालितेव नासा अत्रापिदोषश्चेतिकफः
घ्राणमाश्रिते श्रोतसीत्यादिनानासादोषः तत्रवा
युकफश्रोतसोरोगयसीननतत्तश्लेष्मशोषोवोद्धव्यः
अतएवइत्यनेनचापित्तगम्यते अतएवास्यापिनाम
तरेणासंभवात तथाचकेचित्पठन्ति घ्राणाश्रि
तेश्लेष्माणिमारुतेनापित्तेनगाढंपरिशोषितेचेति
अतएव इत्येतस्यस्थानेप्रदीप्तश्चेतिपाठमनुरेपिस
एवार्थः कफशोषस्तु रूक्षमधघ्राययासीमितितिकष्टेनो

म.को. शोणितमपि चयं गतं मनुयादिस्वस्थानेऽचितादोषा
३८३ स्तत्कथं मूर्ध्नि प्रतिश्यायसंभवश्चेत्यत आह प्रकोप
383 मानाविविधैः प्रकोपनैरिति बलवद्विग्रहादि क्रोधैर्दि
दिवास्वप्नादिभिः प्रकोपविशेषैः प्रसरः यदुक्तं
कुपितानां दोषाणां शरीरपादकोष्ठेषु समवायस्तूर्ध्वो
च्छ्रितानां प्रसरो भवति अत एकचयप्रकोपप्राप्ति
नामप्यासक्रमाभित्यत्र प्रकोपमात्रमभातं एतेना
प्रसरः शिरःसंप्राप्ताः दोषाः प्रतिश्यायकराः अ
न्येकचयंगता मूर्ध्नि तिष्ठन्त्यावा स्थितमेवमन्य
त्वेउदानवायोऊर्ध्वगतित्वात् शिरस्यापि पित्तसञ्चा
वात् त्वविच्छिराश्रितत्वात् पित्तास्त्रजोः कफस्य
चतिर्गतिः शिरसो वा स्थितैः शिरसि चयइति त
त्रयाति प्रकोपाविशेषात्प्रसरणानन्तरं प्रतिश्या
यान्ति प्रायं प्राप्तिरूर्ध्वं स्याद्योगमनं कफादीनां स

द्विक्रमेणाजनकं च वयादिक्रमोत्पन्नमपरीयान्न भवति
सकलं च शरीरभावनया व्याप्तत्वात् नवसंयोजक
ति नकालं वदात प्रहिकामस्य संप्राप्तिमाह संधारणेत्यादि
संधारणा पुरीषादिवेगाविधारणा रजो धूलिः शिरो
भितापः शिरोभितापं वैतेनयेन तासां शिरोभितापो धूमा
दिः रजो धूमादयस्तु नासाप्रविष्टाः प्रतिश्यायहेतवः
अतिस्वप्नः स्विस्वप्नमित्यर्थः अवश्यायश्च यथा तुषा
रेणास्य स्थाने दोषाः शिरसि संचितकफो शिरसि स्थ्य
नैनापि संयोजनकं निदानमुक्तं नवश्यानादी प्रसंगः
शिरसोभितापः धूमो रजः शीतमतिप्रतापः संधार
णा मूत्रपुरीषयोः अस्यथः प्रतिश्यायनिदानमुक्तमिति श्वा
वयादिक्रमेणाजनकमपि दोषं दर्शयन्नाह वयं मता इ
त्यादि वयं गता इति सामर्थ्यान्तु स्वैरस्थाने स्वस्थान
दृष्टिर्दोषाणां वयश्चत्वारि धीयन्त इति वचनात्तथैव

म·को· वुः कृशोशोभवति अतोपांडुर्धूसरः उष्णाभिभी
३८४ डितश्चति उष्णगुणेनाभिपीडितः भूत्वाभूत्वेत्या
304 दिनासांनिपातजः भूत्वाभूत्वेतिविश्रम्ययोपुनःसं
भवंदर्शयति अत्यंतमदोषस्यकालादिनाऽन
वधारितेनवलहानेर्निवृत्तिः अकस्माच्चवृद्धिरि
ति असम्यग्निवृत्तिर्दोषस्यकालादिनावललाभा
त् अत्रयद्यपिदोषत्रयलिंगानिकेचिन्नव्यापि
सर्वप्रभावत्वात्प्रत्येतव्यानि आसांसाध्यसाध्यंदुस्तरांग
तेः सन्नतानां दुष्प्रतिश्यायंत्वसाध्यसर्वजः स्मृताइति
विदेहवचनात् एकदोषस्यापिउत्कृष्टाचारात् दोषत्र
यानुबंधेनदुष्टिंगतस्यदोषत्रयस्यसंबंधमात्यात्
सन्निपातजानंतरालिंगमाह प्रक्रियतेपुनर्नासेत्या क्लि
दि आवत्सनुशनविवक्षते विप्रियतश्चितविगुप्ताचर
णाभवति क्लेदशोषविधानविवरणानि नैकका

यत्रसप्रतिस्यायः स्यङ्गत्वाविन्यस्यप्रयोगः
तथाचचरकः घ्राणमूलेस्थितः श्लेष्मारुधिरंपि
त्तमेवच मारुतोध्मातशिरसोमारुतंस्यायतेप्र
तीति तस्यपूर्वरूपमाह तयप्रवत्तिरित्यादि उप
द्रवाश्वापरेशनि अपद्रवास्तत्कालभाविनोरोगा
नुपरिभाषिकापश्चात्कामभाविनः तेवघ्रा
णधूमायनंसंप्याद्यः यथाहविदेह पूर्वरूपा
णिदृश्यन्तेप्रतिश्यायेभविष्यति घ्राणधूमाय
नंक्षवः तवक्कृतालुदालनं कंठोध्वंसोमुखस्रा
वः शिरसः पूरणंतिथ्येति पुरःसराइतिपूर्वरूपाणि
वजादिप्रतिश्यायालिंगत्याह आनद्धेत्यादि
आनद्धाविवद्धापिहितानासयथानेवानिस्तोदःशरी
व्यथनवद्व्यथा शंखयोरितिनिम्नपुष्पानयोः
सपीतकइतिईषत्पीतः पित्तप्रतिश्यायवाक्यन

 एवं कृद्वचनांतात्कलाविधिः अन्ये अत्यासन्नत्वा
 त्र प्रतिपृयायस्य सर्वत्र कफजा एव श्लेत्ताः कृमयो भ
 वन्ति कृमिजो यः शिरोरोगस्तुल्यतेनास्य लक्षणामि
ति कृमिजाः शिरोरोगेरणा तुल्यालिंगं तस्त्वानिलघ्नैय
स्माच्छिरोचिमाद्यामित्यादिना वक्ष्यमाणं अत:
परमपरत्वात्कारणात्खकृाः प्रतिपृयाय्याः कुर्वति
नावास्र वाधिर्यमित्यादि ह्योस्तयवामयाभिधा
नादेवाधेमलद्वोपिविशेषणत्वत्कारत्वापातिपाद
नार्थ्यमनश्छग्रहणं अस्त्वमिति नजिह्वत्वमिति
वल्लस्यभावोऽन्नन्न प्राणानिगधोपादानं तस्य तस्मा
त्तेपित्वामिति योगविभागात् प्रत्ययः इच्छोऽना
सारोगात्कृत्रिंशाकृतः तत्रापीन समारम्भप्रति
पृयायपर्यंतेन पञ्चदशात्मा: अपरान्खाडशा
संख्यापूरणायनासारोगानाह अर्बुदंसप्तधेत्या

संभिन्नदोषजानि वोद्धव्यानि तेनाविरोधो बोद्धव्यतीयः
एवमिति इत्थंभूतालिंगं दुष्टं प्रातिभ्यायपरस्परविरु
द्धोपक्रमदोषसंबंधात्तादृशं साध्यं जानीयात् कथं
वपंचानामेवावस्थांतरं तेषामनत्यत्वान्न पक्षः न
न्ववस्थांतरेपि प्राभिष्यन्दादेस्मन्यामिन्नो भावेष्व
तीति तन्न तनादिजत्वेनानिर्दिष्टत्वात् दुष्टजलिंगेषु
रोग्यानन्तरमन्तर पठितलक्षणात्तेन प्रकर्षेणापीडितः
उरः ततः युक्तस्तद्विकृतिकर ऐकिकोरसः सकाश
सज्वरोज्ञेयः ज्वोद्याता संपीनसश्चेति कश्चापि तन्मानि
श्यायालिंगान्यापि वोद्धव्यानि तत्स्यात्वापि तान्
तयोस्तत्याह्वावित्यत्रति पित्तप्रतिश्यायप्राप्तौ
लिंगैश्चापि समन्वितश्चेति कश्च प्रतिक्रियया कालां
तरेणास्मद्वि एव दुष्टो भवति तेचासाध्या इत्याह
सर्व एवेत्यादि मूर्छन्तिवाच्कृमयश्चेति कश्चे
२५ स

म॰को॰ र्द्धजाः पञ्चविंशतिः वाह्यौ पुनर्हैवितस्त्यारोगाः

२८६ पञ्चाशतिः स्त्रनाड्यति पञ्चाशतिस्त्रदोजाश्चाश्रय

386 मेदनस्स्कन्धेनैवविभक्ताः प्रदाह नवसन्ध्या

श्रयात्तेभुवर्म्मजात्त्वेकाविंशतिः पृष्ठभागेद

शोकस्सचत्वारः हृत्तलभागजाः सर्व्वाश्रयाः स

प्रदर्शैहृषिजाप्रादर्शैवक्षु गैवेवा वाश्रयावल्प

वाताभितानिर्मिलजो पञ्चाशतिर्नेत्ररोगाः संग्रहैः परि

कीर्तिता इति नेत्रप्रमाणं चस्कन्धेनैवाक्तं पद्यया ह्यं

सां०त्रो गुलबाहुल्यमेदसम्मितम् अङ्गुलसर्वत्रः साध्य

मिषाल्पनत्त्वरामिति ह्यगुलबाहुल्यमत्रस्ता यु

ष्ठोदरसाम्मितां विस्तारेणाङ्गुलंस्सर्वतः सार्द्धमाया

मेन अन्यैरङ्गुलबाहुल्यमिति यदुक्तं अंगुल

मानानियमा पर्वाङ्गुष्ठोदरसाम्मितमित्यनेनायम

र्थः केनाङ्गुष्ठोदरेणासम्मितमङ्गुलबाहुल्यं त्रिधा

दि एकैकदोषरक्तमांसभेदः संभवत्येन षड्बुं
दानि सालाक्यसिद्धान्तेन सान्निपातजमाधिकमेवं
सप्तन्ययावदितः सर्वलिंगरुजायुक्तमर्बुदं विद्धि
सर्वजमिति शोथाख्यरोगो वातपित्तकफसान्निपा
तजभेदात् एवमशोरक्तपित्तांच्चाऽविधमपि रक्त
पित्तजसामान्यादेकत्वेन गणनीयानि च संख्या
तिरेकः अर्बुदादीनां रक्तामप्यत्राभिधानं शाला
क्योक्तसंख्यापूरणाय आश्रयाभावेनातिरिक्तलिं
गादिख्यापनार्थं इत्यन्ये इतिमधुकोषेनासारो
गनिदानव्याख्या इंद्रियाधिष्ठानगतविकारा
पारिशेष्यान्नेत्ररोगनिदानमाह एतैश्चनयन
रोगवातपित्तकफरक्तसन्निपातागन्तुजाः षट्
सप्ततिः यदाह हत्यष्टाः ते नैस्त्रिभिस्त्रिंशत्का
कफेनाप्यधिकास्त्रयः रक्तजाः षोडशज्ञेयाः स

म.को. विधारणात् प्रसक्तसंमोहनशोककोपादीनि ।
३८७ प्रसक्तंनिरन्तरंकृतसंरोदनादेरित्यर्थः क्लेशा
387 भिघातात् क्लेशकामादिदुःखंतेनाभिसंबंधात्
बाष्पग्रहणात् अश्रुवेगविधारणात् नयनरो
गसंप्राप्तिःसुश्रुतेनपठ्यते यथा शिरानुसारिभिर्दो
षैर्विगुणैरूर्ध्वमागतैः जायन्तेनेत्रभागेषुरोगाः
परमदारुणा इति सामान्यपूर्वरूपत्वाद्विशेष
तस्तस्य सर्वनयनरोगहेतुत्वाच्चादौ सर्वनयन
गताभिष्यंदमाह वातादित्यादि द्वारशतिदुः ।
सकृदन सर्वनेत्रामयाकर इति सर्वेषामेवरो
गाणामधिमन्थादीनामाकरउत्पत्तिकारणत्वात्
ह्याकरःस्थानमत एवाह ऽध्यक्षेत प्रायशःसर्वे
नयनामयाः भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूला इति
निजोऽत्यादिनावाताभिष्यंदरूपंनिर्दिशन

गुलं सर्वतः सार्धमिति सर्वं चायामं विजानीयात्त्र्यंशो
कृष्णमित्याहुः ननु यदुद्धं त्रितीयांगुलयामं नेत्र
तथाहि अंगुलायतं च नयनमित्यंगुलोपक्रम
णीयोक्तौ विरुध्यते नत्वेवं वर्णमंडलं गृहीत्वागता
नयाभिजातीयांगुलतरात्मै अंगुलायतनमिति नावि
रोधी नयनरोगहेतुमाह उष्णाभितप्तस्य जलप्रवे
वेशादित्यादि उष्णेनातपादिनाभितप्तदेहस्य
जलावगाहनात् तद्धूयमानं ऊर्ध्वगतत्वेन नयनतेज
सोऽभिभवाद्दृष्टिरोगोत्पादः यथाम ध्यंदिनोल्का
पातः सौरकिरणानामभिभूयते स्वेदात् रजो धूमनि
वेषणाच्चेति धर्मरजो धूमानां नयनसंबद्धत्वाद्गु
णत्वं हं विद्धान्नामेति वेगाविधारणात् वमना
तियोगादति वान्तो विरामस्रवणात् मतिप्रहारो
विरामस्रवणानां क्रमेणाप्यातैः शुक्रै निग्रहादेवा

म·को· चसंबध्यते तेनाशिरसोर्द्धजत्याद्युपद्रवतया निर्म
२८८ च्यते चेत्यर्थः शिरोरुग्विदलनाव्याधिव्याधिप्रभा
वात् स्खलत्तरोगेरिति यथोक्तवानाद्यभिष्यंदत्व
त्तरोः सद्याधिमंथोयदात्मकोयावताकालेनापि
व्यापादयेत् हृषिहजितदाह हत्याहृष्टिमित्या
दि सद्यएवेति श्लेष्मादि समयत्नादिकत्वात् सद्यः
शब्देनात्राचिरात्रयुक्तं वैद्यकेसद्यः शब्दस्याचिरात्रसप्तरा
त्रंवाचित्वेनहृष्टत्वात् कालात्ययव्याधिस्वभावात् लंघन वधि
प्रलेपनादिविधानार्थमञ्जनादिनिषेधार्थंचनेत्रांतरं
स्वेदः प्रलेपतिक्ताग्रसेकोदिनचतुष्टयं लंघनंचाकि
शेयाप्रणामामानांपाचनानियत् अञ्जनंसर्पिषिः
पानांकषायंगुरुभोजनं नेत्ररोगेषुमासेषुरन्नात
चपरिवर्जयेदिति निरामलक्षणसंरंभाश्रुप्रशांत
तेति संरंभणाप्यः नस्यामश्रुतम्पञ्चकंडूपदेहाश्रुया।

सूत्र

प्राजनत्वं धनुर्वधप्पा स्तंभनं जडिमा संघर्षः कारक
रिकापाकथ्यत्वं शिरीत्यव्याविष्टदुष्काभावोहूषिका
रहितत्वं नत्वाश्रावरहितत्वं शिशिराभूनेत्यक्तेदा
ल्प्रपाकोदयादिनापित्ताललक्षणं प्रपाकः प्रकृष्ट
पाकः शिशिराभितिन्दाशिशिरे घ्रा धूमायनं धूम
स्येवोद्गमनं बाष्पसमुद्गमो वा बाष्पवाकुल्यं कफ
वृत्त=१ लिंगोडुपदेहापित्ताव्यावाकुल्यं कफजालिंगोडुपदेह
पिच्छटं रक्ताभिष्यंदलक्षरोगापित्तास्यापिलिंगानि
श्चाप्यभिष्यानाथाभिष्यदनजन्यत्वमाह दृष्ट्वेति
त्यादि नावलशति श्राभिष्यंस्वीतापित्तकरक्तजे
ष्वलिंगश्चावारक्ताभिष्यंस्यालीव्रवेदनावासामान्य
लक्षणंवेस्त्या एवंपित्तजकफरक्तजास्त्वाधिमत्थ्या
प्रत्येतव्याः अस्यापरसामान्यलक्षणमाह उत्पाद्य
तद्भवत्यपर्वमित्यादि शिरसोर्ध्वमित्यत्र सर्वक्रिया

म०को० उर्द्ध्वंधारयति विदेहेच शालाकलादिशोषः पच्यते
३८९ मन्यवाशोथयेदाहिरागीराग तेजोबलाद्यं द
38 न्यशुष्मिवसंघट्टकमवसीदतिलोचनं इत्या
मन्यतांविघ्रदसाध्यंवातकोपजामिति॥ अन्तःशो
थान्येउपेक्षरणाद्रक्तैइत्यादिश्लोकोवर्गन्तवः
सादयति शोषयति इजातिरेतिनोदा [illegible]
रुपलादितः वारंवारंचपर्यंतान्यादिवालपर्य
यालिंग पर्यायेणाक्रमेण कादाचिद्भ्रुविक
राविहाचने वाउत्तांशतरुज्याकरोतीतिवाग
पपायाय्यर्थः यत्कृणिपत्तिस्यादिना शुष्का
क्षिपाकः हारिगन्ताभिःतामिःमीलितं होत्तरांक
ठिवं इतत्वात्र शोषकराणांभयस्यततहारण
इतवर्त्म संदद्यतेसदाहभवाति श्यावलदृश्
ते दृष्टतरांकृष्णपातोमीलनाश्रृतिवाधेउत्थे

तद्यथ्यादिनासशोथपाकालिंगं पक्वोदुंबरसन्निभ
मिति लौहित्येन संरंभाच्छोथवान् कान्तिकास्तमह
रंभामित्याह शोथस्त्वकुत्कोपिगम्यते तेनयथाता
त्वात्पाकस्यास्येतरत्रशोथहीनानीत्यभिधाना
च अयंदोषजः एवमशोथपाकश्चापिद्रष्टव्यादृष्टी
त्यादि हताधिमंथलक्षणं अयंरोगोविदेहेहस्य
न्नोपलक्षणाः एकोन्यः सकलनयनशोथलक्षणः
णाः पठितः तद्यथा अंतर्जातः शिरायांतुपदान्ति
कृमिसात्तः सततंनयनंप्राप्यशीघ्रंदृष्टिंनिरस्य
ति तस्यांनिरस्यमानायांनिर्मथ्यानिचमारुतः
नयनंनिर्वमत्याशुसलिलोदाधिमंथनेरिति
इहदृष्टिनिर्मलत्वात् अतएवैतत्सिन्दूर्ष्येसूक्ष्म
तेकेचित्पठन्ति अतः शिरागुणा श्वसनास्यितो
दृष्टिंप्रतिक्षिपन् हताधिमंथजनयेत्तामसाध्यंवि

म॰ को॰ ३९० तश्चयन्नभोजनादस्माध्धूषितं पिताध्धूषितं
कालोकार्येपचारान् ग्रावेलावापीन्यारू
391 द्विनाशिवोत्पातः आदिराजपरहत्यद्वीपशीलाः
विरज्याद्विविरक्ताभवन्ति विरक्तावराणभवन्ती
स्पर्शः स्तकजोयंमग्राहहत्याद्विनाशीराप्रहर्ष
इतिसर्ववित्रगताः सांधिवत्मं मुक्तिहसहारिष्टा।
मतेशुम धेश्र धात्या हाष्टिगत्तेषु स्वल्पवृक्काव्य
तया हारिमंडल प्रत्या सत्या च कृष्णतावृकी
रामिधांत तत्रानिमग्नतद्रूपमित्याहिनासङ्ग्रण
पञ्चालहरां स्तूपग्रहरणमभावातियेचार्यन्ति
नानिमग्नस्वरूपेमवयन् स्वबोधात्युपमावकुल
त्वरव्यापताय श्रद्धीविप्रवदलोदर्शनायव
सावकस्वेद्दु ष्टामिति स्वेद्दु ष्टमेतावलब्रम्हा
श्रावग्रहणानिरन्तरंस्मववो धयाति ग्रतिपाद

रुद्धत्वां स्कन्धमिति गदाधरः षड्क्वाद्दिपा
कोपकत्वंतदस्तीति तत्कुक्षौ गणातिपाकेनोपकृत
मस्तीत्यर्थः अर्धांगरोगः सरक्तवातजन्यः यथा
हुकारोलः कृशिणींस्वर कर्णग्रन्थिकषोत्मीलावि
लेत्वं सदाहसाश्रुजोवाता कृष्णकपाकात्विंनव
देदिति यस्यावहूकरोत्याधिनान्यतोवाता ग्र
पद्मछाहामन्येग्रीवापार्श्वशिरे मन्यतोवात
उक्तप्रदेशादितर वेष्टेसम्यक्तमन्यतो पैतालि: ग्रा
न्यत्रवातस्यकारसोतस्यावस्थाने ग्रहलोच
नेषुविचरजांकरोतीत्यन्यतोवातः विद्रूपु
के मन्यानामंतरे वायुरस्यतः पुरूपतोपिच क
रोतिभेदनिस्तोदशारवेचत्वणोर्भ्रुवोस्तथा तम
न्यतोवातरोगोहारिति विदुर्जना इति. ग्या
वेत्याहित्वोमहाश्रुयिति ग्यावकमावाल ग्रल्ल
वा

म॰ को॰ वेदनं मंदवेदनं रक्तस्य कफानुगमात् वातानुगामा
३९१ दितिवेदनं तु नामि ध्यातिरागाम्भ कलहरणामाह
391 स्यन्दात्मकमिति संदात्मकमामिष्यंदनिमित्तं
प्रायः सर्वेषामाक्षिरोगाणामाभिष्यंदनिमित्त
त्वेपि मम्यस्यप्रतिपादनार्थमाभिधानं वैहायसा
म्बुतनुप्रकाशमिति विहायास्यनं वैहायसं
तस्याभिवासस्थितस्य विहायोनभश्चाकाशं तस्
स्थिताम्बुवत् प्रतनुप्रकाशमित्यर्थः एतेन
विकारविप्रतिपादित्वे मुख्यत्वं कश्चावेडकाद्य
प्रतिभावभासवत् वोपलब्धा वैहायसाम्बुप्रा
ग्रसजलाभव्यवच्छेदाय नातिप्रायः प
र्वतं भवतीत्यतिकापर्तिकः स प्रतमः सुखसा
ध्यः नेत्रगाभीर जातामित्यादिकं धर्माभिधानं
तेवत्वाद्विपर्ययरूपो वसुखसाध्यत्वावगतेः से
त्स्यति नात्किं साध्यतामित्याभिधानेनैव

सूवेलसंवध्यतै इतिकार्त्तिकः उच्चलश्चावन्तारस्तात्म
कत्वा छुक्कस्याहुवात्यन्तस्तत्वोद्धव्याः यद्दाल्लग्रस्ता,
लदर्णोस्कस्कृत्तैः नातिलश्चधत्तामिति तत्सत्वुतां
मन्दतं सतेजुलजांपुनकूवालयनकस्तुकुमारेविष्ठो,
वेशगदोव्यालशतिविदल्भस्तनयः विदलपुत्र
कल्लेधि रत्नरज्ञीभिर्मदातो नाभिपञ्चलद्यन्ते सूच्यग्रो
वत छुक्कउच्चलस्तुभ्रवक्काश्चरागमिति अस्यासो ध्यस्या
वस्थावशेनपालिकोसिक्किमार हृष्टेः समीपद ह
त्यादि तत्तत्स्वभावास्वश्चर्यापद्यात्तकारं अन्तो
हृष्टेः समीपेनसोध्यकृत्तापर्ययात् हृष्टिसमीप
पेकृत्वसोध्यमद्भरान वावगाढमेकत्वगत्त
विपर्ययात्तत्वगतमप्यव्वपांसिध्याति अतएवा
ब्रवीत्[illegible] गंभीरज्ञानामिति नचसम्भवोदित्ति
नचात्यपथ्यप्रवेत् संभ्रद्वस्यापर्याप्तिशयत्वात्त अ

म·को· मंत्रस्यतः लोहितं व्रणाकारं तानि केवलमेवाविये
३८२ पवमसाध्यं किंत्वन्याहश्रामप्यसाध्यमित्याह उ
392 क्ताश्रुतत्वात्स्याति पिडकावनेत्रात्यक्षाक्षित्वगते
शुक्रोतस्यावेदः एकात्वगतमेवस्यात्त्वगत
मिदंभवेत् चोषात्त्वदावदोताउरुक्लोच्चापिड लु
काद्गमयाति मडूनिभंचशङ्कामिति आकारेणैव
क्षिवगातं तस्याचाविदेहः [illegible] फलाकारं
शुक्रंपित्वगातंभवेदिति पिवित्वगातस्यान्न[illegible] ःशङ्क
त्वितापिडकाद्गमशङ्कफलाकारत्वेनैवासाध्यत्व स्यः
बोद्धव्य मन्यपुनः सव्रणशङ्कस्यावि[illegible]मध्य
मित्याहिनासाध्यलक्षणावणीयंती मन्यपतेदि
घिगमामितिकेवलमेवासाध्यलक्षणं एतन्नवाव
गाढामित्यस्यविपर्ययः लोहितमनन्त उच्छ्वास
नःपिडकाचेतिपित्वगतशङ्कालिंगं किंत्वियम

उभयत्राप्यधिकस्यात्वेनिश्चित्तिस्यादत्र अनन्त
दभिधानं अब्ब्रराग्स्यैवावस्थाभेदेनकथयन्ना
माह गंभीरत्नामित्यादि गंभीरजलनिवत्वगगन
वल्लप्रतनुतोपष्ठुत अभ्रराग्स्यैवावस्थान्तो ऽ
साध्यत्वमाह पिच्छिन्नमध्यामित्यादि विच्छिन्न
मध्यांविशीर्णांमितनानत्वांछिद्रितामितियावत ते म्र
द्विपर्ययेऽपिपीशिनाऽज्ञनस्वरांभासत्कृतनयाधि
घ्निताक्कृतपलामित्यन्तवास्यन्तं शिराधमन्यःशि
रासन्नामितिपठन्तिव्याख्यातारो शिराधमन्यापल
क्षनयवपनि शिराहिमनुष्यवत्पशिमानाम्बु
मकुरवलीनि मंदाश्लिष्टदिति दर्शनाभावकारि
हेतोश्चसमीपेनभवेदितितस्याविसर्पयोग्यं छि
त्रयतांछिपटलाश्रितां एतद्संहितमसाध्य
नकेवलंछित्रिगतस्यहृत्रभिधानात्र लौकिक
भ्र

म॰ को॰ शीघ्रतुल्यः सलोहितामितिशेषस्त्रोहितं विंगठसक्त
३९३ मितिसो ष्पायेणा कृष्णदेशं मत्स्याधिष्ठिय कृष्ण
393
हतिपदकाष्ठ अपउक्तमप्रातीयावत् मृत्तुकाया
मेदस्तजोपयत्वगतत्वेनमेदसः प्रचयावाक्त्व्य:
नष्याचाविदेहः कृष्णेताणे यक्तुवेपुष्ककागाली
विसृमप्रमं साद्रापिषलस्तकेण्युनित्वगतृत्वजकोनि
सोनिक्षुकृष्णजाः कृष्णाणिगत्वाद्दृष्टिमण्डलस्यह
क्षिजाउच्यते दृष्टिप्रमाणाकृष्णकानुनाते म
मसूरदलमात्राणाऽपन्च [illegible] प्रकाऽद्ऽआमिति मसूर
दलमात्राामिति मसूरदल मात्रा नष्यत्वालि ६।१
मिः पञ्चमृतात्मिकाहष्टिमसूरस्यफल्ले दलोन्मत
ति नन्वकृताहिविक्रियन्ते यदाहसएवउनः
नेत्रायामात्रिभागनत्कृष्णमण्डलमुच्यते कृष्णा
त्सप्तमामंशंतिहष्टिहष्टिविदोजनाशते मात्र

प्रासंगतिः विधिच्छिन्नमध्यं साधिद्धं ततूयदिसाछिद्र
त्वंसप्ररणघटकस्याभ्युपगमयति तद्वानिमयस्रहू
पामित्यतेनासिद्धत्वात्पुनकर्तृकं किंवाप्ररणघटका
नंतरस्यपाठोविकल्पः स्यात् अन्यथाऽसप्ररणात्प्र
राणघटकाविषयमसाध्यत्वदाप्तामेतदाहः यथा
योग्यतयाध्वाचविधिगांतर पोगेनास्थितेवराय
ति असाध्यत्वंविदेहादन्यैर्णामतेनाह केचि
दित्यादिनातिपन्नतुल्यामितिशबलमतस्य निषे
धादकुमतं इदानीमादिपाकात्ययमाह शुक्त
इत्यादि दोषेणाङ्गतोयः श्वेतः ससमाकमानिस
र्वात्मिकत्रिदोषजं अन्येस्यन्दात्मकामितिपाठित्वा
भिष्यन्दात्मकमाहुः सर्वेषामभिष्यन्दमूलत्वा
विशेषाप्ययमभिधानं अजापुरीषप्रतिमइत्यादि
ना अजकाद्गाना अजापुरीषप्रतिमाः शुक्लाप

जा

म॰ को॰ त्रिशिताभिरंकः मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं वास्थि
३८४ चापरं पंचमांशसमंदृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यत इत्य
३९५ त्र तेजः शब्देन कञ्जलशब्देन रसो व्याख्यातः ते
षु पटलेषु वातादिभेदेनाधिष्ठानविशेषप्रधान
दोषाणां लिंगविशेषमाह प्रथमे पटल इत्यादि
प्रथमसर्वाभ्यन्तरे पटले कालकास्थिसंश्रये
नेत्रस्य तत्र प्रथमं दोषलिंगानुपलभे यदि
तत्कुत्स्नादिकं वा सम्यक्प्रमेप्र हृ व्याभ्यन्तरे दोषा
नुप्रवेशः स्यात्तदाभागे वरोगस्तद्वोपलभ्यते नवै
वं तथाविदेहः द्वितीयं कारमापन्नं पटलसम
भिद्रुतक्तास्भ्यैवाकमङपयन्तो पर्यायात्मृदुल
तिमिरामिति पटले प्रथम इत्यादिग्रन्थानुषद्धेकोवि
घ्रिताभिरामिसंप्राप्यां विशुद्धाभ्यंतरोपस्थामिति
श्लोकार्द्धं समाप्तिरूपं पठन्ति इच्छन्त तत्र्वा शिवाद

तुच्छंसमभागत्वेन हृदयेतत्कार्यंतत् उच्यते
कृच्छ्रसमभागत्वेनापि मस्तुराकृद्दलप्रमाणादूह
त्रिरित्येक एवार्थः नन्वेवमाकृतिरोधक्रमराशियो
केहंपलायनेचननुमनय नाभिभागपरिणा
हत्वानरकानेवमल्लोरवकायस्थानदोषापिनिविके
पृं उच्यते नत्रमंडलाभियानेनमंडलसोहित्य
याहृहृततोक्तिः भवतुमंडलपाहिताया इतिनाविरो
धः नारकानेवमाधोरा हृदाष्टिरिपिनिश्चलाभासिप्रांते
ने नारकासममा शोहाष्टिरानि शालाभासिप्रां
तेन नन्वेवंतर्हि हारिष्प्रोमकूपास्थानवर्ध्नन्ति इतिहतरा
गवन्नवडवर्ध्नन्त इत्यभिप्रायेणोक्तं हृष्टपाचत्वारिमं
डलानि रसरक्ताश्रितंवाह्यं द्वितीयमांसाश्रयं
तृतीयमेदःसंश्रयं चतुर्थंकीलकास्थ्याश्रितमिति
तथाचतंत्रस्कन्दः तेजोजलाश्रितंवाह्यंलेखत्या

ज्ञानिति

मं॰को॰ वृत्तः प्लवानानाविविधाः ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्गतत्वेन दो।

३८५ षकारोल्लिखनानाविधानात् परिप्लवाननाविविधाः अन्ये

395 नितिनानावर्णानि जलप्लवानित्यन्ये वदन्ति केचिदेवं

विभ्रमादिति विवयभ्रान्तेः मरुत्वीपाशं न पश्यन्ती

ति मरुत्वीपाशं शरचीरंध्रे सतापि तल्लभस्यानुपलम्भः

तत्तीयपटलगतस्यापि लिंगं ऊर्ध्वं पश्यतीत्या-

दि ऊर्ध्वदर्शनाभिधानात् अधोदर्शनस्यानिषेध

सिद्धेर्नदभि ध्यानेषु रूपानुवादः पञ्चपाथर्ययोः

पद्दर्शनान्यथा किमनन्तत्वं भवति उच्यते ऊर्ध्वयो-

भागत्वेनैव गर्भस्य परिग्रहादिति कान्तिकः य

रूपं पश्यतीति तत्क्रीडा इत्यादि महान्त्यपीत्या

दि छादितानीवावरोधीति आवृत्तानीव वृत्तेषा

अंबरे इति पाठे आकाशे छादितानि केचनानि

विकृतानि यानि छिन्नकराननासादीनि अत्र।

सारिभि दीखौरित्यादिनै वृगतार्थमित्यनर्थंटीका
कोरैव्याख्यातं रूपंणीतिरूपोपात्तिदृव्याति क
दाचिद्रूप्यपथ्यत्वमित्यनेनैवाधिष्ठानाविशेषादे
षस्यात्पवृत्तोत्काभवति मयूना रूपालायापिव
त्पमानानिवारुणारूपवर्णादिपुक्तो तिवात्तनापि
मेनादित्येरवयेनपादिपत्तनीलवर्णानि कफे
नश्वेतचामरगौरवर्णानि रक्तेन रक्तवर्णानि सं
निपाते नचित्राणि एवं द्वितीयपटलीयस्यचतुर्थ
पटलेष्वपिव्याख्येयं द्वितीयपटलगतस्यालिंग
दर्शिन्ष्टश्वविह्वलतामित्यादि विह्वलतिपुनःपुनर
स्यस्वरूपंपटलानि तथामद्विकादिन्यसंत्यपि
पश्यति अथवामक्षिकोपाद्दिना विह्वलत्वमेव
व्याक्रियते जालकानिजलान्येव मरीचीनिजर
प्रमीन् परिश्लवात श्रुतिषोण्डिकादीनामपरित्तःस

म·को स्थितैः चतुर्थपटलप्राप्तेमंडलेरूक्ष्यरूपाणे तुत्तेम
३९६ अधुनो दृ मेवंयथा प्रदेशो दृष्टो दोषां धिष्ठाने यथा
398 नपश्यति या दृष्ट रूपं ति यथादर्शयितुमाह अ
वास्थितोत्यादि समीपस्थं दूरस्थं न चैव पश्य
तीतिसंबंधः समन्तात शति मद्वतैः संकुलानीति
चेति अन्योन्यरूपे रोगोत्पत्ति आगदो अनवास्थित
मिति आनियतावस्थानाद्रूपरूपैः चतुर्थपटल
गतानि भिन्नलिंगमाह तिमिराख्यामि इत्यादि
अव्यापादकत्तयातिमिरसाधम्यात्तिमिराख्योदो
षोरोगः रोगाख्यमिदो यावच्चलमंते रूप्यंते इत्या
गमात् स एव रोगः सर्वतो ह्यसितेर्या ह्यङ्गनाशा
छ्यते लिंग्यते ज्ञायते अनेनेति लिंगमिंद्रियं ज्ञाति
तस्यनाश इति निमित्तमिति लिंगनाशः लिंगनाशमि
त्यतः परन्नोवदन्नागतिशेषः अस्मिन्नापिनतोद

गाथात्तिमाह यथादोषंचरज्यतेहिदृष्टिर्दोषेवलीयसी
त्ति अस्यार्थः यथायथादोषवातौरक्तपीतासि ह
तादिभिर्युज्यतेहिदृष्टिः रागसज्ञात्त्ववरा भान्नवचन:
अतएववक्ष्यति वातात्सितनः पीतोरक्तनजः सु
क्लइति दोषेवलीयसीति रक्तांशोत्समेदः सहाथे
वलवतिदोषे अन्यथात्युत्तनीयेरागोनभवति
तिव्यभिचारः सूच्यतइतिगदाधरः ननुत्तती
येकिमर्थंरागोवर्णनिवाहो पटलेनावृतेदर्शना
भावात् नचाश्मरीवर्णाभिधानवत् आउत्रे
दश्मरारात्पभिविष्यति अश्मर्यामाकुष्टाया
उत्तरकालंपश्नीतः इत्यतनाह यथामक्षते ऌ
तीयपटलगतस्यदोषस्यतस्याश्रभावावाहेरा
गोपलब्धिः ननुतीयपटलादात्म्यरागादयः य
दाहविदेहः यथास्वंरज्यतेहिदृष्टिदोषोस्त्रिपटलेः

म०को र्थपटलप्राप्तो लिंगनाशः सउच्यते प्रत्याख्येयस्त्र
३९७ कफजोवग्यस्वस्तुनाधिद्वामीति अत्रापितृ
८ मत्याभूत्य[illegible]तीयपटलास्थितस्यकाचसंज्ञा
397 चतुर्थपटलप्राप्तस्यमत्याख्येयत्वंप्रत्येतव्यं
पुनर्लिंगनाशोपादानसकलविपर्ययज्ञानार्थं
गद्याधस्तनीलिकाविशेषितकाचसंज्ञानी
लिकाचसंज्ञेत्याह एतेनतृतीयपटलस्थे दो
षेपिकाचसंज्ञा चतुर्थेतुमानीलिकायाविशी
ष्टानिशतिफलाति एकजातीयतयात्रिचतुःप
टलगतानांरोगानांच ह्वमेवलक्षणादृशान्व ए
ख्या तेनसंख्यातिरेकः इदमिदानींचिन्त्यते तृती
यपटलस्थेदोषेकाचसंज्ञानिमित्तसंज्ञेन
वैनहिकिंपुनरत्व ध्वंसताहानिः काचनीलि
स्यभिन्नत्वात् उक्तंच पटलिंगनाशाइति

तइतिमूलशब्दः साहचर्ये रूपस्यानुपलंभादंधा-
कारभूतेनानिरूढेनापि प्रत्यक्षेणांध्यादित्यादीवि
भाव्यजनमत्तरूपलिप श्यति अन्तरिदेचैत्यस्योका
दानं भागीलाभेमयाधाताद शास्यचक्षुर्वाद
र्शनाशक्तेः नस्यैवलिंगनाशस्यलिंगांतरमाह
स एव लिंगनाशस्त्वित्यादि यः तृतीयपटलगा स्तः=
तः काचसंज्ञितो दोषः स एव चोपेक्षया चतुर्थपा-
टले पुनर्लिंगनाशोनीलिकासंज्ञः तुशब्दः पुनरर्थे
कुतः पुनरयमज्ञैरेव ग्रंथोनलगती नीलिका
काचाभ्यां पर्यायाभ्यां संज्ञितो नीलिकाका
चसंज्ञित इति नैवं तेजोंतरेस्तृतीयपटलास्थिते
काचाभिधानात् यथ्यो वाचानिमित्तः काच
इत्येषा विज्ञेयो पायास्त्रिपटलास्थितः चतु

म॰ को॰ यस्यव्याविघ्नानीतिकुटिलानि रवयोतोज्योति
३९८ रिंगणाः शक्रचापस्तुधनुः पुष्पानीतिरूपाणि
आदित्यादीनां रूपाणीत्यर्थः शिरविरोमयू
रात्र सलिलप्लाविनानीवेति सलिलप्लाकेनेवालि
मितानीत्यर्थः सासितानीति नेत्रस्केकर्त्यंस
मितादीत्युच्यते मेक्षाणामशीतरूपस्यदर्शित
त्वात् मैवं सितान्यपिकृष्णानिपत्नानिपश्य
तीतिव्याख्यानात्तदोषः सशतदोषमानवः
रक्तेनकृष्णपीतरूपानिपितसधर्मिकात्वात्स
तस्यचित्राणीतिनानावर्णानि विद्युतानिचे
तिविपरीतानि विपरीतत्वमेवविद्वणोति
वक्रत्वेत्यादि अयमर्थः सन्निपातेनपूर्वप्रका
रेणैवविधाद्विधावासर्वाणिरूपाणिपश्यति
तृतीयपटलेदीनाधिकाण्यपिरुनिगदाधरः

पृथम
अन्यस्येत्ति मिरात्काचोनभिधत्तेत स्यावस्थां
तरत्वादिति नतद्विपरीतस्य धकत्वादिति चेन्नो:
यतो ऽभिष्यंदाशितोत्पन्नाभ्यामाधिमंथाभि
राहर्षयोश्च स्यांतरत्वेपि भिन्नत्वं प्रतीयते
उच्यते भवत्येवं यद्बाधवस्थांतरत्वेपि वि
शिष्टनामप्राप्तिस्तुपोरिवास्य प्रथमतामपरि
त्यागात्स्यात् नचैवं तिमिरारव्यः सर्वदोषश
त्याद्यभिधानात् तस्यां तिमिरे रागिदि केवला इति
त् तस्मात्स्यावस्थांतरे पूर्वनामत्यागस्तत
स्तिमिरात्काचस्यावस्थांतरत्वेनसाधुत्वं यथा
स्तत्यापियौवने पत्तरत्नस्य न स्वाभिधेयत्वहानि
नि: अतो न संख्यातिरेकप्रसंग इति दोषविशेष
णानूपदर्शनत्वमाह वातेनेत्यादि शेष
प्युक्तमेतत्सर्वपटलेषुसंबध्यते तद्यत्वात्रा

मा॰कौ॰ म्लायितां म्लाशरीरिणामिति इदं त्वन्यत्र रक्त
२९९ पित्ताभ्यां पठ्यते पङ्क्तं विद्यातिपरि म्लापि
पित्तं रक्तेन संमतं तेनापित्तादेशान्यपश्येद्युक्त
399 मिव भास्करामिति अत्रापि यद्यपि कशब्देन र
क्तार्थमिति कुष्टप्रारसोऽभिधीयते तथाह
धूमामसहसमानाप्यमुबेतद्विचनं स्यादिति परि
ति म्लायितांतिमिरे स्वं स्वरूपं पश्यति लिंगनाशः पीता
दिशा इत्यादि विकीर्यमाणानि शतैस्त्राक्षिणां बहुमा
नान्यापाद्यतस्त्रायं तथाहि सात्यकिः तृतीयं
पटलं प्राप्तं तिमिरं रागि जायते अरागि तिमिरं
साध्यमाद्यं पटलमाश्रितं कृष्णं द्वितीये पटले र
तृतीये जाप्यमुच्यत इति वातादिभेदेन षाड्विधं
तिमिरं मामिधाय रागैः षाड्विधमाह वृद्धवा
मिषाड्विधं रागैरित्यादि सर्वान् गुणानामिरुसं

पित्तेनत्वापरं परिम्लायिसंज्ञंतिमिरमाह पित्तंतं
कुर्य्यादिति परिम्लायितिमिरमेनद्रक्तमूर्छितंपीत
नीलंबोद्धव्यं यदाहसात्याकिः एवमेवनाविज्ञेयानीलाः
पीतसमुद्भवाः रक्ताःपित्तोद्भिन्नाःपीताइति अत्रवा
वनेकाचइतिविशेषणात्विनत्वबोद्धव्यं मूर्छितंपि
त्ततेजसेति पित्तस्यतेजोरक्तंप्रसादरूपत्वात्तेन
मिश्रं अन्येतुरक्ततेजसेतिपठन्ति रक्तस्यतेजो
बलं रक्ततेजःकाश्चितुरक्ततेजसेतिपठन्ति भक्त
तैजसाप्रसादेनरसेनेत्यर्थः रक्ततेजसेत्यापि
रक्ताप्यंतेजोरसएवाभिधातुंशक्यते पित्तते
जसेत्यत्रापिपित्ताप्यंतेजः पित्ततेजः पित्तशब्देन
वसमानत्वेनचरक्ताभिधायमूर्छ एवार्थंकर्तुंपा
र्यंते तथाचविदेहः पित्तंरक्तप्रसादेनमूर्छितंय ५
थमारुतनइत्यारभ्यएकंजाप्यंःस्मृतः काचौ।

श्री

म·को· इत्यो किंचिदिति: परिम्लादित्यादि परिम्ला।
४·· यि विशिष्टलक्षणं गदाधरस्तु रक्तजं मंडलं ह
५२ स्वास्थूलकाचानलप्रभामिति पठित्वा एतदपि
परिम्लायि लक्षणमाह व्याचष्टे वाहुल्येन
स्थूलकाचस्येव वर्णो नीलः स्यच्छप्रभायस्य
सतथा अत्र च नीलत्वेन पीतं मंडलं भवति पी
तं चेत् नीलं वा तच्च म्लायि नीलं च मंडलं मि
त्यभिधानात् तथापि नान् मंडलमानीलं।
कांस्यां भंगुरमेव वचेति श्रावीलमीषन्नी।
लमित्यर्थः म्लायीति म्लानामिनि कार्त्तिकः
दोषत्वयादित्ति कर्मत्वयान्यत्रापि दोषरूप
त्वेन दर्शनस्य संभवात् ननु किं तदा दोष
रूपता दृष्टामेवाविनिश्चत्य दृष्टीरिण नन्वत्र ता
वान्दाद्य: पत्त: दोषारागा कृतकार्यसाम्ता।

ज्ञाविहायलिंगतावासंज्ञायाः संकीर्त्तनांरागा
प्रकर्षप्राप्ते रागोक्ताइत्यादि वातादिरागोद्दे
शेम्लायीचनीलिक्षंतयेवापित्ताक्रितिम्लायी।
पित्तनीलोवराइतिगर्यं नकुशेथेपरिम्ला।
यिपाठितं तत्कथ्यमधुनावात्तरोगाबंलवंस्यो
क्तिः नैवं रागकालेवाडुरप्यथेनाप्रियतइति।
वादनाध्यामिनिकाजिकः पेप्तीकारूपछायरवेक
भिधानेनलाघवंस्यादिति कृपुक्तं पतृप्रागेवल
कृतेनदेवाविकारशंकारिरासार्यंडद्येशक्तवा
क मेरावातिम रागस्यैवावाश्चास्थूलत्तरामाह
मरुतांमंडलामित्यादि मरुतरामंडलकोइह
शंभवतीत्याह स्थूलकाचाकराम्रभमीति।
स्थूलकाचस्यैवत्ताराभ्रभायस्यत्तत्तथ्या लो
नवातुल्यमरुतांमत्तच्चप्राप्तियायते काचोत्रा

म॰को॰ मेवचेति रक्तसंबंधे पीतमेव कांस्याभं च पांडु
४०२ ईषत्पीतमित्यर्थः कौविदस्तु काफ जे पठन्ति
401 संज्ञा[illegible] पीतपेत्यर्थः छायायां विस्तृतो भ
वेदिति शोणितं जे प्रवालेत्यादौ प्रवालं रक्तना
मरत्यातं तद्वर्णेप प्रपद्माभं वरक्तपद्मदलाभं
त्रिदोषजे चेत्यत्र यथ्या स्वंवा तादिवर्गान्वेत
चित्रत्वं वोध्यं यथ्या स्वभित्यस्य वद्यमाण
स्यात्रापि सर्वजंते नैतावयमर्थः यथ्याय यथा
तादीनां चित्रो वर्णो भवति उद्देशोक्त विचित्र
विसर्गतं लोहादेशा विवरणम् भावशान्ति विशोषे
यथ्या स्वदोषलिंगानीत्यस्याभिधानं वर्णा
यथ्योक्तानि हिंगव्यान्नि रिक्तदोषलिंगस्व्याप
तार्थानि तन्मेव सहत्रवर्णा सिद्ध्रौत तदभिधा
नं न्यायप्रसिद्धस्यैवार्थस्य घोतनतार्थं दोष

प्यान्यदर्शनस्यासंगतत्वात् अत्रैवपरमेवंवि-
कारस्वभावादिनिकार्त्तिकः अन्यस्तुकालादि
नाकदाचिद्दोषप्रतीकारेणवातादिदोषस्यैव
दृष्यात्कदाचिद्दर्शनमाह यतः कालाद्ययम
पिविशेषः कश्चिदुदयत्वेनभवत्येवदोषप्र
देनकर्मरागोभिधानप्रसिद्धं किंवादोषत्वे
कदाचित्कस्मृतियोहेतुरुच्यते कर्मणाप्र
दै कदाचिद्दोषोपरीत्यात् अप्यात्रैवकुष्ठएव
मस्यैवैकर्मजन्यत्वादिति गदाधरपाठस्तु
जामित्यत्रस्तुमित्युपलक्षणात्तेनरक्तपित्त
जे अरुणाभासत्वज इत्यादि स्वयंस्वहितं
विवृणोति अरुणंमंडलंवातादित्यादिपि
त्तान्मंडलमिति पीतंभवनीलमेवनीलत
नपीतनीलिरक्त संवर्धसान्तिकास्यमपीत

म॰को॰ ध्यते यतःपरतःप्राप्नोत्तृतीयंपटलमित्यभिधास्यति
४०२ यद्येवंकथंतिमिरादस्यपृथक्कमुच्यते तृतीय
402
पटलप्राप्त्यनन्तरेसर्वथासद्भावात् एतद्व्यवसायेनिवार्ये
पटलान्तरगतदोषलिंगाभावात् प्रत्येतव्यं ना
स्मिन्नेवावस्थानेनाहृश स्वरूपोदोषःकथम
न्यविकारंकरोतीतितोबाकरीयं नत्वन्तकक
मतोभिन्नत्वेनसामग्रीभेदात् यथादिवान्धः
दिवानयश्योदितिवचनात् नानीतिरूपाणि
दोषापन्नेतेत्यादिरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिरित्या
दित्यानाश्लेष्मविदग्धदृष्टिः एताचप्रथमद्विती
यपटलापिश्लेष्मजनयाति परन्तु श्लिष्टेत्युक्ते
नानीतिरूपाणि विश्वास्यितोत्यपहत्यतेनो
दिवादर्शनं प्रतिश्रवानुकूल्यप्राप्यतेयद्यनल्पो
दोषःस्यात्तदादिवापिदर्शनंनभवेत् दोषोत्र

लिंगादिवर्त्मादीनां श्रवणकरणादिलिंगानि
उक्तो ज्ञातव्यानि अतः परमुक्तवक्ष्यमा
णाविकारयोः संख्याभिधानं बहुलिंगता
श्चः षडेव रोगा दृष्ट्याश्रया यावद्व षड्वस्य
तिनि षाड्लिंगताश्च इत्युक्तानुवादोयं षडि
मेव रोगा इति पित्तविदग्धदृष्ट्यादयो वक्ष्य
माणाः नन्वुक्तानुवादो युक्तः वक्ष्यमाणा
नां पुनः किमर्थं संख्योक्तिः नैवं पित्तवि
दग्धकफविदग्धदृष्टिध्वस्यानारभ्यावा
ग्रंथा णस्थानांसंख्याविकाराणामर्थं अतः षडेव
चेति अवधारणा कृता मिलित्वाष्टादशाष्ट
पञ्चकेचिदत्र संग्रहेन वृत्यैवापितन्तु दृष्टे
नेत्यादि पित्तविदग्धदृष्टिलिंगं दृष्टिः पीता
भवेदिति प्रथमाध्यायीयपटलयोर्दोषाणा

प

म० को अत्र सर्व्वहृदि मंगलगतो दोग: सर्व्व दोषवर्ग

४०२ अत्र दोषाभिन्नेत्यत्र दोषस्याभि शब्द विशेषि

४८३ तत्वात् आभि शब्दस्य चाभिव्याप्य र्थस्य योगात्

देतौ हृत्यजात्यनकुलांधोवत् पटलास्थित

दोषजन्यो सरागा वसा धौव नप्या वाविदेह:

नत्कमं घातृ चत्वारो येऽरुक्ता नपूर्वीणिनिः

तेषामसाध्यो नकुला हृत्यजात्यंतप्येकत्र

विशेषेणाभवियांनौतोवत् पटलाश्रितो

तौ च संश्रमरागत्वा तस्मादोऽनौनासिध्यत

इति एतौवरा त्र्यंधो माने तथ्यो द्विवा हृत्यवि

त्र रूपदर्शी मामि धा नेन राध्यंदर्शनक्रीय

ते विदेहेपि नत्कमं घातृ चत्वा हृत्वकं ते

त्वाध्यवाकुल्यं दिवा धोपितत्र मयोगः छत्रि

योगम् धनौ निवत् हष्टिविकल्पेत्यादिना गे।

कफस्तस्यैवोक्तत्वात् अयं शोकज्वरायास
त्यादि धूमदर्शी शोकादिभिः कारणैः कुपिते
नापित्तेनाभ्याहताद्दृष्टिरिति अस्यैतत्व्याधिंचैव घ्राता
त् अयं च रोगो बाह्यपटलस्थेन दोषेणजन्य इति
गदाधरः द्वितीयपटलाश्रितेन दोषेणोत्तिका
र्तिकः दिवा धूम्रान्यपश्यति नक्तं तदापि
तस्य हीनत्वादिति व्याख्यानयानि योह्रस्वजात्यो
दिवसेष्वित्यादिना ह्रस्वजात्यः नैनाति ह्रस्वा
त्वे= नानेन ह्रस्वानि रूपाणि स्वानि पश्येत् यो ह्र
स्वजात्य इति योजना अत्र पीतो रोगाद्दृष्टिम
ध्यगतः यदुक्तं दृष्टिमध्यास्थिते दोषे महद्ध्र
स्वं च पश्यतीति अपैत्तिको विद्योतते यस्य त्या
द्विता न कुलाध्यमाह नकुलस्य यद्वद्दृष्टिर्वि
द्योतते प्रातिभासते वर्णान्तरं चायं स्वास्थ्यर्थः

लिंग इति गदाधरः स्पष्टाते रोग संग्रहे सर्वेज गदो
द्वयो रेतयोः पाठो त्वलिपितामि वांदं२

मं॰को॰ हृति दर्शत्तिका भिध्वंदलै तत्ता ग्नि कार्तिकः स
४॰४ निमित्तमाह स्वर्षिगंधेत्यादि अनिमित्तमि
४०४ ति अनुपलभ्यमानाविशिष्टस्वाद्दिदृष्टिन
निमित्त दर्शनेन सम्यग्दर्शनेन रूपेन हठमा
यतेजयनोपद्यानमंतेरोगश्चतिमावनुपह
तामितिदृष्टीयन्नाह नत्राद्यत्यादि विस्पष्टं
प्रसन्नं वैदूर्यवर्णा श्यामा दृष्टिः प्रकृतिवर्णा
तियावत् विमलाविगतानिनिया विमलादे
वहश्यापंचवयवमहूच यत्ना एवशानिमाद्रा
रूपद्यातिगडुना चरके रेवादपश्चौस्मिहाश्र
भावान्नहू षयत्न ९ त्वस्य देहे विशान्त्य दृष्टा ग्या॰
स्वरसात्स्यैवच्छायाया पश्या दर्पणसूर्यकालावि
ति हाप्यतावसा श्यो दृष्टिजाः अनंतरमपरेन
व

श्रीशिकालिंगं विरूपाविकृतिरूपाश्च सत्तोपस्थ स्या
वात्तोपगता संकोचमभ्यन्तरस्तु यान्तीति अंत:
संकोचयोनिनिमज्जन्तीत्यर्थः संकुच्यत्तेभ्यन्तरा
भ्यन्तरस्तुयान्तीतिपाठान्तरेण्ययमेवार्थः अव
मावशेषोक्तेः सकलपटलगगनवातजोऽसाध्यः
सतिमितानिमित्तसंज्ञायगण्डलिंगनाशोवा
९ वाशोऽपुनर्हाविहसंभ्रादृष्टो वाह्याविनिष्क्रा
न्तानिमित्तोत्तरोति तद्वतयोर्मध्येनिमित्ताद्यो
जायतेसनिमित्तजःकथ्यतइत्यर्थः शिरा
भितापणादिति शिरोभितप्यतेयेनविषकुसु
मगंधवाहिपवनस्पर्शोशिरोभितापः मस्मा
नेनसमस्तमस्तकस्योपघातान्नयनगत
रक्तकोपः इष्टेरपिशक्तिव्याघातः स्वाभिष्य

अ·को· द्रुवं तथाहि विदेहः प्रस्तारिरणीर्मश्मावंनितुरता
४·५ क्रियदानिलः विनाश्मावं विशुद्धकतनुलाद्यमीति
नतद्विदुरिति स्वदंसंनिपातजो पृथावास्युंरित्याः
405 द्विनाश्रुङ्क्लिकालक्षणं पृथावा इति पांडुपृथामाः
पिशितादिभाक्षति पिशितस्यैवानियमेनभा
तान्त्रिमेधांतिलप्याशुद्धरूपाभाः जलजशुक्तिकेति
भावतत्साम्यादत्र एव शुक्तसंज्ञकः अथपित
जः एकोजं इत्यादिनाकुन शोणितजामिदं पौ
ष्ममात्कृतकोपेनेत्यादिनापि पुंकाधिपुंकामितिलक्ष
णांपदं पिष्टवादिति हष्टांतपदं आलेपनापिष्टकल
श्वेतत्वेनपुनः पिष्टकमितिलक्षणांपदम् मला
त्कादर्पसांतिमिति धूल्यादिमलेनादर्शफलं
अथवातकफजः जालाभ इत्यादिशिराजालक्ष ल
णां जालाभ इत्यनुलोमाविलोमास्पन्ताशीति

नष्टलक्षणाउच्यते प्रस्तार्यमाणो लक्षणं तेनच
स्तार्यमाणस्यनाम नन्ववल्लक्षणविस्तीर्णसंख्या
त्वेवापिकवाम स्तोत्तनार्य्यक्तं कथ्यावस्कमिति ३ निभ
वल्लोहितं वाशाद्रेवाहद्दव्य: तेन कथ्यावैंबारकं
वेत्यर्थः शितशत्तिशुक्ले अप्याक्रियनस्यति।
पूरणं त्रिदोषामिदं सप्चेतामित्यादि शुक्लाभ
भ्रमाभिःपत्रपरतोवद्यमाणांमांसपिमानिसिंहा
वलोकनन्यायेन समर्थनीयं तंथात्वस्याधिकस्यो
पादानं सम्यक् श्वेतत्वप्रतिपादनाच्चामितिकार्ति
कः विरोणावर्ज्जन इति कुफजत्वात् पद्माभमि
त्यादि नारकामलिलदारण पद्माभमिति रक्तप।
द्माभं मृदुकोमलं यन्मांसं चीयत इति मांसमु
पचयमुपैति एतद्गतजं एषुमृदुधिमांसामि
तिस्थिरं कठिनं पक्वमप्राप्तम् इदं च प्रस्तार्यमा

म·को· केषांमांसकृद्गलतस्याभः एतेनात्पस्नुलंतं
४·६ प्रतिपाद्यते अयमर्थः आगन्तुर्वामनाग्
906 धूतोवाशुक्लाश्रयकफजादेवलभ्यते अन्येतु
पठंति संतानोभवतिशिराकृतः शिराजोविं
दुर्बासवानिलजोबलाससंज्ञइति अत्रसंतानोमां
सोन्नतोघरूपसंहतिः बलाससंज्ञात्यत्रपदेपिप
देकदेशप्रवृत्तेर्व्याप्तितत्वनाभिधानं अयंचकफ
जः तस्याश्चाविदेहः मारुतोत्पीडितोश्लेष्माशु
क्लभागेव्यवास्थितः जलबिन्दुरिवोच्छूनोमृदुः
शोफसमुद्भवः बलासग्रथितंनामतंश्लेष्म
वृत्तमादिशेदिति शुक्लजाः कनीनिकादि
संधौशुक्लभागप्रत्यासत्त्यातेतरतद्भूतरोगा
णामभिधानं पक्ष्मः शोथ्यइत्याद्दिनापूयाल
सकालिंगासंधिजइतिकानीनसंधिजः तस्याश्च

रचितवक्रक्विरत्वेन जालस्येवाभायस्य सन्तत्या
काठिनाशिन इत्यनेनाशिराणामेव संतानोऽयं विकार
इति दर्शयति सरक्त इति ऐषल्लोहितः संतान इति।
संतनयत्याच्छादयतीति संतानः बहुलवचनात्क
र्णविष्णुविंदुरक्तानुवर्त्तनीयः स सर्वत्र विशेष्यः
जालसंज्ञित इति शिराप्रपूर्वविशेषः येनाशिरा। इति
जालसंज्ञित इत्यर्थः रक्तजोऽयं विकारः शुक्ल
स्पा इत्यादिना शिराजा पिडका शिरावृता इति।
शिराजाः पिडकाः शिरावृता इति शिराभिराद्
नवाल्लस्थिता शिरा परिवृतत्वेनाशिराजाननु।
सा तात्र शिराजा इति गदाधरः श्राशितसमी
पजा इति कृष्णभागात् शुक्लजाः कांस्याभ इ
त्यादिना बलासग्रथितं मृदुरकाठिनः वारि
विंदुकल्प इत्यनेन मनाग् घूनतामाप्रातिपाक्षि

म॰ को॰ वातपादयंति नत्वाख्यां शिरानुसारिभिर्दोषैः
४॰१ रित्यस्युक्त संप्राप्तिनिरुच्यते शिराधमन्योर
न्यत्वादुच्यते सामान्यविशेषत्वात् संप्राप्त्य-
407 भिधानद्वयस्य पूर्वा संप्राप्तिः सामान्यमित्त-
रा विशेष इति विरोधः अथवा शिराधमना
श्रोतसां न विभाग इति परकायमतेन शिरा-
धमन्योरैक्यान्न विरोधः आसमित्यत्र पूर्वसंप्राप्त्यो
कार एवात्यो विस्पष्टी क्रियते नाडीति चैके
इत्यानेषे धात्वनुमतमिदं पाकः संधाकित्या
दितासान्निपातश्रावोक्तिः सान्निपातस्य स्रा
वस्य प्रत्याख्येयासाध्यत्वात् आस्रावाभिधा
नं यद्यप्यनेकोपि श्रावास्त्रसाध्यत्वेनोक्ताः
तथापि वोश्रव्याः पाकवान् शोफः संस्रवेदि-
त्यर्थः पाकस्य क्रियामात्रत्वात् रक्तस्रावइत्यो

निभिः श्रोण्यस्थिभेदसमप्रविसृंतोदभेदसमाकुलं
पूयलसंकुतांविद्यात्संधौकालभिन्नेकोल्लतामिति
कालीनसंधिश्लक्ष्णासामकुतेत्रायंसंनिपातजः
साध्यश्चग्रंथिर्वाल्य इत्यादिनाकफोपनाहलिं
गं नाल्पश्रुतिमहान् अपाक इतीवत्पाकः नर
वनिरुजइतिपठति यदुक्तंविदेहे वायुश्लेष्मा
णमादाययद्दृष्टिसंधौव्यवास्थितः अरुतांकठिन
ग्रंथिंजनयत्यप्पवेदनं श्लेष्मोपनाहंतांविद्यात्ख
वात्यंकक्यतव्यरामिति वातश्लेष्मजन्यत्वेपि
श्लेष्मोद्रेकात् श्लेष्मोपनाहव्यपदेशः साध्यार्थ
स्रावाणांसंप्राप्तिमाह जाताः संधीनित्यादि संधी
नीतिबहुवचननिर्देशात्सर्वनेत्रांतर्गताश्चत्वारः
संधयोग्राह्याः अश्रुमार्गेरोगेत्यादि अश्रुमा
र्गेः हेवाश्रुवाहिन्याश्रुतः मांसताभ्यांदोषसा।

म॰को॰ त्वमन्नेतव्यामित्यभिधानात् विदेहेऽपि चत्वारः स्रा
४॰८ वा उक्ताः तद्यथा सान्निपातिककफाद्वातात्पित्ताद्ध्रु
408 वोऽधिसंधिष्विति तन्मतेत्यारभ्य कफप्लथष्ठल्पकासंघ
तं पर्वणिकालजालं स्वल्पजाः स्यात्तास्मिन्नेवेति
कफलक्ष्मल्पकासंधावेवं पूर्वलिङ्गैरिति पर्वणिका
लिङ्गैरित्येकवाक्यवदिति भेदस्त्वनयोस्तन्वी पर्व
णीकास्तूलालजीति वदन्ति तथा च विदेहः प
र्वणी पिडका तत्र जायते त्वङ्कुरोवमोत्ति तथा
श्लक्ष्ण कफप्लातास्थोल्जनयेन्नाध्मा कानि पिड
कामलजीनां स्व विक्षिप्तोदाश्लक्ष्ण कुलामिति स्व
ल्पेन पूर्वलिङ्गैरिति स्वल्पा एव लिङ्गैरिति भु
वते स्यात्ते प्रमेहेति दानेरासिनेत्यादि॥ लिङ्गैः
ख्यापितायालजीनित्वं द्वितीयमापिस्यादित्य
र्थः तेन स्थानसाम्यापीभिन्नलक्षणत्वा पर्व

दिना रक्तस्रावः रक्तस्रावकृत्यनेनैव स्रवेदित्यर्थः

स्यलब्धत्वात् ननु किं निरंतरस्रावविप्रतिपादनार्थ

मिति कार्त्तिकः नचैतत्प्रभूतमित्यनेन गतार्थं

स्रानिरंतरतया प्रभूतस्रावसंभवात् रक्तस्रावकृ

त्यनेनैव रक्तवर्णायातित्वासिद्धेः शोणितजो विकार

इति यदुच्यते न तदयुक्तं पित्तरक्तत्वप्रतिपादनार्थं

कार्त्तिकस्तु पित्तलिंगपरिग्रहार्थं पित्तेन सह तुल्य

त्वाद्रक्तस्य तथा क्वचित्पाठः रक्तस्रावः पित्तलि

गैरपैत इति हरिद्राभमित्यादिना पित्तस्रावो ह

रिद्राभमसृग्लोहितं वा द्रष्टव्यं परतः पीताभमित्युक्तेः

सर्वसंधिमध्यादिनि वा द्रष्टव्यं ननु वातजः स्रावः

कुतो नोक्तः वातेन स्रावाभावादिति चेन्नैवं वातादेः

शिरास्फुरत्पुत्रकेवातजोपि स्रावो दर्शितः उच्यते

विशिष्टैकाचित्प्रदेशे केवलं वायोः स्रावजनक

म·को·
४·६
409

न्त्येवाभ्यंतरेमुखंयस्याःसतथ्या वाह्यतइत्य
भिधानात् वर्त्मनोवाह्यतोपिबहलोत्सेधेनोप
लभ्यते वाह्यतइति सप्तम्यर्थेतासिः वर्त्मतइत्य
वापिसप्तम्यर्थेतासिः इयंविदेहसंवादादधर
वर्त्मांतर्जा ज्ञातव्या यदाह वर्त्मांतसंरोध
रेजंतोःसंनिपातात्प्रजायते अभ्यंतरमुखी
स्थूलावाह्यतश्चापि दृश्यते पिडकापिडकाभि
श्चिताल्पाभिःसमंततः उत्संगपिडकानामकठि
नामल्पवेदना प्रभिन्नासततस्रावंकुर्वंत उत्सो
पमामिति सोत्संगोति सा उत्संगा उत्संगिनीचा
प्रादित्वादच् उत्संगपिडकेति उत्संगकोडव
स पिडकायस्यांसातथा अन्येतुव्याचक्षते
वीतसंग क्रोडीकृत रूपया उत्संगादिउक्ते
तितानेदमिति चकाराद्वापिककुर्वंत उत्सं

ग्रीतोविलक्षणं कृमिग्रंथिरित्यादि कृमिग्रंथि
लक्षणं कर्मणा पक्ष्मणां च कंडूः कुर्युरित्युक्तो
कृमिग्रंथिः पक्ष्मवर्त्मसंधावेव भवतीति प्रती
यते अन्यथान्यत्रास्थितैः कृमिभिरन्यत्र कार्य
कंडूजन्यतइतिकार्त्तिकः तेनायमर्थः वर्त्मगाः
पक्ष्मगाश्च संधिजाताः संतः कंडूः कुर्वंति तथा
वर्त्मगाः शुक्लांतसंधौ मूत्रानि नयनं दूषयंति च
रंति अयं सान्निपातजः यदाह विदेहः तत्र ह्यम
ल्पकृष्णा पतंति कृमयस्तथा लक्षणो विविधैर्युता
काः सान्निपातसमुद्भूताः कृमिग्रंथिं तं विद्याद्दे
हिनां नेत्रदूषणमिति संधिजाः वर्त्मशुक्लांत
संधौ चरंतः पंतनयनं दूषयन्तइति वर्त्मनामंत
रंनिर्दिष्टत्वात् वर्त्मगतरोगा उच्यंते अथांतरमु
खात्यादि उत्संगिन्यालियमभ्यंतरमुखीति व

म.को.
४१०.
410

एकृता विदेहेपि स्तदमपिडकाकीर्णेति पठिता
मेर्वारुबीजप्रतिमा इत्यादिना अर्शोवर्त्म लिंग
ऐर्वारुश्रीबीजकर्कटी श्लक्ष्णदाणा अकर्कशा
वर्त्मस्था इत्याविशेषिताभिधाना दंतवहिश्च
वर्त्मनो भवतीति गम्यते संनिपातजामिदं त
व्याख्यातिभिः नीरुजा कठिना वर्त्मपक्ष्मांतर्वा
ह्यतोपि च पिडका सांनिपातेन तदर्शोवर्त्म
कोर्त्यनहति दीर्घाङ्कुर इत्यादिना शुष्कार्शः
खरः कर्कशः स्तब्धः कठिनः दारुणांकुरः
खकरः अर्थंतरोद्भवो वर्त्मान्तरास्थितः श्री
तिविख्यातः कोपितः नामतः प्रसिद्धितः सं
निपातजामिदं दाहतोदवतीत्यादीनाजनवा
मिकाह्ययरक्तजा वर्त्मोपचीयत इत्यादि
नाबहल्लवर्त्म एतत्सान्निपातात् वर्त्मबंधक

तल्यं श्रवणमेवोद्भव्यं सर्वजीतिसांनिपातप्रभवा
स्थूलकंडुवेति अग्रगानविघमानस्थूलावासो
कंडुरा चेति कर्मधारयः कंडुरा कंडूमती इयंसं
निपातजापिसाध्यावत्मीनपिडकात्यादिनाकुं
लिंग भिकायामिति अग्रगानविघमानाः स्वयमेव
दूरी दूराभवंतीत्यर्थः कुंभीकवीजसदृशा
इति कुंभीकाकुंभाडलतातद्बीजतुल्याः कुंभी
कावीजसदृशा इति पाठांतरे कुंभीकाकल
देशेदाडिमाकारफलता एषात्रिदोषजासा
ध्याच अप्रावियायपोष्पकयालिंगअप्रावियायो
कुत्रावाः गुर्वाइतिगोरखपुत्ताः रुजावन्तय
इनिरक्त सर्वधातुवाकजाम्रपिवेदनान्विता
पिडकाभिस्त्यादिनावर्त्मपाकरभवराकाठि
ना स्वदलाभिरामि भवतीति सूत्मापिडकाभि

मापन्नामिति आर्द्रतांगतं उच्यते वर्त्मकर्द
मत्वेनाप्यकर्दमानुकारीवोद्धव्यः ननुकफ
त्वमात्रेण अयंपित्ताधिकसंनिपातजः व
र्त्मपादस्य द्विलाश्याववर्त्मा एतद्धानाधिक
दोषत्रयजत्वं॥ तथाचविमिः उक्तश्लेष्मा
विलापित्तंवर्त्मनोक्ष्रीयतेयदा क्लान्तिदाह
विभिंश्ययावेश्यवर्त्मेतितद्विदुरिति अत्रश्या
ववेनवाताधिकोवोद्धव्यः अक्लजामित्या
दिनाप्रक्लिन्नवर्त्म अक्लजमल्पजं शश्नंवाह्य
तस्तिवहिःप्राप्यवत क्लिन्नमन्तःशति श्रे
त्रेऽपातेक्लेदवत गदाधरस्तुक्लिन्नमंतरितिवि
वृणोति एतच्चवृन्दापेनापिलीलाख्यायापाठितं।
तद्यथा अप्रपाकक्लिधतवर्त्मकर्द्दमच्चाल्पवेदनं।
विद्यात्प्रक्लिन्नवर्त्मेतिताल्पित्तसंनिपातजामिति

दतोत्संघाद्व्योदितिशोफयोगात् नयच्या
वन्नयनंविदधातिवर्त्मः एवासांनिपातजा म
हत्यंचेत्तामित्यादिनाक्लिष्टस्वयमेवाकस्मा
दनियमात् सममेककालरक्तंलोहितंभवति
ततःक्लिष्टवर्त्मरक्तात्कफउत्क्लिष्टरक्ताज्जन्यत्वाच्च
तिभिः श्लेष्मउत्क्लिष्टेनरक्तेनाक्लिष्टमांसमिवो
भयं वंधुजीवनिभंवर्त्मक्लिष्टवर्त्मेत्युच्यते
इति अल्पेनसमयप्यावत् अनुष्णतामिति
यावादित्याचक्षते अत्रपदोक्लिष्टत्ववेदना
तियोगाद्भवगंतव्यं क्लिष्टपुनरित्यादि नाव
र्त्मकर्दमः क्लिष्टामितिप्रागुक्तलक्षणामेव
वर्त्मः प्राणेनतंकर्त्मभिन्नविदहेद्बवयाति पि
त्तयुक्तमिति कफउत्क्लिष्टोपिरक्तोनयत्नकृद्भ्या
म्यवहारात्पित्तमाधिकंततः ततः क्लिन्नत्व

म॰ को॰ ष्ठस्य प्रक्लिन्नवर्त्मरूपत्वेनापृथक्त्वात् नन्वे
४१२ वं कथं तर्हि विद्यात्प्रक्लिन्नवर्त्मेति तदपि क्लिन्नं सं
412 निपातजमिति संप्रत्ययनीयं उच्यते अयमस्या
र्थः प्रत्येतव्यस्तत्प्रक्लिन्नवर्त्मकफस्याकफा
द्यदाविशोषकवातापित्तसंश्लेषादल्पक्लेदं भ
वति तदा सांनिपातजं सत्क्लिन्नवर्त्म भवति ने
पुनरुक्तस्वरूपं नाहदृश्यते लिङ्गः कफजत्वा
त् एतेन प्रक्लिन्नवर्त्मनोऽवस्थान्तरमक्लिन्न
वर्त्मेत्यपि लक्षयतीति दर्शयति अत्र तथाप्यनु
षङ्गाविरोधो दुर्निवारः किंच यदि प्रक्लिन्न
वर्त्मनापि क्लिन्नं ततः पृथक्क्लिन्नवर्त्माभविष्य
त् तदा तस्योपद्रवके सुश्रुते दोषात्मकत्वेन
सा ध्यादिषु देवतानामिधानमकरिष्यत न च कृ
तं तस्मादक्लिन्नवर्त्मापि वर्त्मापिकं तत्र प्राह ।

मे

क्लि

यद्येवं कथ्यते तर्हि विदेहेनाक्लिन्नवर्त्मापिल्लाख्यया
निर्दिश्यते तथाप्यप्रक्लितिष्यवाग्भटेनापि ते
पुनःपुनः अपरिक्लिन्नवर्त्मानंतं पिल्लामितीति
र्दिश्येत किंचाक्लिन्नवर्त्मश्लेष्मोत्कफजगणेषु
पठ्यते पिल्लं च सान्निपातजं वाग्भटेन तत्कथं
प्रक्लिन्नवर्त्मापिल्लामिति संगतं उच्यते अक्लिन्न
वर्त्मनावात्पिल्लमुक्तं न स्य सान्निपातजत्वात्
तत्प्रक्लिन्नवर्त्मनस्य वा कफात्मकत्वात् यदि
तत्प्रक्लिन्नवर्त्मनः कफोत्कटसान्निपातजत्वाप
त्वेनाभ्युपगम्यते एतत्तु व्याप्तनाय वर्त्मस्व
कफजगणे सन्निवेशः कृतः इति स्वीक्रियते
तदा सान्निपातजगणे अक्लिन्नवर्त्मापरिग्रह
तं स्यात् तदपरिग्रहे कथं सूत्रमानित्वोपसंहारो
नेत्ररोगाणां कृतः पंचसप्ततेरभिधानात् पि

म.को. ग्रंथिभूतं ग्रंथेरुपेणास्यितं अवेदनमल्पवे
४२३ दनं सरक्तमीषद्बोहितं अविलांवितमश्रुलं
913 श्री प्रजल्प अल्पकोविदेननु क्रियाविशे
षणाद्भुवनैर्नेतायमर्थः अविलाविनशी
घ्रमाचदीतार्दुदामिति किंचितन्त्रसंगतं
अस्यपानस्यनिःप्रयोजनत्वात् अन्ये
अविलांविचेतिपठंति एतत्सन्निपातात्
तिमिपिरातिनित्यादि निमेषमलद्दशां
अयंवानजोसाध्यः तेष्वानिवदुपराः उ
न्मोषिणी प्रिरावाउः प्रावाविषूपावानिघृते
अत्यर्थचालयेन्मानवे यः स्मासिषी
व तीक्रियामित्यादिनाशोतितानापूर्णः एतदुक्तजमसा
त ध्यंच. सौध्याचविदेहः वायुः शोणितनमहावाशी
घाताणं प्रमुखेवासिक्तः जनयत्यकारंनाश्रवत्मे

स्थित

नुवर्त्म नोवस्थांतरमिति नस धौतानि अधौता
नीत्यादि आलिप्तवर्त्मायस्य पुनःपुनर्धौता
न्यपि वर्त्मानि बहिरंतश्चापरिपक्वानि तस्यापाता
ह्यते पिल्लोपदेहेसंलग्नानि भवन्ति वहिरं
तश्चापरिपक्वानीति व्याख्यमर्थः परिशब्दोत्र पल नो
भ्यते पक्वानामधौतानां रूपेणावस्थानि भव
न्ति तन्निरसार्थमाह अपरिपक्वानीति वर्त्मा
नीनिव कुंचनं नेत्रद्वयं भवनरूपकल्पनार्थं
विमुक्तसंध्यादि नावान् तावत्वर्त्मलिंगं वि
मुक्तसंधिस्वस्थानच्युतसंधि निश्चेष्टतेः क्रि
य निमेषोन्मेषक्रियारहितमितियावत् अ
तएव निनमीलने न संकुचति आदिच्चित
करोति प्रालाक्यवेदी एमहान्तजमसा ध्वंचा
वर्त्मान्तस्थमित्यादिनाइदं विषमसवर्कलं

म·को ५१४ ५१६

क्लोयः प्रचालितानीति प्रतिलोमानीति· पद्मा
गीति नेत्ररोमाणी संरंभामीति शोफं स्त्रासिः
तो सितभागे प्रजायते मूलके यानि रती मूल
स्थानात् पतंत्यपीति पद्मारागीति शेषः
आपि शाद्वात्पतंत्या नायेसान्नि पानजो पाष्म
वर्त्मपद्माश्रयगतम्मित्याल्लिता पद्मम् शोर्ते
पद्माशयः पद्मम् मूलगत्तं यो दिति पद्मम्
लं शाना यो दितुत्पाटयेत् कंदूरनापित्त कोपि
तरक्ता स्वयमापिवर्त्मरोग पद्मरोगा वर्त्म
पक्ष्मवर्त्मानि वर्त्मजाः इतिमधुकोषेनेत्र
रोग निदानव्याख्या शिरः साम्प्रत प्रवण
नासानयन रोगा नामि धाय मूर्धाशिरसो मे
नामि धानं शिरोरोगानि दानमुच्यते शिरो
रोगाश्चैकादशा भवन्ति नाना ६ शिरोरोगा

छिन्नप्ररोहिणां न छेद्योणितास्थौल्यसाध्यत्वात् ९
नाशयत्यर्थस्याव्ययस्य रक्तजइति अपाकादित्या
दिचूर्णनाम: अथ सात्याकि: चर्मोपरि ह्रादो
त्पत्ति: कठिनोनस्रपच्यते निरुजोऽश्मनाणा
जामलरोग: श्लेष्मसंभव इति अयोदोषा इत्या
दिनावसिंवर्त्मादित्वक्रपात्य आपिक्वार्शरीति म
वध्यते विशावादिति विशाम्परणालयप्यादेवा
लिक्रमर्थं रास्मिंतेजलसर्पी नतद्वानाध इत्या
दिना कुंचनं मलकृत्यस्याभिधानं उपत्वप्र
तिपादना पक्ष्मालिनीकरणाचतोमला उच्य
ते कुंचनं त्वचकस्यापित्तप्रपमाघवकरा वा
र्यैरालिखित्वं नसोऽश्मान्तं नैन स्रष्पातीत्का
व पृष्पाति संख्यानतीयते एवंवत्मपातापत्म
सातोपिवापृत्वं प्रचालितानीत्यादिनाथत्यप्र

म॰को॰ यंते तेनस्रूयविकर्मचलनवाता ग्रीवभेदकाः
४१५ ग्रंथवैरित्यभिधानमत्यच्यते अन्वयाने
915 वामेवाश्रिरोरगत्वात्तोश्चिरोरोगाजायन्त
इत्यसंगतंस्यात् अथयानिमित्तानीत्यादि
नावार्तिकः आनिमित्तनिमित्तान्ताहि
निमित्तं वायोर्विषमक्रियत्वात् अन्ये
व्रांस्त्याभिधानात्पित्तमध्याःकफेनमन्द
रुजोभवन्तीतिगम्यते निश्चिवानमात्रामिति
रात्रौनिवायोराधिक्यात् मन्दरुजाभवन्ति शीः
तयातित्वाह्वायोवंधोपतापैरिति अवयवकुलेषं
वाहूकुवचनं वंधउष्णीवादिः उपतापः स्वेदनं शि
रोभितापकृति शिरोरुजोपस्योष्णाभितापात्ला
पिभवन्ति धूपनाविवापिनासेजिपाठांजनंतन्न
धूपनंसंतापवन्तीनासाभवन्तीत्यर्थः पि

ग्नेत्यादि वातपित्तकफैस्त्रिभिरुत्तमाङ्गस्यतए
वात्रिभिरितिताक्याप्यं नदुक्तिः नैवं पञ्चवैशि
रोरोगाणां सान्निपातजत्वापत्तेर्वातादि
भेदभ्रात्कथंचित् तथाचोक्तं सर्वएवशिरोरो
गाः सान्निपातसमुद्भवाः दोषप्राधान्यलिंगैः
कीर्त्तितास्तु द्विवादादयोऽपीति त्रिभिः सान्निपाते
नेति पदद्वयेन प्रकोपाविकोपसमावेनात्सं
निपातद्वयमाहुरन्येकत्वपदे सन्निपातजत्वा
देकत्वगणना तथा न संख्यातिरेकः त्रिभिरिति
पदं एकपदं गोतनाप्यमिति गदाधरः द्वयोरे
ति अस्य एकस्मादीनां द्वयोरात्मयजः द्वयः
सत्त्वाद्युत्तवातजन्यत्वेनचयपूर्वकः चय
पूर्वकत्वचातजः अतस्वानुपशयोपास्व
संवेदनादिनाऽरुहंतयद्दृष्ट्वापत्यस्तः शि
रोरोगशाद्धुनापि शिरोगत शूल रूपारुजोनिघो

२८१ अ॰शु॰

म॰कौ॰ वायौ उग्रस्तजो युक्तं तेन तु तेरोग पद्युक्तं वातेपि
५१६ लोकपे चैव दृष्टीरोगल क्षणानुच्यन्ते कर्मरुग: प्र
418 कृत्तेर्हानिरिति ग्रन्थे: पुनरयं पाठ: स्त्रप्युक्तस्ती
वस्ता कृत्त: पष्यावलासदृत संभवानामिति युक्तस्त्र
यं पाठ: वातद्वयेपि कफे दृष्टे कफज: शिरोरो
गस्स्यात् वृद्धिर्वा पित्तिरोधितामिति वचना
त् किंचैतस्य चिकित्सायां उक्तं पानेतस्य चस
र्पि: स्यात् वातव्रै मधुरै: प्लुतामिति ततस्त्रसामी
रा रं पाठे न संगत एव माहितीरोगे वाये शमनं
युक्तमिति नाहि वर्द्धनाविधिवसादे हस्तेहोप
लक्षणा तेन मेदो मेह मज्जाद्युक्रमास्ति स्वान्यव
रा भूलते पिलमांसादित्त यत्स्च चयपूर्वकपाल
शिरोरोगे चावरुध्यतश्शति गदाधर: शिरोमि
तापशस्ति स्त्रीरोरुजा संस्वेदन छर्द्दनती धूमत

रोगभेदे इत्यादिना कफजा कफोपदिग्धं कफा
लिप्तं गुरुगौरवयुक्तं प्रतिस्तब्धं बद्धमिवं इत्या
दि कूटाभिनिवर्तनाविशेषणं चरकोप्याह शि
रोमन्दरुजं तेन युक्तं स्तिमितभारिकमिति शिरोभि
तापैस्त्रितयैः प्रवृत्ते इत्यादिना सान्निपातजः अयं वि
कृतिविषमसमवायजा उक्तवातादिलिंगानां क्षु
द्रुर्द्रुर्भिकनात् त्रितय प्रवृत्ते दोषत्रयसंमूर्च्छ
नात्मक इत्यादिना सान्निपातजः पित्तसमा
नलिंग इति पित्तज उक्तं परागललाटचक्षुर्वक्त्रस्य
शूलसिरत्वमधिकं अस्रुक्स्रवतेत्यादिना रक्तजः
वसासृक्जो सर्वगतत्वात् शिरासि स्थितिः कफ
स्य च बलस्थानं शिरः उदानवायोरूर्ध्वगतत्वा
दूर्ध्वजत्रुविकारकर्त्तृत्वाच्च शिरःस्थितस्यत्व
वेऽयतजत्वव्याधिप्रभावादित्येको यत्नोहस्रो

म·को· क्वान्त्कवापश्चाद्गाढामतीवि वर्द्धनीया सकसूर्या
४१७ वर्तो सूर्योपगमेविनिवर्त्तते स च सूर्यावर्त्तः
417
तत्र पूर्णात् त्रैलीनाभव सर्वात्मकं सान्निपातजं न
न्वय स्वेष्मत्वात्तापित्तात्मांयपद्यते यथा वर्त्तसंज्ञः
सकसूर्यपूर्वैव्याधिर्मतः पित्तसमीरणाभ्यां
शीतेन प्रशांतिं लभतेपि कदाचिद्घृतेन कंजलैः सु
खमाप्नुयाद्देति तत्कर्पयं सर्वमित्युच्यते तत्रो
क्तयेन स्वेष्मत्तेनानिर्देशाददविरोधः नन्वेवंरा
त्रौकर्पयं वायोः समाप्नुराशीतप्रादुर्भावेवेद्
नातानता दिवसस्याघतयोर्मंदत्वात् उच्यते
मत्रापि पित्तस्य प्रबलतमत्वात् यत्किंचिद्वि
कित्सायां तीक्ष्णादिरा मूलफलावपीड पि
प्पलीवर्त्ति धा पीडाभिधानं तत्र यापि प्रत्यतीक
त्वात् सूर्यावर्त्ताविपर्यय स्ताविदेह पच्यते

स्यैः कपालस्यत्वयः नगराद्भिलीव धूमैनमालिका
वशादित्वयः प्रतप्यतैः संस्वेदनादिभिः हर्षिः नय
मयार्विदलोपिपद्यते शून्ये भ्रमतिकल्पेतशि
रोपिभंजनेवता मूर्छा गात्रावसादप्रशिरो
गदयात्मकस्पति निकटयतइत्यादिनाकामि
नः संभवद्यमारणामित्यत्रकामिभिरितिशेषः
स्फुरत्यिवमनाक्कालनीव ब्राराणव्रगाद्धेस्त्य
त्रवकारेणाक्रमयश्चागाष्ठंनीतिदृष्टव्य नपान्वर
कः कार्मीराणांस्पर्शितचेति सूर्योदयंप्राप्ति
मंदसंदमित्यादिना सूर्यावर्तः सूर्योदयप्राप्ति
लदाहित्यययाकक्र भुवंसमउपनीतिसंबंधः ति
महितिभुवावितिपाठांतरेप्राप्यगवेलनप्रा
४।७ मैकवद्भावस्याभावः नासिकात्रयोरितिवं
५।५ द्वयोर्व्याभिचारचिन्हात मंदमंदयणाभवभिति

म.कौ ४१८ 418

योगात्केवलवानजादन्यतोवानाष्विवत्प्रणए
वाणमित्यनेनवतोधिकः पठितः भेदोहिभेद
वतांकारस्याभेदात् वितकृधर्माध्यवध्यवसा
याद्भभवतीति रूत्वाप्रतेत्यादिस्यानधीवभे
दकः अत्यध्यशावेति अत्यशानमध्यशानं
वाश्रध्यशानमजीरार्णभोजनं अवस्यायेति
अवस्यायोहिममितियावत् शस्त्रारागि
निभाग्गीति शस्त्रछेदनिभां अरणीनिभां
वश्रराणिरिति अम्बुत्पादकामेध्यारकाख्य
पत्रं नलकृतमेघपभावेदनाकरोति किंवा
रागानावारसापिरवेवोच्यते नेनाग्निभां
स्फुगनेत्वयंदोषत्रयजः पठितः यथानस्यो
नमांगाकृजत्वेकृसत्रंसतोदमेदम्भमभोहपर
लैः पताह्हशम्लादध्यवाप्यकस्मात्स्यादम्

यस्यानक्षत्रानुगतं पित्तं वितनं शिरसि तिष्ठति
मध्याह्ने तेजसाऽर्कस्याहितं शिरोरुजां क
रोति पैत्तिकं होरां संशाम्यति दिनक्षये अस्तं
गते प्रभाहीने सूर्ये वायुर्निवर्तते पित्तं शां
तिमवाप्नोति ततः शाम्यति वेदना एवमपि
तानिलकृतः सूर्यावर्त विपर्यय इति अस्य
सूर्यावर्त एवान्तर्भावि स्पष्टं विचार्यः कवि
पर्ययकत् दोषात् उष्णाद्यादिनाऽनन्तवातः
सरुजामितिस्त्रीयस्याय रुजा गंडपार्श्वे गंडस्यो
पांतदेशे हनुसंधौ नेत्ररोगत्कान्यतो वातेना
सहहृतां तरतया तत्त्ववातं परित्यज्य पदशो शि
रोरोगा उक्ताः एकादशान्तरेऽपि कोर्त्तिताः तद्वि
पर्ययोत्पत्याभिधानं मा धवाचार्येण तत्त्वसंग्र
हे त्रिदोषजं रक्तजं तदधिवाकं पत्स्वग्रहलिंग

म.को. तत्कत्वात्स्त्रीनिय नरोगाणां मपि धावंत त्वचा
४१९ योनिव्यापत्तिविशेषादावर्त्तप्रभृतयः सप्तवा
५८१ तत्पृष्ठमंडुकांतर्भविष्ठ व्रलिखितरूपस्य प्रदरस्य
निदानमुच्यते विरुद्धमद्येत्यादि विरुद्धमद्य
व्यापन्नमद्यं किंवा विरुद्धं संयोगादिविरुद्धं
वमयंच अजीर्णादपक्वभोजनात् यानिक
वशानाल्लायनादिभिः हीराधात्वात् म
स्यसा धारणात्पमात् प्रसूगदरामित्यादि
सर्वदतं सरूलमस्तपूर्वीयन्तु चवतास्मिन्
नितुदरस्वदर रुदचनद्वाणान्तरपठन्ते नेयस्वा
नेदवात्ति प्रसंगेन प्रवृत्ता भक्तानावापि म
रक्तगदांविजातीयात्तु रक्ता उत्कलदरागामिनि
रक्तादेवेनि मानिवागनि प्रवृत्तिः तस्यानि
पुनः प्रवृत्त्रवातान् तस्यानिवृत्तो देववल्यामि

भेदं त्रितयात्तथावस्योदिति अथातः केवलोऽनिलः स
कफः कृत्यमे त्रिपात्मिधानकद्भवात् सोद्यामेदः श
क का विलादिति विदेहे पवमेववाप्युक्त पित्तरक्ता
निला कृत्कादिता शाखकः विभुजर्षिताः प्रकृत्या
शाखाश्लीलवायुमूकदीपवेगः कृत्तोगुपन्नः वा
कपित्तारोगेरिति सुश्रावुचनात्कफोप्यद्यावग
तव्यः त्रिरात्राजीवितं हन्ति त्रिरात्रात्परतो जीव
तिं हन्ति त्रिरात्रेऽकुशलवैद्यात् इति जीवति
मासमेव अतः जीवितानि भेषज्यप्रभावे
यास्यकारयेदिति अतः दिवि यस्याप्नल
लोपयचमोभेदेप्युक्त कुशलवानुपक्रान्त
त्रिरात्रादेवजीवाति शतिमधुकोषशिरो
रोगानिदा नव्याख्या अंद्रीसाधारणा त्वि
कारानभिधाय संप्राप्तिनियतस्यापदर्शादे

मं.को. ग्रांमलिनं हरितालवर्णपीतं मज्जप्रकाशं मज्ज्ञाशि
४२. स्नेहलालसमाकुलं पंचशवगंधि तं चाप्यसाध्या
420 मितिचिकित्सानिवृत्य यत्नं विष्ठक्षालवलहा
तामाह मासान्नावृद्धदोहातिसारिणि मापीहि
लमलहमूत्रलादिवेदनं एतेलक्षणवाताद्
लदातपरहितामिथ्यापथ्यैः पंचरात्रान्दृतग्रह
णयाद्भूतप्रभुत्याच पंचरात्रात्परतोयोन्नव
प्रापि षडजलातीतं खंड प्राप्तिसाहच्का
लशतौ वाहोपयुक्तवान् हीरणास्त्रकभैव
निवासराणि यथाक्रमप्रातिमयछ्यकाला
शारलापमासिति वर्त्तिकयाभिधानेवाला
दिपक्षोपिदलवर्ती भेदात् पञ्चाहलाहिर
उपलशर्तेवसलावकपदगतरक्तरक्तकापसं
जलोद्भवसजपानतेषुलाविजप्ते नाविवर्ती

त्यादिनावातजा इति म्भादोषकं वादयः तै
श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैरित्यत्र श्लेष्मणो
वातपित्ताभ्यामभिघातनतु ग्रदरवदनायाम
नाम्निरजाति दुःखदायाणादित्युच्यते कफ
जालिंगेष्वाम रससंयुक्तं सपिच्छ प्रतिसंपि
च्छा सचः प्रावलम्ल्यादि मंडस्तनौंडुल्यापपिछि त्तौ
लामित्यर्थः सङ्घ्वदप्ये पुलाकुत्तोत्मप्रतीमं
गवेधुकानवारिवत् धूसरापच्छा स्मन्येतु
लाकंठधान्यमाडुः पित्तजातिंगोपित्ता
ल्लिङ्गितामीति सप्तपादित्युक्तं भ्नरवापिकु
वारम्भातिप्रद्योति वातिकोपाङ्गनोदकाभामि
ति मांसपक्षालनोदकवर्णं विदोषजेस
दोष्णसाप्यहरितालवर्णं होद्रुवर्णमिताकू
पिलसार्षिवर्णाविलीलचूर्णवत् किंचिदक

421

म.को भवति दैवादिति दैवं सर्वत्र साधारणं विशिष्टं
४२२ चहष्टकारणादर्शने सति कार्यदर्शनादनुमेयं
साप्येतिलामित्यादिनोप्योक्तः सा योनिः फे
नवदन्तविभवति उदावर्त्तेति उर्ध्वमासमंततात्का
येराहृत्य वर्त्तिनी वायोर्यस्यां सा तथा उदावर्त्तेति
पाठान्तरे पापमेवार्थः अर्धपृथ्व्यादित्याद्व
विलुप्तामिति नित्यवेदनावातवेदनाविप्लु
तत्वात् नित्यवेदनां नित्यवातिकत्तोदादि
वेदनां परिलुप्तामिति परिसर्वतो वातादि
कारोपप्लुतत्वात् परिप्लुतेति संज्ञा याम्यघु
मे मैथुने स्त्री पीडा भवति ग्राम्यधर्मेरुवि
रिति पाठान्तरे रुचिरभिलाष वातलेत्यादि
यानि विशेषणानि वातलायां पंचयोनिवृषणे सह
दः वातलायाः पृथग्गामि योनमत्यर्थंवातात्

भवति अयमर्थः यद्वोतं स्तन विकृव वर्णस्या
त. तदान्तं वा विस्फुरणमिति. नद्धकं हिरण्यादि
दुग्धपकसंका शास्त्रि धर्मदुग्धाधैव अपि
पित्तमपीतिचयत् वामोनावर्जयेत् अदो
वालेगसंयुक्तेन इजः स्फुमष्यत इति यत्तम
धुको वै प्रदरानिदान व्याख्या योनिमवृत्तत्वा
दूतगदसूना नत्तरयोनि व्यापत्तिदानमाह
विसंनि व्यापदोयोनिरिति रागसंग्रह इति
अत्र सूत्तरीये चरकोक्तत्वादस्य वाक्यस्याभि
व्याचारेण असम्यगाहारव्याचारेण चरते
मातिभक्तरणत्वात् प्रदुष्टेनार्तविनेतिकापि
नवाता दुष्टेना र्तवेनाव ध्यादिषु बालेविद्ध
स्त्रिडुष्ट्रिपिकारणंभवतिविजदोषादिति
गर्भाशयं वीज गतान्त दोषात् तेनापंढी
मे

म.का. पीतासिता र्नीवा च भवतीति स्त्रवगंतव्यं तथाच
४२२ तंत्रांतरे व्यापल्लवव्राणकद्वमलदाराद्यैःपित्ताजाम
422 वेन दाहपाकज्वरोष्णतोनीलपीतासिताल्लवेति
अथास्याविति रक्तालयवामिनीप्रशंसितीपुत्रघ्नी
षु अन्यानल्दापुग्राम्यधर्मेरोतिमेषुनेनक
र्णिकेति मांसकल्याकारोग्राथ्येमेथुनेचरणा
त्पूर्वपुरुषादतिरिच्यतइति अचरणादसंप्र
गमैथुनाचरणात्पूर्वंपुरुषमेपुरुषान् अतिरि
च्यते विरमत्यपुमर्थ्यः यावत्पुरुषःस्वसुखं
नाप्नोतितावदसौ नविरमति वीजनष्ट ह्वाति
अत्रवाचरणाशब्देनोपचारात् स्त्रीनिरुच्यते
वहुशश्चाभिचरणादिति वहुशोमैथुनाचरणा
दतिचरणात्मात्वभ्लेष्मजाततकंडुश्चिराद्व
तयोर्वहुमैथुनाचरणान्नवीजंदत्ते अतए
वोक्तं तयोर्वीजंनाविंदतीति तयोरितिचर

वेदनाशप्रदुर्भावार्थं एवं पितलादिशापविवोद्
वंशान्वनस्यशापविबाधामिति उक्तावन्तो विंध्या
विलुप्ता परिप्लुता सुवर्तस्य शापविवान्वेदना-
तेषां सत्यासहमित्यादिना सदयः शापयन्तकं-
मिति श्वाती हृत्वा तत्रस्य दयः प्रसादप्रीती
श्रंसनेकृतोभितेत्यादिना वामिनी उक्ता देवी
जामिति षड्लोकवमतीत्यर्थः श्रंसनदर्शनस्व
स्यात्वाद्यावतामिति ःसत्तीति यावत् श्रेतए
वदसांविनास्रवेशापादिरुक्तो तोभितादिमहि
ना उः प्रजापितृदेः प्रसवा पुत्रघ्नी रकसदया
दिति वाषुलातिवदायात् श्रपुत्रघ्नीत्यापसर्वी
पत्याविनाशास्तस्यापि पुत्रस्य प्रधान्यात्पुत्रघ्नी
तिव्यपदेशः पितातयासह पंचपोनित्या-
दीहपाकज्वरात्विनितदुपलन्दानां मैननीला-

म॰को रक्तयोन्यादयः तत्संसृष्टत्वात्कृतास्तेह्यांतर
४२३ त्वेनाविरोधोद्रष्टव्यः इहैवयोनिसंश्रितत्वेनयो
423 निकंदमाह दिवास्वप्नादित्यादि नरवदंताद्यैर
रित्यत्राद्यग्रहणात्कंटकादिपरिग्रहः वाताद्याः
कुपिताश्चेति यद्यपिनिदानमस्त्यत्रैकेवातादयः कु
पिताः लकुचाकृतिसन्निभामित्यस्यानन्तरंपु
डकामितिद्रष्टव्यं तेननपुंसकलिंगता संगतम
वति कंदोदःप्रायेणजरत्कारीयोनिगतोलकु
चाकारोरोगः नीलपुष्पप्रतिकाशमिति अत
सीकुसुमादिवर्णा एवंविधवर्णेनात्रकफत्वेपि
रोगप्रभावात् अन्येत्वेतत्पैत्तिकमेवएसंवर्धं
तियोग्यत्वात् वदन्तिच दाहरोगज्वरयुतामि
त्यभिधानात् विकल्पितमेतदवगंतव्यमिति

गागन्ति चरणायोः श्लेष्मलावामतिषी तलोत्युप
लक्षणं नेनावेदनोत्यापिवोद्धव्यं पंकजे तंत्रांतरे
कर्णोभिष्यंदिभिरक्तैर्योनि दूषयतान्त्रियः सकु
र्याद्धिषितां शीतां कंडूरलामवेदनामिति षंढी
आनर्तावातलनीतिअनार्तवाअरजस्का आ स्त
नोर्ईयत्त्वलती अंडिन्यामिति कायग्रहीनाया इति
अतिकायो बृहन्मेहः नपुकपलिलण्टतायायास्त
स्तायाअल्पप्रलायामंडिनी अंडवलानिः स्त्रा
योनि विवृतानि महायोनिरिति आतिविवृत्त
मुखीविवृताः सर्वलिंगसमुत्पन्नेति सर्वदोष
लिंगसमुत्पन्नायतन्त्रसंतन्या अन्येत्वाहुः सर्व
दोषलिंगात्सर्वदोषसमुत्पन्नानमुखी विवृतास्त
चीन्नचीवक्रा तानिमहृतंत्री तानिशामीषुस्वीस
र्वदोषहेतुकोत्यर्थः चरकोन्नायामधिका

म॰ को॰ यस्यां पंचमषष्ठयोरीति सप्तमेष्टगुणा पक्वो जीव
५२८ न दर्शनायोक्तं विउराप्यवनौ ति सप्तमासे वा

५२५

पि गर्भपातः अन्येतु पंचमषष्ठयोरेवपातः
सप्तमादिषु तु दोषवैगुण्यात् प्रसवः इत्यर्थाद्वार्थ
प्रामाराणा पावलरा अन्यत्र गर्भस्यचिरपातं स
दृष्टांतमाह गर्भामिवाततेत्यादि पक्वं द्रुमादिवे
ति दृष्टांतेनैवं दर्शयति यथावृक्षस्थितल स्तप
क्वं फलमि वाततेनाकाल एव पतति तथापक्वा
प्तेः सामर्थ्याद्काले पि गर्भपात इति एवं तस
वविपय एव प्रसवो भवति काले यथा मृदोगा
ता॰ र्भोभवति तथाह मृदुः करोतीत्यादि मृदो वा
सत्कमतिः स्थूलं चपोतिजठरादिषु मूत्रसंगा
मित्यन्न करोतीति संबध्यते विगुणानिलस

घि

इतिमधुकोषेयोक्तंदानिदानव्याख्या स्त्रावि
कारमैकारान्स्त्रीयोगान्निदानमुच्यते अथगर्भ
पातहेतुमाह भयाभिघातेत्यादि एवंचोपल
क्षणं तेनान्योपिसंकल्पितोक्तोग्राम्यधर्मयान
वाहनगमनस्खलनादयोग्राह्याः पततीतिप्रस
ते तेनस्त्रावपातयोरपिसप्रसूलंस्त्रक दर्शनंभव
ति स्त्रावपातयोःकालनियममाह आचतु
र्थान्ततोमासात्इत्यादिर्भविद्रवइति अनतिघ
नावयवत्वेनाविशेषेणद्रवरूपतयागर्भविः
श्रावयते यततोजातिंहृंतं आपन्नीयायंततोमा
साद्गर्भः नवामिषाणेतिते उष्णसंयावतस्तद्गर्भः
पततीयोषितामिति तत्रचतुर्थमासिसंयावद्र
पतयाघ्रातव्यक्तावयवगत्यावपस्थापितेन स्त्राव
पततीतिनिषेधाःस्थिरशरीरस्येतिकठिनशरीरावति

म॰ को॰ सन् हस्मुतेत्वस्यांधागानि रेवपद्यते यथा काश्चिद्धा
४२५ मं सविद्याभ्यां योनिमुखं प्रतिपद्यते काश्चिदाकु नै
425 कसविद्रे केन सक्थ्ना काश्चिदाभुग्नशरीरा श्रिरदे
शेन तिर्यग्गतिः काश्चिदुदरपृष्ठयाष्वांनामन्यत
मेन योनिद्वारं पिधायावतिष्ठते पार्श्वपवृत्तारि
राः केश्चिदेकेन बाहुना काश्चिदाभुग्नशिरावा
रू कयेन काश्चिदाभुग्नमध्या हस्तपादशिरोभिः
काश्चिदेकेन सक्थ्ना योनिमभिप्रतिपद्यते अ
परेसावायुभिति अपराश्च तत्रोपन्नाराह संकी
लकस्त्यादि सम्यग्गुरुतरः कीलकः सशब्दप्र
योगः छन्दोनुरोधात्कृतः कीलकस्तनिस्वार्थे कः
कीलकीलतितिनामत्वेयं ऊर्द्ध्वबाहुचरणशिरो
भिः कीलानिमेयोनौ यलग्नः सकीलकः यो
नाका

योगाङ्कृतिमसंख्येयां दर्शयनुक्तवान्तरयोग्यां॥
नष्टोषप्रकारानाह भुग्नोनिलेन्यादि भुग्नइति.
विपरीतीकृतः वकुधीति उक्तप्रकाराद्व्याविके
वारितकृत्वाशिरसीति एकःप्रकारःशिरसावि
पूर्वेनयोनिद्वारंपिधायलग्नोभवति जठरेण
काश्चिदित्यपरः जठरेणाध्मातेनयोनिद्वारं
पिधायसक्तोभवतीत्यर्थः काश्चिच्छरीरपरि
वर्तनकुब्जदेहं॥इतिश्शरीरपरिवर्तनेनविपरीत
कश्चित् वर्तनेन कुब्जदेहःसक्तोभवतीति॥अनेनान्त
कुब्जएककुतयोःपरिग्रहः एकेनेतिवकु
ना अपचारव्यतिर्व्यमानइति मर्गलायर
मानः काश्चिदवाङ्मुखोन्य इतिश्रीवाम्गाद
संलग्नः पार्श्वापवृत्तिगातिरीति पार्श्वभं
गेनाच्छियुगीभूतः पार्श्वगतइतियावत् ए
भिःस्वरूपानादपीति नष्टैवेति अवाङ्मुक

म.को.
४२६
426

अपविद्धाशिरा इत्यादि अपविद्धा शिरा: शिरो
धारयितुमशक्ताः अवनता शिरा इति गदाध
रः तिरपत्रपालक्त्वाग्रहिता नीलोद्गतशिरेति
नीला उद्गता शिरा कुक्षौ यस्याः सा तथा प्र
हर्षणा इति प्रसववेदनानामभावः अपरस्या
वीथा हेतुमस्तवा लिंगानि भवन्ति तानि च मू
त्रकफप्रसेकादीनि तेषां नाशः प्रस्रुता गर्भा
उद्भूतता मत्तगर्भस्याधापनेन तस्यान्तर्गतस्य
मानसागन्तुदुःखव्याधिभेदेन त्रिविधं मरणहे
तुमाह मानसागन्तुभिरित्यादि उपतापयन्ति दुःखैः
अपरमसाध्यगर्भिणीलक्षणमाह योनिसंवरण
मित्यादि योनिसंवरणं तदाख्यो रोगः
तथा च वातलान्यन्नपानानि ग्राम्यधर्मप्रजा

भिणत्ति योनिं प्रहृष्टैरवयवैरिति खुरसाधर्म्यात्
खुरसाधर्म्येन हस्तपादावुच्यते तेन हस्तपादैर्विहि
तैः प्रतिखुरो गच्छेत् भुजद्वयशिरोशति भुजद्वा
पाहि येनाशिरोयस्य सतथ्या तथ्याभूतः सतथाग्रच्छे
त्स बीजकः कायसंगी भेजोथ्येनावगन्तयः
पयन्ते यथाउर्ध्वबाहुशिरःपादाख्यात योनि
मुखंवृत्य प्रतिकीलोपमः स्थिरःपासकीलह
तिसाल्हेला स्मधःपार्श्वगतोवापित्तथ्येवाकुटी
तोपिवा योनिंस्थलृत्यमरुवृयान्केर्यः प्रतिखु।
रस्तुसः योनि द्वारकानिर्गछेदस्वैकस्माशिरो
भुजः तमाहुबीजकेनाममृढगर्भचिकित्सकाः
योनिमावृत्यपरिष्ठुत्परिघोगोष्टरथ्या
तथ्यांतर्गर्भमायान्तं विद्यात्परिघसंज्ञितमि
ति मूसाध्यमृढगर्भगामिरायेलत्द नामक

म·को· त्वामिति यथोक्ता श्वास्युपद्रवा इति यथोक्ता
४२७ ये एते उक्ता मे पूर्वराजदीपका श्वासादयः सूति
427 काऽरोगलक्षणमिति सूतिका एव रोगलक्षणा
अंगमर्दादिव्यतिरिक्तास्य रोगस्याविभिघाता
८ त एते अंगमर्दादयः प्रायेण सूतिकायां भव
न्तः सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्त इत्यर्थः संक्ले
शादिति संक्लिश्यतेऽनुक्लिश्यते दोषैर्येनेति
संक्लेशो दोषजननकाः मन्ते विषमाजीर्णभोजना
दिति विषमभोजनादजीर्णभोजनाच्च ज्वराती
सारादीनामंगमर्दादिभ्यः पृथक्कुलरूप
दान रोगाणां धिवपक्षकृतस्वरूपद्रवांश्च वस्यापाथे
त कफवातामयोद्भवा इति श्वस्या हविष्रसेका
द्या इत्यस्य विशेषणमन्यथा केवलं श्वसे
सेकस्य ज्वरादिसाध्यकफवातजो विकारः स्यात्

गारं अत्यर्थसेवमानाया गर्भिण्यायायोनिमा
रुतः मातरिश्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृ
तिं कुरुते रुद्धमार्गत्वात्पुनरंतर्गतोऽनिलः
निरुद्धमाशयं च पीडयन् गर्भसंस्थितं निरु
द्धवदनोच्छ्वासो गर्भश्चाशु विपद्यते वक्रसंरुद्ध
हृदयां तां प्राणयत्याशु प्रगाढगर्भिणीं । योनिसंवरणा
नाम व्याधिमेनं कृच्छ्रतरं अन्तकप्रतिमं घोरमा
मेतं चिकित्सितुमिति योनिसंवरणो सति प्रतिलो
म्यो वायुर्गर्भाशयं यदा रुणद्धि तदा गर्भः कुब्जो
श्वासो भवति उच्यते संगः कुब्जाविति । शेषः
वद्यापि सूतायाः श्लेष्मकास्वासाद्यतं मज्जा पड्क्ते
स्पृशन्ते प्रसूताया श्रोतसं कालं तनिरुद्धो रविशो
षितं शरीरं मकल्लं करोति । नितंब्या पिप्रसूता
याश्रोतिचकारेणाप्रसूतायाश्चापि स्थूलं मक

म०को नामपीत्यादि एतत्कडवाद्यं स्मायंतुक्तनरोगा
४२८ भिघातेन प्रलेपेन च रक्तजस्यासंभवप्रभावात्
५२९ त्वनाश्रितत्वेन त्वनस्यदुष्टिमाह गुरुभि
र्विविधैरित्यादि गुरुभिरन्नैः कृश्लैर्यैर्दुष्टादे
षास्तैः प्रदूषितं सलिलप्रावीति सलिलैय
उल्लवनेलाघवात् एतदुपलक्षणं तेन मद्
त्वाद्यापि वोद्धव्यं कट्वम्ललवणामिति कटोत
कं तिक्तोपि कटुशब्दप्रवृत्तेरिति पठंति पीत
रजीमामिदीत पीतरेषादृक्क अत्रापिपीतो
लोहितराजयो वोद्धव्याः पित्तसंहितमिति
पित्तदुष्टसंहितं कफदुष्टमिति नापीतिमद
नीति गुरुत्वात् अत्रापिमाधुर्याद्यापिवो
द्धव्यं प्रसन्नस्यकठसा पारुष्य मधुरपाण्डुत्वस्रोतो
घातेनापिदुष्टत्वसंभवत्यैव किन्तस्य

यद्येषामुपद्रवजातं स्या न्नैवाति विसर्पकादयः
कृच्छ्रसाध्या स्युरित्यर्थः नैसर्वे सूतिकानाम्नेति
ज्वरातीसारादयः सूतिकाभवत्वेनाश्रयाश्रि सर्वे
तयोरभेदोपचारात् सूतिकानाम्नोच्यते नैः
वाप्युपद्रवा इति ते उपद्रवा भवंति उक्तानां
रोगाणां मध्यतः मंत्र पालीकृत्य इति मधुको
षे सूतिकारोगमतिदानव्याख्या सूतिकारो
गाधिकारानंतरं स्तनरोग उच्यंते परिस्राविका
का स्तनरोगसंज्ञा त्रिमाह सक्षीरौ वाप्यशीर्षादि
सक्षीरावित्तिरा भवत्याः सक्षीरावक्षीरौ वेति
दाह्याः पवित्रप्रसूतायाः सत्योप्राप्य्येति वि
हृत्य धमाणी कुरुवेलप्रावि पुष्पस्ता मशवृन्नास्त
नकोपयति प्रसिद्धो रोग उच्यते तेषां वात पित्त कफ
संनिपातागं तुजानामाति देशे मलदतामाह पंचा

म० को० कौमारभृत्ये स्त्रीरोगनिदानव्याख्या दुष्टस्तन्यपानसं
४२८ भवान् बालरोगानाह वातदुष्टमित्यादिना। गद
429 हरो वक्ष्यमाणस्तन्यामस्वरादियुक्तः। लः क्षामा
स्वरो बालानाम् लालालुर्लालावान्। क्षार्दितश्च
वान्तिकरः शिशोर्वक्तुमशक्यं योनिगतवेदना
ज्ञानोपायमाह शिशोस्तीव्रमित्यादि। तीव्रां
रुजां बाधां वेदना अतीव्रमल्पवेदनात्। अथ तम
बालानामेव दुष्टस्तन्यपानात् वर्त्मरोगमा
ह कुकूणक इत्यादि। कुकूणकः कौकवा
इति ख्यातः। श्वेत कुकूणोपि प्रक्लिन्न एव क्षताशी
युक्तं भवतीत्यर्थः। नवनीतं निमिलनं दृगसामर्थ्यं
नवकर्म चालनपटुः मातुः कुक्षिस्थगर्भ इत्यादिना
पारिगर्भिकं पिबन्नपि स्तन्यापि गर्भस्था दपि वक्ष्यमाणो ह
त्याशु पारिगर्भिकामिति हिडिकाख्याते

वातिकस्तन्यलक्षणोनैवग्रहणंतत्स्वरूपंचस्फुटतो
क्तं नद्युत्या रसप्रसादोमधुरः पक्वाहाराग्निमित्तजः
कृष्णदेहात्स्तनौप्राप्तैः स्तन्यमित्यभिधीयते अ।
विकृतस्तन्यमाह अदुष्टमित्यादि अम्बुनिक्षिप्त
मेकीभूतंभवति स्वावितमिनाजलेनसहएकीभ
वतीतिबोद्धव्यं वातादिदुष्टस्यापिएकदेशेनै
कीभावोपलंभात् अविवर्णमिति अविद्यमा
नवातादिदुष्टवर्णं एतत्समदोषप्रकृतिनीर
स्यप्रसन्नस्यलक्षणं अत्यन्तविवर्णमित्यनेनव
द्वौ वातादिप्रकृतिवर्णाद्विक्रमपिपाण्डुरमल्प
दुष्टत्वात् स्फुरति काचित्पाण्डुरस्यानेसर्वस्यशत्तिपा
ठः नदासर्वावितमिनाजलेनसहभवतीतिमतो एकी
र्थः अत्र पतेश्चाविवर्णमित्यनेनैवदुष्टमुक्त
वर्णनातत्त्वया प्रसन्नप्रकृतिवर्णस्य इतिमधु

म॰कौ॰ दंयातीति वालिका: अंगुहृदयं गत्वा उदयाती
४३० त्यर्थः अत्र पञ्चवर्षान्ता वालीदेशेवृद्धका वा
430 प्राहोष्णवातश्लेष्मवातस्थिताविकिल्यर्थौ अन्योक्तौ वि
कारो बालानाम प्रवर्तनावाह स्निग्धास्वर्वरौत्या
स्निग्धा अणवलिका कंडूयमानातलतःशिशूनामित्या
दिनादिपूजनं अन्नौषधिविकारो बालानां भवं
तीतिताताति देवेनाह ज्वराद्या इत्यादि तेन
वदिति तेजसादयस्ताह्युणशेया इत्यर्थः प्रा
येण शौचभ्रंशनादिना स्कंदयुहृदयो बाल
कानाविशाति तत्रलतापरिज्ञानार्थं सामान्य
लक्षणं विशेषलक्षणं चाभिवेष्टे तत्र सामान्य
लक्षणमाह क्षणाद् उद्विजते बाल इत्यादि
एतेग्रहाः पूजालेतोबालानाहिंसंति यद्वा

तस्यैवनाम्नांतरं परिभवाख्यमिति वांत
रं परिभवत्यभिभवतीति परिभावाख्यः॥
उपशोषयेतापित्तस्य तालुशोषमाह कुर्यात्तत्रा
षितिदीर्घतमामिति तालुकंठमाह कंटकाकार
त्वेन तालुकंटकोनिम्नता तालुपातइत्यादि
नातालुपाताख्योरोगः तालुनः पातः संप्रूये
वा यत्रसतकुध्मात्यानामित्यत्र तत्रास्यैति शोषः
सकृद्भवाभिन्नपुरीषता ग्रीवाउद्भूतग्रीवा
याउः स्वेत धारसाभिः ह्रस्वपयवांति मह
त पद्मामानाविसर्प्यमाह विसर्प्यान्निति पाद्दिला
वालिशराविजरति वालिजस्मश्रुशीर्षजश्च शी
र्षशिरः पद्मवर्णी इति लोहितपद्मवर्णाः श्वे
स्वाभ्याहृदयद्यातिशरविशरार्षजिः॥ तत्रपद्मवर्ण
तास्तुस्वेतालुनिवाहिर्देशेचवदंति ह्रदयाउ

४३१ म॰ को॰ वाङ्माद्य स्वभावः प्रवेदांतुरु कण्टकस्येत्यर्थः
स्वं स्तोकं पल इति स्वं स्तम्भनाद्वालतं कंपतंम
त्तावेगेन पवतं भवतीत्यर्थः चत्रास्ये इति व
क्रमुत्त्वः रक्तांधकारयतेन सामान्य वदता उक्त
मपि ब्राति शयार्थमुक्तं एवमन्यत्रापि सामा
न्य लदृ गोल स्तं स्तो वैमन्त्र फेनं संज्ञावानाति
राद्विनीति स्तंभः स्तनफेनं वमति संज्ञा वा
नत्रानवान् व्रतितोद्विति नष्टसंज्ञो मूर्छितः
शाकुलीलक्ष रास्यत्ताग इति भंगः शासन
यत्र व्याप्यवान् भयवाकितमिति भयहेतु
र्भयंपातकमुच्यते नतश्चाकितः स्मृति
भयहेतोरत्वरस्पतीत्यर्थः बिहंगां धिरिति वि

चरके धात्रीमात्रोश्चापरातो छोचमस्त्वमंगलावा
रतलितालतर्जितानतांडिताश्चपूज्ञाहेतोर्लिसंविद्वते
कुमारानिति उद्विजतशति उद्विग्नोभवानिउद्विग्नो
विकल: नतुविभवेतीत्ययमस्यार्थः प्रसूयतीत्य
स्यापादनतात् कूजातिश्चार्तनादंकरोति भुवौदि
पतिभ्रूभंगंकरोति दैत्योश्चाभित्यद्यतिपतीति ।
व संख्यते दीपतिरवादपि धनूनामनेकार्थी ।
त्वात् भिन्नाविद्रवति भिन्नाविदूर्मिन्नमूल: भि
न्नस्वर: स्वरभेदवातामासुगोपणमंगांधिर
ति विहगाधि: नवाप्रतानि यष्याप्रोति पू
र्वमभूत्तपतीत्यर्थः सामान्यलिंगमभिधा
यविशेषलिंगमाह एकतेत्रस्येत्यादि एकते
स्यथाभस्यपदितायास्तथाह: ध्रुति: श्रेणी

म॰को॰ इति मधुकोषे बालरोगनिदानव्याख्या पार
४३२ शोष्याद्विषनिदानमुच्यते विषादजनकत्वा
432 ध्वं द्विषं तच्चाद्विविधं स्थावरं जंगमं च मूलाद्या
त्मकमाद्यमिति आद्यं स्थावरं मूलादिस्वरू
वडु= पं दशविधं प्रयुक्तं तन्त्रान्ते दशाधिष्ठानमा
द्यं तु द्वितीयं षोडशाश्रयं मूलं पत्रं फलं पुष्पं
त्वक्क्षीरं सारः एव च निर्यासो धातवश्चैव कं
दश्च दशमः स्मृत इति अत्र क्लीतकाश्वमा
रकगुंजासुगंधगर्गरकरघाटकविद्युच्छिखानंता
विजयानीत्यष्टौ मूलविषाणि विषपत्रिका
लंबावरदारुककरंभाणीति पंचपत्रवि
षाणि कुमुद्वतीरेणुकाकरंभककरंभककर्कोट
करवघोतकचर्मरीयकमागधकुमुदवनीरेणु

गस्येवगंधोयस्यसतथा उपमानाद्येतिइ
कारप्रत्ययः विहंगशब्देनजलचरपमां सारसः
पदितरोगेऽष्टहाते विहगंधस्त्वा ह्रितायादेष्वु
नं संख्यावदाह पाकायेशिवतः स्फोटैर्भवा-
वितः स्वत्तांगो विसर्पैः स्यात्सकृच्यापीड्रि-
तः पिण्डारिपि सास्नावद्भुपापीडनशति स्फो-
टैरेवविदीर्णः वृणाद्रूपत्वं मंत्रैः पीडितः सं नाव
स्फोटैश्चवप्राचितत्तुरीति स्फोटैर्व्याप्ततनुः ह
शाशयभिभूतः रेवतीग्रहलवदारोधकोः स्फो-
टैश्चितं व्याप्तांगात्रकर्त्र पंचगंधमस्तकत्राव
त्र पंचगंध शारितकर्दमगंधं सभासांतविधेर
नित्यत्वाद्गोपमानाच्चेताकारो नभवति
ग्र ग्रस्तः पूतनयापिपिण्डरीति ग्रस्तशतिगप्टहात्तः

सं·कौ· संभवमिति परं जंगमं तच्च षोडशाधिष्ठा
२२ नं तद्यथा दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्रानखमूत्रपु
437 रीषलालास्पर्शमुखसंदंशविवर्द्धनमदा
स्थिकापित्तशूकशवादिभेदात् विसर्पिणांपायु
कनकुक्षिनखाहृष्टशवाः कीटसायामित्य
स्पर्शयोगात् तत्र दृष्टिनिश्वासविषादिव्याः
सर्पाः भौमादंष्ट्राविषाः मार्जारमर्कट
व्याघ्रादयो दन्तनखविषाः पिच्चिटकोंडि
न्यादयो मूत्रपुरीषविषाः सर्पलालाना
दैवमूषिकादयः शुक्रविषाः वृश्चिकव
रटीडाद्धिदंशादयो लालाविषाः लूतालाला
लालस्पर्शविशामूत्रशुक्रमुखसंदंशविषाः
मक्षिकादयो मुखसंदंशविषाः चित्रशी

कावीरदाकुवासर्पघातिकानंदकसमारपाका
नीतिद्वादशफलविषाणीति वेत्रकादंवव
ल्लिजारकुम्भहारंभाणि पंचपुष्पविषाणि
अंत्रपाचककर्तरी सौरीयककरघा
टकरंभनंदकानि सप्तत्वकसारनिर्यासवि
षाणि कुमुदघ्नीस्नुहीजालक्षीराणि त्रीणि
क्षीरविषाणि फेनाश्महरितालं च द्वे धातुविषे
कालकूटवत्सनाभसर्षपकपालकक
र्दमकवैराटकमुस्तक शृंगी विषमाह विष
पुण्डरीकामूलकहालाहलमर्कटकानि
त्रयोदशकंदविषाणि इत्येवं पंचपंचाश
त्स्थावरविषाणि भवंति एकं व्याधिपुलिं
दादिभ्योव्यापिकज्ञानंवक्तव्यं पंरमप्पादि

म·को· तारज्ञानीयात् एतैर्लिंगैश्चैलिवक्ष्यमाणैः नद
४३४ दात्युत्तारं एष्टुतं इति स्वीयास्तत्कर्मजनितव्या
434 मोहात् अपार्थमिति अर्थकं संकीर्णमित्य
स्फुटं हसत्यकस्मादिति अहस्तहेतोरपिहस
ति भयजनितवायुसंभृतपर्वव्यथ्यापतोदायां
गुली: स्फोटयत इति क्रियांतरकरणसूचना
यमंहीविलखति· भीतः स्तब्धस्यैवकंपुतंवी
क्षते ध्यामइति दग्धसमवर्णः किंचित्कटाप
द्धिकंछिनत्ति कर्तितिविपरीतामिति पारिकूल्ये
वारंवारंतिष्ठति मूलादिविचारणंप्रमादाद्दु
२ पयुक्तौनांत्ययेकंलक्षणमाह उद्धृतंदंडादि
विमर्दनवंद्या मूलाविधैरस्त्वविधैरपि एवं
यत्रदानामुक्तयावत्तरव्याकालानामेवसमा

र्थवत्मादात्तकिलासरिकादयोमक्ष्यसंदंशोविसार्द्धि
तगुदपुरीषविषाः विषहताऽस्थिमत्स्यास्थिप्रभृत
योऽस्थिविषाः सकुलीमत्स्यादयः पित्तविषाः सू
क्ष्मतुंडभ्रमरादयः शुक्रविषाः कोटस्पर्शदेहव्या
वशाशवृविषा इति एवंचतुष्कतेस्यकल्पस्याते
विस्तरेद्रष्टव्यः तत्रजंगमविषस्यवक्ष्यत्वेष्टत्वे
नप्राधान्येन सर्वविषानुगतंसामान्यलिंगमाह
निद्रांतंद्रत्यादिनाऽस्थावरविषस्यसामान्यलक्ष
णं फेनवछर्दीति फेनस्यछर्दिरवसीयते अत्या
स्यचाग्राद्वैतिहंतेनकर्मणाविषमवचारयं
ति तेषांविषदानहानलक्षणमाह इंगितज्ञ इत्या
दि अभिप्रायसूचककर्मेहितं लिंगितंजोवै
यः वाचाक्रियया मुखवैवर्ण्यादिभिर्विषदा

म.को. नाकृत्स्नरूपेणामंडलित्वेगोनस्यांजाताः
४३५ मंडलित्वेनवागोनसेनजाताः कारीतस्यांकृ
त्स्नसार्थिराद्यागोनसेनवा एवमत्येपिजा
तिव्यतिकरउक्तः वंद्धरूपेरा इति नयोर्यो
दोषस्तत्कृतइत्यर्थः व्यंतरा इति पाठेप्यय
मेवार्थः विशाहृस्यद्वित्वसंख्यायामपिवृ
त्तेः यथाविभवात् महानाकाश इति अ
त्र व्याख्यातं विभवादिति विभवात् विभव
श्च सर्वमूर्त्तद्रव्यैः संयोगः सर्वत्र शब्दोपलंभ
नप्रवृत्तिभोगिप्रभृतिभिः कृतंदंशेभुवनादि
नांलिंगमाह दंशोभोगिकृतः कृत्स्नइत्यादि
सर्ववाताविकारकृत इत्यनेनैवकृत्स्नत्वोपसिद्धे
तद्वाक्येरवपुनर्भावितित्रापतार्थ एवमुत्तर
त्रापिपीत्ताद्याभिधानं विशिष्टदेशेनतद्व्ह

त्यलतरामेवागतः प्रायेणकालवातीनि
एतानितनवमूलविषाणिकालांतरेणमार
काणिभवंति इत्यर्थः कंदविषंतत्रयोदश
विधमप्यनितीदणत्वात् व्यवायिविकाशा
दिगुणयोगात्प्रभावाद्वासद्यएवमारकम् विषलि
प्तशस्त्रहतस्यलिंगमाह सद्यःक्षतंपच्यते यस्येत्या
वि॰ दि सद्यश्चाप्यसृग्दिणमित्रिसद्यस्तावत्पच्यते पच्या नि
दपिपुनःपुनःपाकमेति स्थावरमभिधायजंगमे
ष्वतितीक्षणत्वेनसर्पमाह वातपित्तकफात्म
जइतिभोगीफणी मंडलीरथ्यांगलांछनैःलादि
रूपमंडलयुक्तः राजिलाश्चित्रदीर्घरेखावान् एते
यथाक्रमंवातपित्तकफप्रकृतयोज्ञातिकजा
नसर्पान्दर्शयति अंतरालेद्वंद्वतयपिमस्तनि इत्त
राः द्वयोरंतराविशेषोवेशुतेनप्या यथाकाणि

436

म. कौ. विषाणामवस्थाक्रमेणावस्थोपदिष्टक्रमे
४३६ णोक्तास्ववस्थादिश्यासाध्यानीति दर्शयति किल वि
षस्य पूर्व्वगुणदानं विशेषार्थं अपरे त्वाऽऽस
ध्यत्वं संभवति तानाह अजीर्णपित्तेत्या
दि अजीर्णिनि दोषत्रयप्रकोपाद्विषमासु
बाति पित्तातपपीडितयोरातुरत्वात् बाल
वृद्धयोरसम्पूर्णहीनधातुत्वेन विषवेगासह
त्वात् बुभुक्षिते तत्र तृषा उष्णदेहत्वात् क्षीण
दते क्षतितनहीरोगवल्लेवालवृद्ध मेहिनि दोष
त्रयप्रकोपात् कुष्ठयुक्ते रक्तदोषात् रूक्षे वात
कोपात् दुर्बले वेगासहत्वात् गर्भवती तु गर्भे
णोत्कृष्टदोषत्वात् एवं विषमासाध्यानि भव
न्ति सर्पस्यावर्ज्जनीयमाह शस्त्रक्षतेत्या
दि राजपोतनामि श्वाति राज्यलेखाः लजा

श्रुत्सघ्यत्वमाह अश्वत्थदेवायतनेत्यादि या-
म्येचैतिच भरण्यांमर्माविति आश्लेषान्तिभा-
याम्येति चकारेणाद्राश्लेषामघामूलकृति
तो कायैं लिस्त्वयंतदुक्तमन्यत्र चैत्यायतनवल्मी
कश्मशानेषु चतः पथे आर्द्राश्लेषामघामू-
लकृत्तिकाभरणीषु च पंचम्यांसंध्ययोर
र्थमर्मस्थाश्लेषु हरेषु च दृष्टाः कष्टेनजीवंतिय
दिदृष्टाश्विसंवदेदिति दार्वीकराणांविषमाशु
हन्तीति अश्वत्थादौविशेषेणदृष्टावर्वीक
राविषमाशुफ्कराणां दार्वीकराः फणिनः सर्वा
णि चोक्तेविद्युतौभवन्तीति उक्तसंयोगे
सतिसर्वाणिविषाणिस्वरूपतोद्विगुणानि
भवंतिसर्वाणिचोक्तानियथाक्रमेणोत्तिया
ढांतरेण्ययमेवार्थः सर्वाणिमंडलराजिल

437

म॰को॰ मृत्मास्वांतं ज्वालितामारादिभिरत्यर्थमुपद्रु
४३७ तवलीनस्वरं वक्तुमसमर्थं विवर्णाक्लिष्ट
वर्णां सारिष्टंनास्तमंगादिभुक्तं सवेगतं
प्रथमादिवेगरहितं विरामूत्रादिवेगरहितं
मिति कार्त्तिकः स्थावरजंगमविषमेकजी
र्णत्वादिभिः कारणैर्येन दूषीविषसंज्ञां ल
भते तदाह जीर्णमित्यादि विषघ्नौषधि
भिरिति अग्न्यादिभिः तावाग्निवातातपशो
षितं वेति दावाग्निर्वनाग्निः स्वभावतोवा
पुराणविषलीनामिति स्वभावादेवाल्पस्याविः
विषविकारशिव्यवायित्वप्रभृतिगुणोपेतम्
एवंविधमादिगुणहीनं सन्तं दूषीविषा
ख्यं तदगुणानोभवकार्यंतादशंयाति वीर्या
ल्पभावादित्यादि विनिपातयतीति त

भिन्नाइ तान्नभवति अलंकारयन्ते युक्तं नै
त्रिरक्तं तै तेयस्य लताह्वाते वक्र अंका: ना-
लोमहर्षी श्रीतामिरङ्गि त्तपरिवर्ज्यो द्रति
अपरं वर्ज्यं चाह. जिह्वां स्वरूपमिति जिह्वाव क्र-
त्तमिति कार्त्तिकः केशशात: वर्षताप्त के
शोत्पाट: कंठभंगेन ग्रीवाया आधारणं ह
नोस्थिरत्वा हनुद्वयलम्बत्वं अपरमपि केश
माह वातैर्विनात्याद्विलोलास्तूपा वार्त्ती: शक्ति
अवेहं दूमधअोति मुखतासाप्यदमेक्राद्धिः
अोशितिअ्राव: दंष्ट्राभिघातअस्तु रधति
चत्वारो दंष्ट्राघाता: चत्वारस्तति प्रामोति
न्यत्वादागमाभावमूर्छी तष्ण्या छर्दिमत्त
स्यस्थाने प्रलेपकं प्रकारयाति करोतीता-
तदाह उन्मत्तमन्त्य पीमित्यादि उन्मत्त

९२८
५.९५.

438

म·को· त्वात् वातसंबंधेनप्रत्यासन्नाशयस्यपित्तस्या
४३८ कोपः भवेत्तस्मद्धस्ताशीरोरुहांगरुहइत्यत्रा
गशाद्वापरंरुहशब्दोत्रद्रष्टव्यः केशलोमगानित ९
स्मिन्पक्वाशयंगतइति विवृतदन्तयस्या
विहंगइति श्रंडितपदश्राकृतिः एतेनपक्वा
शयगतस्यैकालिंगं तस्यरसादिधातुगतस्य
लिंगमाह स्थिरंरसादिष्वित्यादि यथोक्ता
त्स्वरोगेति धातुप्रभावाद्विकाराणिति सूक्ष्म
नैव्याधिसमुद्देशीयोक्तान् अन्नाश्रद्धारो
न्वारोगेति कोपेचशीतलाभिलदुद्धिनिषु या
तीति कफसंबंधात शीतादेकालेशीघ्रंको
पयाति पूर्वमुष्टत्वात्तस्यरूपमेति निद्राग्रुरु
त्वंचेत्यादि विषूतेयस्वदहावीति विश्लेषणगात्रा
णांस्थित्यं· हर्षोरोमहर्षः एतान्निवातकफजा

बाद्यन्ति संघाश्चिरोगका कफाद्वितापि
त्ति कफात्वितसतमन्दीभूजास्येक्लाद्धि
गुरुत्वमरातीमिति वर्षगुरावान्दवंधीति अपा
कानारिवरस्यावायिगुरात्नतामित्यर्थः तै
नाडित्रीभिन्नपुरीषवर्णाशिति तेनगरूपे
रायीडुतः भिन्नपाको अपुरीषवर्णात्वां
मितिसंबध्यते तेनाभिन्नपुरीषोविड्द्दीभि
न्नवर्णोविवर्णः विवंधवैरस्वपुत्र इतिवि
सकुणधनस्ववैरस्यपुक्तः विवेष्टमानइ
ति विकर्मांवैस्याविकुर्वन अपानैहरकंन
लभते स्थानविरोधिरणावाशीघ्रलिंगमा
ह आमासवस्य इत्यादि कफाद्वान्वित
वातकोपः अपाशयेतेनचकफवातरोगी
त्युक्तं अनिलपित्तरोगीतिपक्वाशये पुष्

435

म.को.
४२८

प्राणाहरमुखकलक्षणमाह मुखागीत्यादि
संगशोथ्योति मुखिकाकारव्रणशोथ्योवो
व्यः यदुक्तंमन्यत्र चीयतेग्रंथिभिस्वांगं
मारवुशावसन्निभैरिति मंदक्षातीरितिवा
धियं मन्यैमदारुविरितिपठंति मसाध्य
मुखकैर्भगनात्मकैः कृकालासदष्टलक्ष
णमाह कार्ष्ण्यमित्यादि कर्कशोभेदवानेसारः
कर्कटकः कृकलासः वृश्चिकदष्टलक्षणमाह
दहत्यग्निरिवेत्यादि वृश्चिकः प्रवनामख्यातः
सचविषदष्टोऽसाध्यस्तु दष्टप्राणारसनोपहतो
नश्यति यदाहदष्टनाशाग्राहिजिह्वोपघ्रातोभवा-
ति तदाहदष्टोनसाध्यः मांसे पतद्भिरित्यर्थः
दनाभोजिनात्यशूनशपथयभणऽसाध्यप्र
कारः दष्टोऽसाध्योस्तीतिपाठांतरे मसाध्यो

तिलकः करोतीति ततः पूर्वकृपादस्तंतरं अन्नम
दाविष्पकाविति अन्नेभक्तो मैदोहषौन्नमदः
कार्त्तिकस्तु अन्नविलेपनम् अन्नमदमाह ता
ला६ भिषु मितिनिर्दिष्टेन लूनाभिरित्युमादिशेत्
तासालक्षणमाह दंशामध्येत्यादि उर्ध्वकृती
ति उर्ध्वगापीस्वरूपं अन्येत्वऊर्ध्वकृतीतिपठंति
तद्व्याख्यायार्थः हूर्षीविस्वामिवितिकाला
नेरेणा प्रकोपिविस्वाभिः दृष्टमितिदंशं सोव
णिकादयोस्त्वावस्साध्याः प्रमाणनरा तासंलक्ष
णमाह शोषइत्यादि प्राणांतिकाः प्राणाह
रइति हूर्षीविस्वारवु लक्षणमाह आदंशादि
त्यादि आदंशा शोणितामित्यत्रगलतीति
शेषः आरक्तः शुक्लविषाः यदुक्तं शुक्रप
तनियत्रैषां शुक्रैः स्पृष्टोस्पृष्टांगनियदिति

म॰कौ॰ भिः समवेदनामित्यर्थः अस्ताध्यमशाका
४४॰ दनमिति पंचस्वमशाकेषु पादे जेयमशाक
दनमसाध्यं रसाजीर्णमिति गदाधरः अथ
पाकोन्नस्य पाकाभावात् पादकमशोष्य
मिति पादकरयोः प्रकर्षं शोष्यं करोति मूर्छा
तृष्णाछर्दिमित्यस्य स्थाने प्रलेपकं छर्दिसिध्मा
तिसारमिति पाठे प्रलेपकं पिच्छिलस्वेदप्रभूतका
गात्रालिप्तं ज्वरविशेषं वा नेदनाप्रकारं यत
त्करोति तन्नदाह उत्पादमित्यादि हाययेपु
क्रामिति शाखांकरोतीत्यर्थः नाद्यारिति
विसर्पविस्फोटकादीन् दूषीविषस्य निरुक्ति
माह दूषितमित्यादि देशकालान्नदिवास्वप्नैरि
ति देशः प्रचुरानिलशीतवर्षातपस्वरूपः का
लः शीतानिलदुर्दिनादिः अन्नं सुरानीकुल

सघैः प्राणहरैः वृश्चिकैर्दष्टो यथोक्तलिंगैर्भव
ति अयमेवानुपाठो युक्तः क्वचित्के एकंचपाठात् वि
सर्पइत्यादि नाकतंभदष्टलिंगम् करणभः कीट
विशेषः कृष्णलोमेत्यादि नाउच्चिटिंगदष्टलिं
गम् उच्चिटिंगश्चैयाकांटकः प्रसिद्धः एकंदष्ट्
पित्तेत्यादिना सविषकंडूकदष्टलक्षणं स्व
भावादेकदंष्ट्रयाकृतोदंशोभवति मात्स्याद
इत्यादिना सविषमत्स्यदष्टलक्षणं कंडूशोफ
मित्यादिना सविषजलौकालक्षणम् विदाह
मित्यादिना गृहगोधिकादष्टलक्षणं गृहगो।
धिका ब्राह्मणीति लोके अन्येभ्रमरकमक्षु:
आश्रवद्यमाणलक्षणलिंगं कुर्यादिति संब।
ध्नीयं तेनविदाहादीनां कर्मात्वं कुर्यादिति
शतपदीविधिमिति शतपदीकानुंडी घसा
ध्यकीटसत्यामिति असाध्यकीटैर्लूतादि

441

म.को.
४४२

रंधरिग्रहेरण्यविश्वामित्रोन्नयतिवासहं कोपा
यामासतेनकुपितेनानज्वलितेदीर्घस्तलकोपान
लज्वालितकुक्कलयुगलमिववहलपाटलंनय
नयुगलंवहन्नाशिवयः सौभाग्यार्थे शत्रुघ्नयु
क्तोः सविरवोः सविषजंतूनांस्वेदरजशरचू
र्णे नानागमजानमलानगनानितिगैकेर्गी
कारणान् अन्नादौदनानितैरितिस्वेदरजः
प्रघातैर्गरभुक्तास्यैति अपाकात् जठराव
स्थिःस्वेदादिरेखणरः अन्तरेकतस्योद्गाम
यःमर्मधमनेमर्मव्यथ्याशोष्यलक्ष्ताणामि
तिशोष्यरवलताणंजठरमुदरं अन्यस्यका
धेर्लिंगानिदर्शयेदिति अन्यस्याविस्फोटादे
र्लिंगानिदर्शयति भगवान्राचिरवलोकितः
ततस्तस्यमस्तकुटितरभवललाटतटः प्रा

त्यादि नैहूषितं कोपितं श्रीहृत्तणशरति पु
नः पुनर्धात्वनूहूबन्वेनहूवीवि शंकातिसविवं
द्विविधं एकसविरवविरवसंयोगहृतहृति
मविरवं श्रपरांनिर्विरवहृतंनसंज्ञे यदाहद्भक
प्रायः संयोगंचद्विविधंतृतीयंविषमुच्यते
गरः स्यादविषत् त्रपुविसंकातिसंस्थामि
ति श्रतएवत्सा यत्नेचरकः दंष्ट्राविस्वेमूलविरवे
सगरेहृतिमेवविरवैरति साध्यजाप्यासाध्यत्वा
माह साध्यमात्मवत इत्यादि श्रात्मवतः प
थ्याशिनः हीरास्यत्तीरयधात्नोः हीरामपि
तद्दर्शयितुमाह सौभाग्यार्थमित्यादि दुर्गमं
संप्रतिलब्धातान्धोरविषत्वप्राप्तिपादनार्थंश्र
मारामाह यस्मात्तूनत्तरामित्यादि इतिकीः
लभ्यतेप्रारोगेषु यत्काष्ठंवंनोवलाकीः

स्यंदिस्वोदविन्दूत्कोदः प्रचंडभरः प्रत्यासन्न
लूनवृत्तोधेत्वर्ण्येसंस्थंतिपतितैर्लूताभ
दितितास्तषोडशघति यदाहसुश्रुताचार्यः
त्रिमंडलीयप्याश्वेतकपिलापीतिकात
प्या लालामूत्रविषरक्तोकषायाच्चाष्टमी
स्मृता सौवर्णिकाभाजवर्णलाप्रसिन्यैण
पदीनप्या कृष्णास्निग्धामूर्खीकाठामालाः
गुणयष्टमीतत्त्वेति तासांदंशसामान्यलक्ष
णामाह ताभिर्दष्ट इत्यादि दंशास्यकोथ इत्या
दि दंशोसकोथइति दंशदेशोत्सूनभाव ऊर्ध्वः
सूतिततजस्यानि रक्तस्यप्रवर्त्तनं सर्वेलू
तानामिति अस्या ध्यावि षसौवर्णिकादिलू
तानामेतसामान्यलक्षणमिति प्रत्येतव्य य
तः कृच्छ्रसाध्यत्वविधमंडलादिलूतानां नाह
हे शिरोदुःखामित्यादि नासामान्यलक्षण

म·को·मामिघायपत्सौवार्णिकाषंभेन्तर मेतान्य
४७२ठित्रामिति त्रिमंडलादया हूत विस्त्रीभिर्दि

माधव नैदान स मधुकोश व्याख्या

पं· १२१